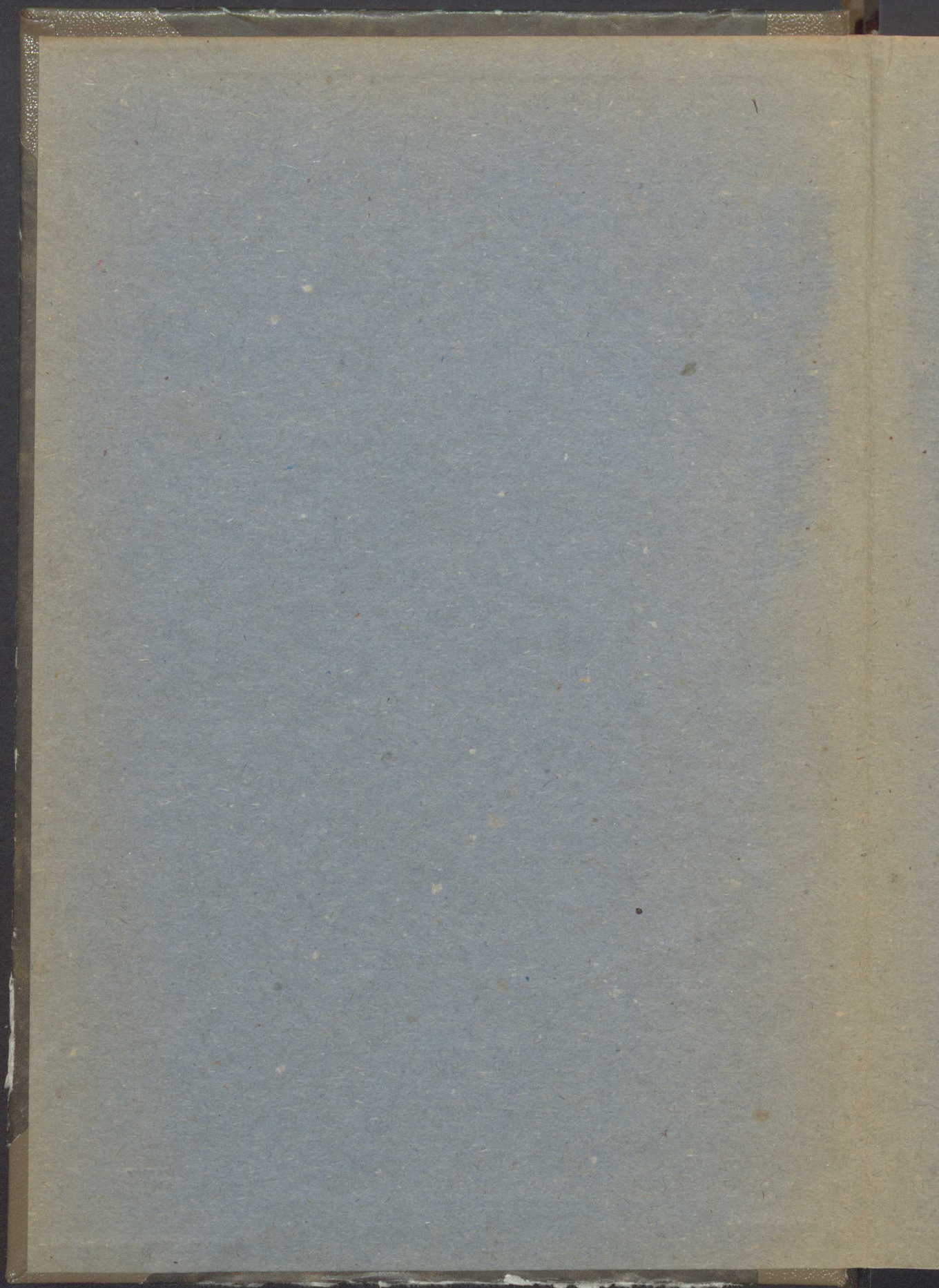
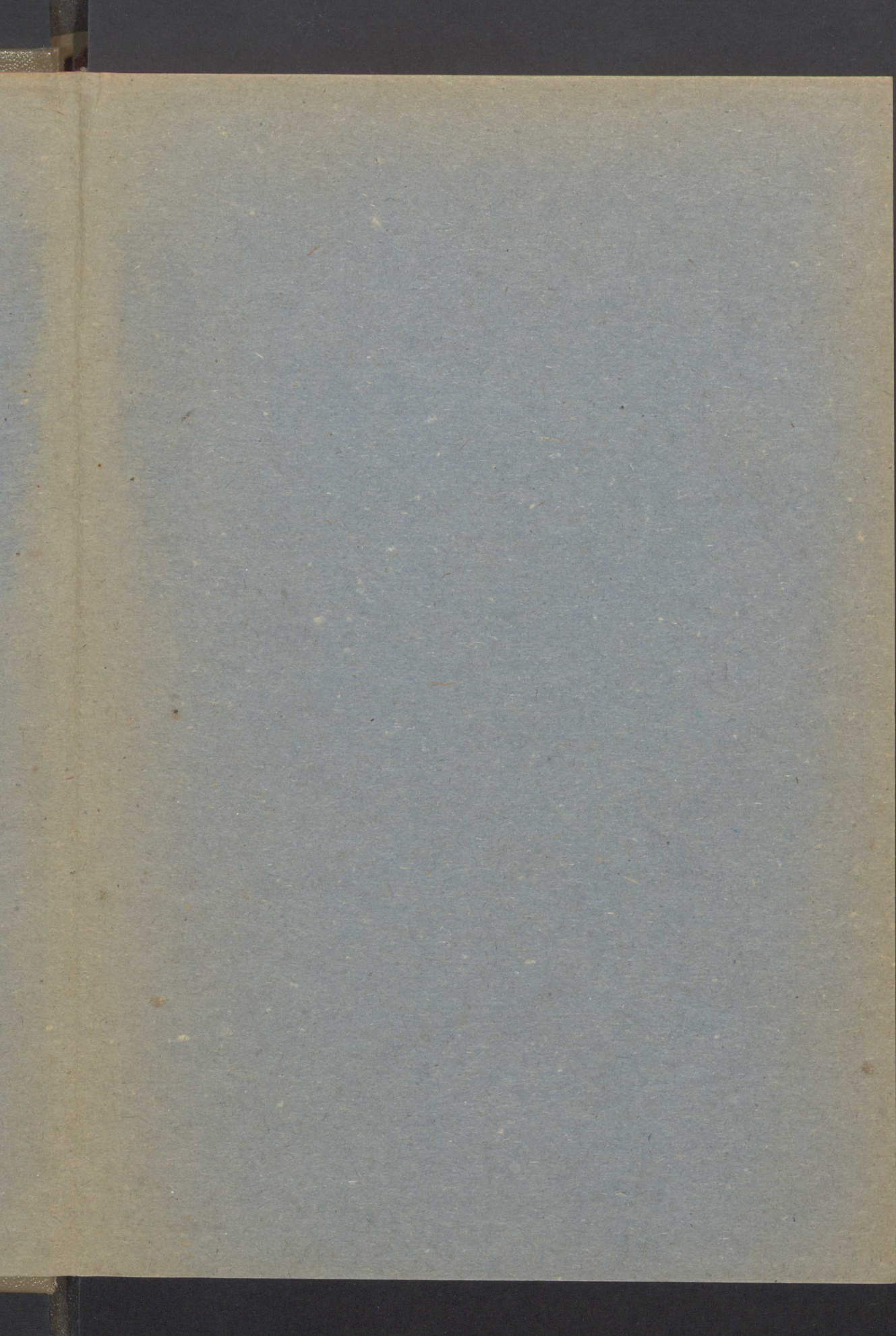

39721
25

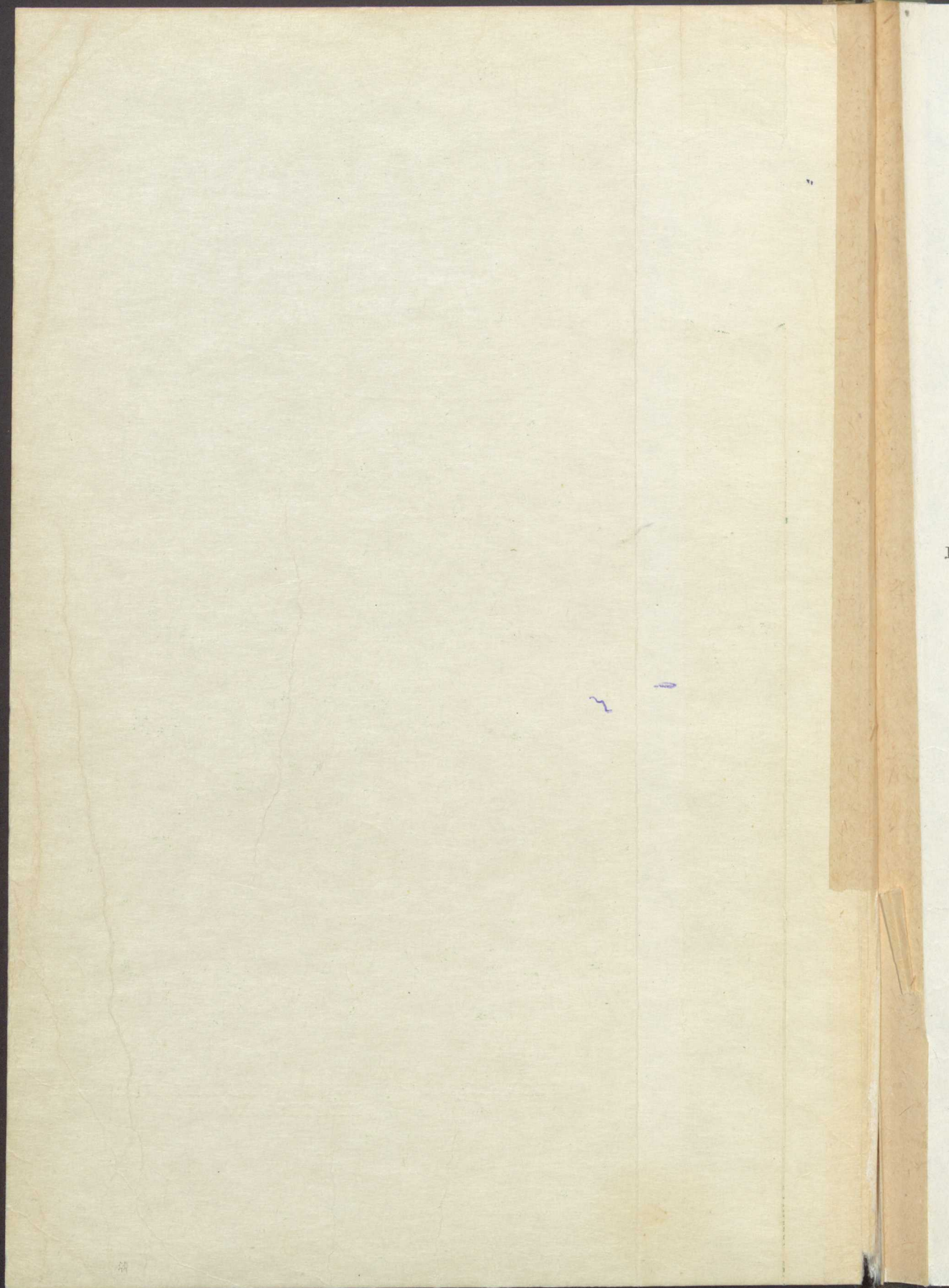
P
39.724/25

UNIVERSITAS COMENIANA PHILOLOGICA

ZBORNÍK
FILOZOFICKEJ FAKULTY

SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVO
BRATISLAVA

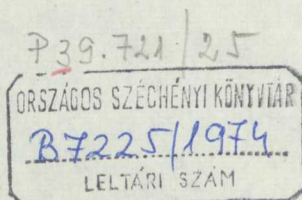

ZBORNÍK
FILOZOFICKEJ FAKULTY
UNIVERZITY KOMENSKÉHO
PHILOLOGICA

ROČNÍK XXV

BRATISLAVA 1973

BRATISLAVA 1974
SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVO

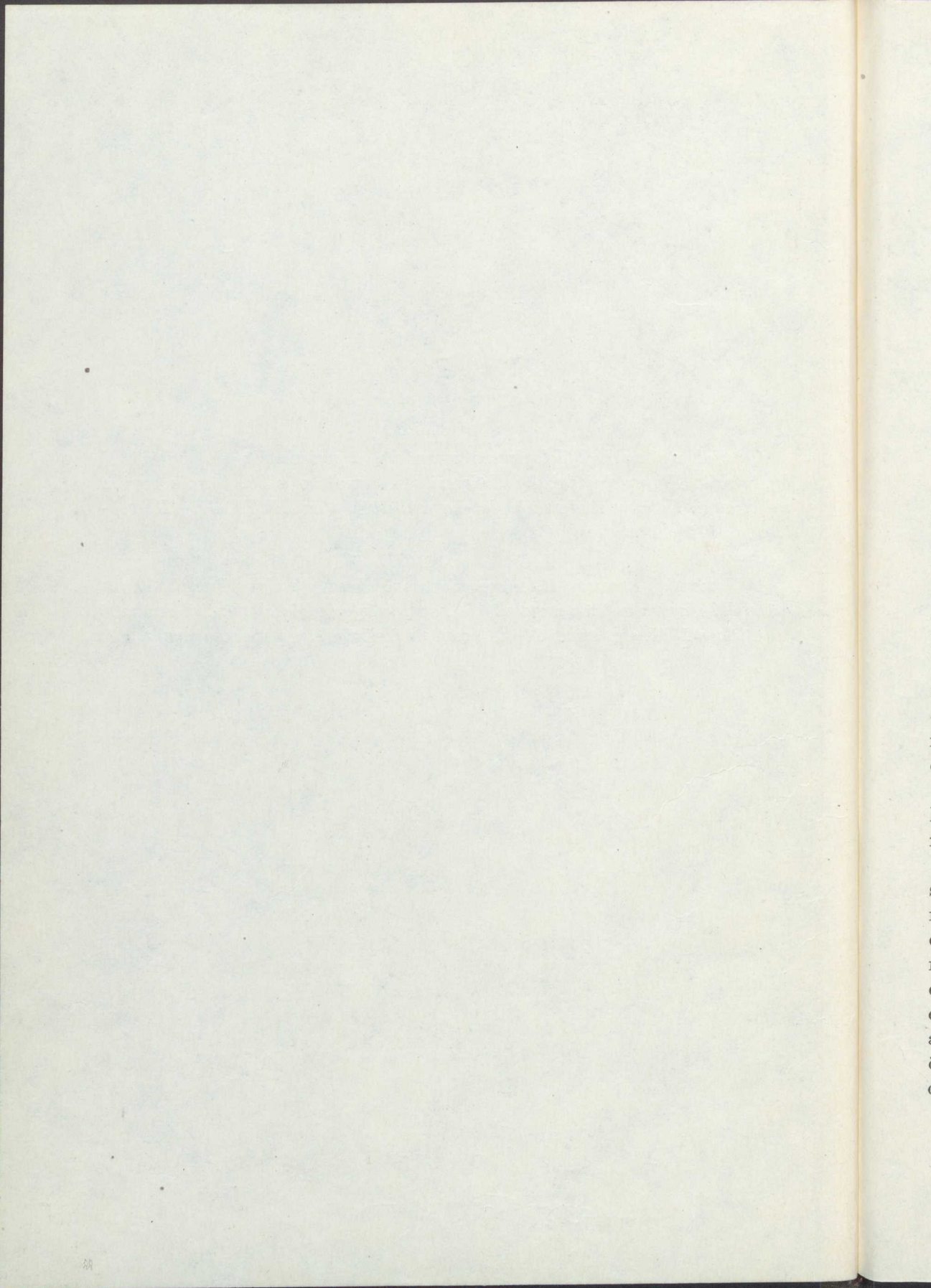
© Univerzita Komenského v Bratislave, 1974

Zodpovedný redaktor: Doc. dr. Alexander Csanda, CSc.

Recenzoval: Dr. Olivér Rácz a Ján Szombati.

Materiál maďarského filologického sympózia, usporiadaného pri príležitosti 50. výročia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského a 20. výročia vzniku samostatnej Katedry maďarského jazyka a literatúry na FF UK 17.—18. septembra 1971 v Bratislave.

A Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara megalakulásának 50. és az önálló magyar tanszék megalakulásának 20. évfordulója alkalmából rendezett (Bratislava 1971. szeptember 17—18) magyar filológiai szimpozion anyaga

ELNÖKI MEGNYITÓ

TURCZEL LAJOS, Bratislava

Tisztelt szimpozion!

Engedjék meg, hogy a helyi magyar nyelvi és irodalmi tanszék nevében meleg szeretettel üdvözljem a Magyarországról, Romániából és Lengyelországból érkezett résztvevőket, a prágai, brnói, prešovi, nitrai és bratislavai fakultásoknak, valamint a Szlovák Tudományos Akadémia intézeteinek a képviselőit. Szeretettel köszöntöm azokat az érdeklődőket is, akik az iskolai szervek és intézetek, szerkesztőségek és egyéb intézmények részéről jöttek el a rendezvényünkre. Kedves kötelelességnek teszek eleget, amikor a szimpozion előadóinak és vendégeinek átadom bölcsészeti karunk vezetőségének üdvözlését és jókívánatait.

Szimpozionunknak két szempontból is különös jelentősége van: 1. azért, mert a Komenský Egyetem Bölcsészeti Kara megalakulásának 50. és az önálló (illetve kollektív szervezettségű) magyar tanszék kialakulásának 20. évfordulója alkalmából rendezzük meg; 2. azért, mert tanszékünk történetében először kerül sor ilyen jellegű tudományos vállalkozásra.

Ez az utóbbi körülmény, úttörő jelentőség feltétlenül szükségessé teszi, hogy a tanszék történetéről és azzal párhuzamosan a csehszlovákiai magyar filológia kibontakozásáról rövid áttekintést adjunk.

A magyar filológiai szak az 1930/31. tanáveben jelenik meg először a Komenský Egyetem Bölcsészeti Karának tenrendjében. Ebben a tanévben alakult meg és kezdte meg működését a magyar szeminárium, melynek vezetője és egyetlen tagja Pavol Bujnák professzor volt. Az 1930/31. tanáveben Bujnák még csak kétórás kollégiumot hirdetett „A magyar regény a XIX. században és régi szövegek olvasása” címen. A következő tanévben a magyar előadások és szemináriumok óraszámja kibővült: heti 9 órára — és differenciálódott: az irodalmi előadások és szemináriumok mellett szerepelt már a finnugor összehasonlító nyelvészetből tartott előadás is. 1932-től egészen 1951-ig a heti óraszám 9 maradt.

Bujnák 1933-ban bekövetkezett halálától a 40-es évek végéig szuplensi minőségben két előadója volt a magyar szemináriumnak: nyelvészetből a szemitológus Ján Bakoš, irodalomból pedig František Jančovič gimnáziumi igazgató, illetve tanfelügyelő.

A magyar szeminárium említett előadói közül a magyar filológiai kutatás területén csak Bujnák volt tevékeny. Ő — aki a szlovák irodalomtörténet-írásban jó nevet szerzett — a habilitációs munkáját finnugor összehasonlító nyelvészetből írta (*Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom*, Praha 1928), és irodalomtudományi munkásságában is figyelmet szentelt a magyar irodalomnak; Arany János szlovák hatásáról monográfiát írt (*Ján Arany v literatúre slovenskej*, 1924), s a csehszlovákiai magyar irodalomról a „Československá vlastiveda“ 7. kötetében (*Písemnictví*, Praha 1933) rövid fejlődésképet adott (*Literatúra maďarská na území ČSR. I. m. 378—390 o.*).

A két világháború közötti időben rendszeres magyar filológiai kutatások Csehszlovákiában még nem folytak, de — Bujnák említett művei mellett — szórványosan más úttörő munkák is megszülettek. Ezek közül a nyelvészetben Orbán Gábor „A finnugor nyelvek számnevei“ (Bratislava 1932) című művét és Vladimír Skalička „Zur ungarischen Grammatik“ (Praha 1935) című munkáját kell megemlítenünk. Az irodalomtudományban főleg Bujnák két tanítványa: a szlovák Alžbeta Göllnerová és a magyar Zapf László tevékenykedett. Göllnerová Eötvösről írt monográfiát (József Eötvös, Bratislava 1937), Zapf (Bellyei) pedig első ízben dolgozta fel irodalomtörténeti igénnyel a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődését (sajnos szakdolgozatából kibővített és egy 1937-es irodalmi pályázaton is szereplő kéziratot munkája később elveszett). Ebben az időben a magyar tanszék későbbi docense és vezetője, Sas Andor már igen intenzív és megbecsült kutatómunkát folytatott, de az ő érdeklődése — akkor is és később is — elsősorban a történeti kutatásra koncentrált, és legjelentősebb művei is ezen a téren születtek (Szabadalmas Munkács város levéltára, Mukačevo 1933; Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán, Bratislava 1955; A diéták városának napjai a bécsi kongresszustól a nagy márciusig, kézirat).

A harmincas évek végén és a második világháború éve alatt Szlovákiában — Václav Vážný professzor magyar tanítványainak: Arany A. Lászlónak és Sima Ferencnek fellépésével — ígéretes magyar nyelvészeti (dialektológiai és szlovák-magyar kölcsönhatási) kutatások indultak meg és folytak. Erről a kutatótevékenységről — melynek keretében egy kimagasló mű: Arany A. László „Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere“ (Bratislava 1944) is létrejött — szimpozionunk egyik előadásában, Kázmér Miklósnak is szó esik majd.

A felszabadulást követő években, 1945 és 1950 között a bratislavai magyar

szeminárium tevékenységében a legértékesebb mozzanatot E. B. Lukáč szereplése jelentette. A kiváló költő — akinek a magyar irodalommal való kapcsolatai közismertek — az 1948/49. és 1949/50. tanévben megbízott előadóként előadást tartott és szemináriumot vezetett a modern magyar költészetéről.

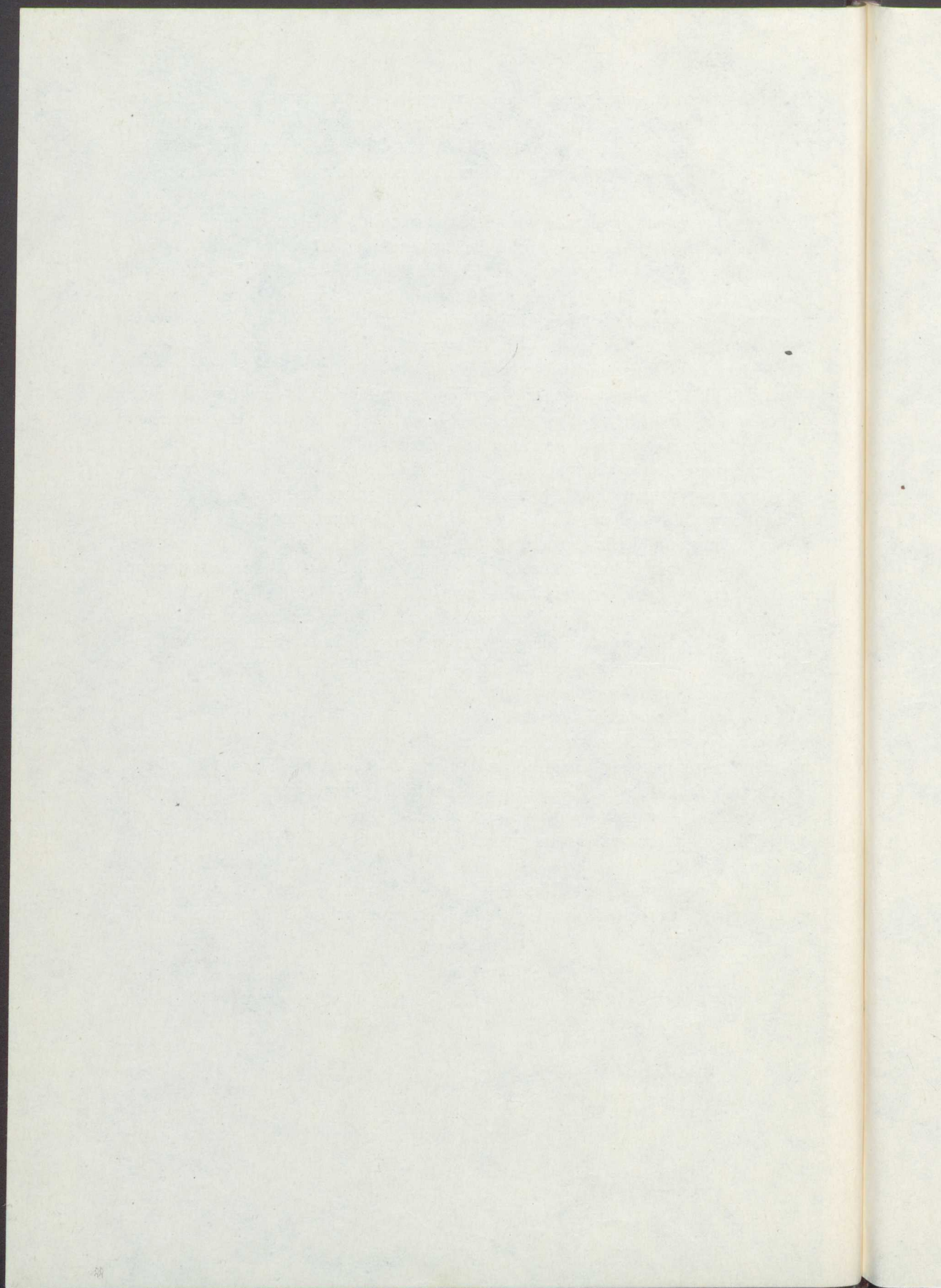
Az ötvenes évek legjelentősebb változásai talán 1951-ben, majd 1959-ben következtek be. 1951-ben Sas Andor docens vezetése alatt a Pedagógiai Fakultás keretében közös magyar tanszék létesült, amely — az előző gyakorlattal ellentétben — az előadásokat és szemináriumokat már magyar nyelven biztosította. Ez a tanszék 1953 és 1959 között a bratislavai Pedagógiai Főiskolához tartozott, 1959-ben pedig — a Pedagógiai Főiskola megszűnése után — a bölcsészeti kar tanszékével összeolvadt.

Az a fejlődés, melyet a csehszlovákiai magyar filológia — szerény, de nem jelentéktelen eredményeket produkálva — az ötvenes és hatvanas években tett meg, már ismeretesebb, és nem kell részletesebben szólni róla. A három magyar tanszék, a bratislavai, prágai és nitrai között a hatvanas évek folyamán olyan együttműködés alakult ki, melynek az eredményességét közösen írt tankönyvekkel jegyzetekkel és egyéb kollektív munkákkal lehet lemérni. Kölesönösen gyümölcsöző kapcsolat van kialakulóban a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetével, amely mellett — a három magyar tanszék képviselőinek bevonásával — magyar filológiai bizottság alakult.

A csehszlovákiai magyar filológia számára rendkívül hasznosak azok a kapcsolatok, melyek egyrészt a magyarországi és egyéb külföldi magyar és finn-ugrisztikai intézményekkel, másrészt — a szlovák-magyar nyelvi kölcsönhatások és a szlovák-cseh-magyar irodalmi kapcsolatok közös stúdiuma révén — a csehszlovákiai testvér-filológiákkal alakultak ki.

Meg vagyok győződve arról, hogy a mostani szimpozion — melyet a három magyar tanszéknek és a Világirodalmi Intézet magyar filológiai bizottságának az összefogásával periodikusan megismétlődő tudományos rendezvénné építhetünk ki — a már meglévő kapcsolatokat elmélyíti, újakkal gazdagítja, és ezáltal a csehszlovákiai magyar filológia további fejlődését hathatósan elősegíti.

Ennek a reménynek a kifejezésével, ezeknek a gondolatoknak a jegyében nyitom meg a csehszlovákiai magyar filológia szimpozionját, és a munkájához sok sikert kívánok.

I.

LITERÁRNA VEDA

Z
R

em
ta
ma
ma
na
eg
fel
lóc
ké
átr
cis
Fá
5-é
a S
szá
esz
sze
kez
I
sze
pol
hog

1
2

GAÁL GÁBOR ÉS FÁBRY ZOLTÁN BARÁTSÁGA

BALOGH EDGÁR, Kolozsvár

A két világháború közének bontakozó magyar irodalomtörténete együtt emleget két írástudót, aki kritikai magatartásban és szerkesztői buzgalomban találkozott ugyan, de személyesen sohasem látta egymást. Gaál Gábor romániai és Fábry Zoltán csehszlovákiai munkássága úgy egészítette ki egymást, hogy kölcsönhatásuk eredménye sajátosan új szakaszt nyitott a reális magyar önkifejezésnek, olyan szellemi törekvésnek, mely „valóságirodalom”-nak nevezte magát, s országhatárokon innen és túl mozgósítani tudta egy egész új írói nemzedék legjobb erőit. A kolozsvári Korunk eddig még eléggé fel nem mért szerepéről van szó. Fábry már az induláskor, 1926-ban, kapcsolódik be munkatársként Dienes László folyóiratába, ahol Gaál csak jóval később talál helyet; amikor azonban a főszerkesztő külföldre távozik, helyébe átmenetileg társszerkesztői minőségben Gaál kerül, s első dolga az éles publicisztikájában „Irodalomnál — többet! Lényegét. Életet. Embert”¹ követelő Fábry minél aktívabb és teljesebb támogatását kérni. Ettől az 1929. január 5-én kelt bemutatkozó levélről² kezdődően 1939 szeptemberéig, amikor is a Stószon feladott levél már el sem ér Kolozsvárra, e levelezésből s a Korunk számaiban megjelent Gaál — vagy Fábry-anyagból rekonstruálhatjuk a két eszmei barát viszonyát, s ajándékképpen e részben irodalomtörténeti, részben személyiségelméleti kutatáshoz rendelkezésünkre áll a stószói fél visszaemlékezése is a már sírba vonult Gaál Gáborra.

Éppen Fábry Zoltán 1964-es Gaál idézésében találunk rá arra az őszinte szembesítésre, mely bizonyára a legjellemzőbben világítja meg a két irodalompolitikus személyiség viszonyát. Szilágyi András regényéről van szó, arról, hogyan fedezte fel Fábry az erdélyi származású prágai orvostanhallgatóban

¹ Fábry Zoltán, *Epistola in carcere et vinculis*. Valóságirodalom, 26.

² Gaál Gábor levelei Fábry Zoltánhoz. Korunk, 1968. 134—141.

a felfogása szerint legidősebb irodalmi alkotót. A vallomás szerint transzba esett, s oly szoros volt a mellre ölelés, hogy meg is feledkezett az elmaradhatatlan kritikáról. „A csodaműről — magyarázza utólag — másnak kellett írni: pedagógusnak és józan mérlegelőnek: igazi kritikusnak, távlat-tudónak. Olvassátok el, mit mondott Gaál Gábor az *Új pásztorról* (egyik legszebb kritikái írása), amikor az Párizsban a Le Monde kiadásában megjelent, és akkor nyilvánvalóvá válik a Gaál Gábor javára mutakozó különbség.”³ Ugyanerre a szerinte jellemző esetre egy év múlva újra visszatér, s a maga „nagy gesztus”-ával expressis verbis Gaál Gábor higgadtságát, megállapodottságát, mértéktartását állítja szembe.⁴ Rajtunk a sor, hogy a dolgokhoz való hozzáállás eme élesen ábrázolt kontrasztját az említett példán túlmenőleg is megvizsgáljuk, természetesen nem az ellentét hangsúlya, hanem a két életműben megnyilvánuló kölcsönös kiegészülés nyomatéka kedvéért.

Együttműködésük kezdetén Gaál Gábor 38 éves, Fábry Zoltán csak 32 éves, a korkülönbség tehát, noha mindössze hat évről van szó, adott valamelyes élektani lehetőséget arra, hogy a viszony a bátyám és öcsém szembesülése egyen, bár a kommunisták illegalitásának szigorú követelménye szerint a megszólítások következetesen mindig az uramozás mezét öltötték. A kedélyesség különben is hiányzott kettőjük munkalevelezéséből, legalábbis csak egyszer csillan fel úgy mellékesen egy közvetlen személyi vonás, amikor Gaál bizonyára egy kapott stószai képeslapra hivatkozva kimért udvariassággal közvetlen emberi bókot mer szövegébe szőni, ilyenformán: „Tudja Uram, hogy Ön milyen szép vidéken lakik”.⁵ A két társ viszonyának szociometriájában azonban a korkülönbségnél jelentősebb szerepet kap a szerkesztés kisközösségi műveleteiből adódó alá- és fölérendelés, hiszen a közöttük ideig-óráig katalizátorként, közös hivatkozási pontként szereplő Dienes László Berlinből Moszkvába költözve a távszerkesztéstől is visszavonul, s Gaál Gábor 1931 szeptemberétől kezdve egymaga jegyzi a lapot. E látszólag mellékes, valójában is másodlagos körülményeknek a két férfiú kialakuló viszonyában mégiscsak szerepük van, amit eléggé elárul Fábry ama technikai jellegű, egyben azonban a főszerkesztői gondra, felelősségre is utaló közlése, hogy a csehszlovákiai viszonylag szabadabb megfogalmazások a királyi Romániában szigorú cenzúrába ütköztek, s így „Gaál Gábornak elő kellett vennie a szerkesztői vörös ceruzát és húzni, kihagyni, vagy legalábbis szavakat cserélni, jelzőket tompítani”.⁶ Ez a kényszerű főszerkesztői gyakorlat az összefoglaló ismertetéseket nem is egyszer felaprózta, néha több számba szétszórta, s a legkülönbözőbb szígnók alá rejtette.

³ Fábry Zoltán, *Főszerkesztő Kolozsvárott, 1. Öröksége*. Stószai délelőttök, 128.

⁴ Uott, 2. *A koronatanú*, 133.

⁵ Az 1930. március 10. levélben.

⁶ Fábry Zoltán jegyzetei, *Valóság*irodalom, 319.

Elsődlegessé Gaál és Fábry életkapcsolatának formálásában egy egészen más, kornál és beosztásnál lényegesen fontosabb tényező vált, melyet ma nyugodtan nevezhetnénk kommunista erkölcsű népszolgálati szükségnek.

Gaál Gábor nevéhez fűződik az eredetileg radikális polgári intellektuális folyóiratként indult Korunk marxista-leninista szervvé tétele, ami egyben az illegálisan küzdő Romániai Kommunisták Pártjának legális fedezését, irányvonalának mind hazai, mind nemzetközi átvételét, legális kifejezését jelentette. A kivívott törvényes létezését védelmezte Gaál végig nem gondolt és felesleges balosságokkal szemben, s egyben tekintettel volt arra is, hogy a lap tényleges hatékonyságát, vagyis eszmei szerepét a magyar olvasóközönségben a lehető legjobban fenntartsa. Érthető tehát a kioktató magatartás, melyet a Stószra küldött Gaál-levelek lépten-nyomon elárulnak.

Válaszul egy ma már fel nem lelhető Fábry-levélre a kolozsvári szerkesztő 1929. szeptember 13-án ilyesmitet fejteget: „Ön... ezt írja: »A Korunknak érezhetően baloldalinak kell lennie.« — Mi azok is akarunk lenni. Ebben a szándékunkban azonban nem visszatart, de befolyásol az a körülmény, hogy olvasóink kilencven százaléka polgár s ha ezt nem is vesszük oly túlságosan tekintetbe, itt nekem Romániában tekintetbe kell venni egy olyan hatósági ellenőrzést, amelyről Önnek, azt hiszem, fogalma sincs. Ha tehát mi valamit temperálunk vagy kerülünk, az nem a mi magunk, vagy olvasóink ízlése miatt történik, hanem történik elsősorban arra az atmoszférára való tekintettel, amelyben itt élünk“. Egy 1930. május 12-i levél megismétli a pedagógiai penzumot, amikor is Gaál újra megvédi szövegjavításait, és kimondja: „...igenis vigyázni kell arra, ami már megvan. Vigyázni, hogy ki ne üssék a kezünkből. Minden megjegyzés tehát, ami elhangzott részemről megelőző leveleimben, emiatt hangzott el s nem azért, hogy én személyileg valamitől félnék. Az én személyem bajbajutása a lapnak nem árthat — hanem igenis árthat annak az ügynek, amit képviselünk, a lap betiltása.“ — S alább nem marad el a konkrét magyarázat sem: „Nem akarok invektivákat⁷ kelteni »kifejezésekkel«, amikor a lényegét invektiva-keltés nélkül is kimondjuk“.

Ezek azonban még csak taktikai szükségletek és érvelések. Gaál Gábor pedagógusi és józan mérlegelői magatartása — ahogyan eljárásait utólag Fábry minősíti — stratégiai távlatokat s egyben kidomborodó erkölcsi jelentőséget ott kap, ahol stószai munkatársát, s bizonyára általa a mögöttes elvtársakat is, a munkásmozgalmi táboron belül dülő elvtelen testvérharcok elkerülésére s a közös frontot szolgáló dialógusok szükségére figyelmezteti.

Az irodalomtörténetünkben mindmáig hullámokat verő Kassák-ügyről van

⁷ *Invektíva* — támadás, kirohanás.

szó a már említett 1930. május 12-i levélben, mely Fábry egyoldalú befolyásolt-ságával és túlzásaival szemben leszögezi: „...olyan jellegű harcoknak a felidézését, mint aminő a 100% és a Munka között van, kerülni akarom s ezért már előre oda akarom szigetelni a disputát, hogy pusztán a lényegre szorítkozzon.“ Egy már előbb adott figyelmeztetés szerint (a diskurzus Kassák körül hónapokig folyt) „olyan kevesen vagyunk ebben a nyavalyás magyarul író világban baloldalra tartozók, hogy nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy a töréseinkre külön és nem alkalomadtán felhívjuk a figyelmet. Amikor köröskörül úgy is csak arra lesnek, hogy hajbakapjunk egymás közt“. Ez az érvelés dúsul fel mozgalomerkölcsi érvekkel, amikor Gaál a májusi levélben megismétli: „Kassákékkal szemben nem akarok más magatartást felvenni, mint a teljes tárgyilagos kritika magatartását. Ez a tárgyilagos kritika a mi vonalunkról, abszolút szabadkezet enged velük szemben... Mindenesetre én állom velük szemben a harcot, de csak tiszta fegyverekkel.“

A dogmatikus elfogultságok különben a népi írókkal szemben is megnyilvánultak, s ha maga a Korunk nemegyszer engedett is a nyomásnak, közismert, hogy Gaál Gábor végül ezen a téren is a tárgyilagos érvelés, a kritika erkölcsi tisztasága, a kölcsönös megértés útjára terelte az idevágó vitákat. Fábry a Németh László körül támadt s mindmáig végleg el nem ült vitában is utólag figyelt fel Gaál magatartásának jelentőségére, megismételve ebben a tekintetben is a köztük meg-megnyilvánult különbségeket. „Amikor mi — írja 1965-ben⁸ — Németh László útját és a reformnemzedékkel való kalandját még aggályoskodva figyeltük, és már elmarasztalón elvetettük, Gaál Gábor ismételten és türelmesen kiállt Németh László mellett.“ De emlékeztessünk itt mindjárt arra a közismert irodalomtörténeti tényre is, hogy a saját elvtársai részéről meghurcolt József Attilának már maga Fábry kelt 1931-ben védelmére, helyet adván költészetének a csehszlovákiai Az Út hasábjain, szembeszállva egy magyar proletárirodalmi platformtervezet meggondolatlanságaival.⁹

Az ellentéteztést Gaál és Fábry között nemcsak erre a közös alapra, az elvi kiegyenlítődsre való tekintettel hagyhatjuk abba, mely különben is megszilárdul az évek folyamán, s beépül a közös antifasiszta ellenállásba, a kibontakozó népfrontba; rákényszerülünk a személyiségbeli különbségek taglalásának félbeszakítására azért is, mert a kettőjük kapcsolatát legnyíltabban eláruló levelezés dokumentumanyaga kihagy. Amikor Gaál Gábor özvegyének kérésére elkezdtek begyűjteni a régi Korunk levelezését, Fábry Zoltán mindössze 26 Gaál-levelet tudott elküldeni. 1955. november 15-i

⁸ Stósz délelőttök, 134.

⁹ Fábry Zoltán, *József Attila szlovákiai emléke*. A gondolat igaza, 62—76.

levelében írja:¹⁰ „...nekiálltam a keresésnek, de csupán az idemellékelt Gaál Gábor-leveleket találtam. Nagyon sok holmi veszett el irattáramból, pedig ott voltak nagybecsű adalékok. Ha még találok, mert minden zug még nincsen átnézve, akkor újra küldök, de nem hinném, hogy még lenne valami.“ Az elküldött levelek érdemleges zöme 1929-ből és 1930-ból való, egyetlen levél maradt 1931-ből, később előkerült még egy 27. levél 1936-ból, de a levelezés első két évének izgalmas folytatásába csak akkor tekinthetnénk be, ha a stószai örökség feldolgozása megindul és a Fábry-levéltárban emlegetett zugokba is bevilágít. A Gaálhoz intézett Fábry-levelek sorsa egyszerűbb,

Korunkhoz befutott levelek többségét a szerkesztőség mozgalomvédelmi okokból rendszeresen elégette.¹¹

Ha nem is ártott bepillantásunk kettős személyiségkutatásunk során a viszonylatok háttérébe, kétségtelen, hogy mind a soros Gaál-monográfiának, mind a hasonlóképpen időszzerű Fábry-monográfiának találkozási pontja a valóságirodalmi állásfoglalás lesz. E sajátos megegyezés egyéni előfeltételei is bizonyára hasonlóak, hiszen mindkét fél legkorábbi benyomása a falu Gaál Gábor jászfelsőszentgyörgyi élményanyagával éppen úgy találkozunk írásbeli vetületekben, mint Stósz képével Fábry-cikkeiben), mindketten heveny és borzalmas való-mivoltában élték át az első világháború poklát, sőt párhuzam van német filozófiai-esztétikai iskolázottságuk s ebből eredő antifasiszta humánusuk között is, mely nemcsak a munkásmozgalomhoz, hanem annak népi-nemzeti kiszélesítéséhez, általános forradalmi hivatásához, egyben élő nemzetköziségéhez vezérli őket. Bár egyikük emigráns, a másik az emigráció baráti körében és szellemi hatásai közt eszmélkedik, mindketten abban is megegyeznek, hogy romániai, illetve csehszlovákiai legyökerezettségben, a magyar nemzeti kisebbség közéletében, forradalmi elvontságok helyett tehát élő és való társadalmi közösségben vállalják szerepüket. Mindezek eredővonalán jelentkezik állásfoglalásuk kettősazonossága egyfelől a valóságot leplező polgári irodalommal, másfelől a baloldalon feltűnő elromantizálásokkal szemben. Egybeütköző például kritikai magatartásuk Gergely Sándor nem egy papiros-csináltságával szemben.¹²

Amikor Fábry Zoltán a tények elől menekülő vagy a naturalizmusban kiélési formát művelő polgári irodalommal hadakozva olyan új valóság-

¹⁰ Balogh Edgár, *Fábry Zoltán tíz levele*. Igaz Szó, 1970, 831.

¹¹ „...mire a levele végére értem, akkorára a bélyeg már elégett a borítékkal együtt és így nem küldhettem el“ — írja Gaál Gábor Fábrynek 1930. április 2-i levelében. A Korunk-levelezés megsemmisítése ismert a kortanuk vallomásaiból is.

¹² „Tudom, hogy túl szigorú mértékkel mértem, de egy Gergely-regényről, mely elvetélte *dokumentumerejét*: másképp írni nem lehet“. Fábry Zoltán, *Puritán realizmust!* Valóságirodalom, 141–146; „...hiányzik a lélegzetvétel egységes ereje, mely a légüres teret kikerüli és egyformán való élettel tölti be a dimenziókat“. -á, -o. (Gaál Gábor), *Embervásár*, Korunk, 1931. 71.

irodalom követelményével lép fel, mely átélési folyamat dokumentációs eredménye, s a valóság feljegyzésével egyidőben valóságvállalást is jelent, mindez visszacseng, új erővelelve, Gaál Gábor publicisztikájában is. Fábry *Proletáriróladom* című cikkére hivatkozunk, mely a Korunk 1929-es évfolyamában néhány számmal előzi meg Gaál mélyen az erdélyi magyar szellemi életbe benyúló, manifesztatív, s máig is kulcsjelentőségében értékelt írását. Ez valójában hozzászólás volt *Gyávák-e az erdélyi írók?* címmel a fiatal Kacsó Sándor felvetette erkölcsi vitához, s a benne foglalt válasz: a valóság becsületes és nyílt kimondása mint legfőbb írói követelmény. Az Erdélyi Helikon egyoldalú esztéticizmusával állítja itt szembe a Korunk irodalompolitikusa a legközvetlenebb valóság megírni- és kikövetelnivalóját. A két cikk¹³ egybehangzásával kezdődik el a Korunk következő tíz évfolyamán át, egészen a lap 1940-ben bekövetkezett beszüntetéséig, az a gazdag és sokoldalú irodalomtörténeti folyamat, melynek varázsszava a *valóságirodalom*, s jelzője akár Veres Péter, akár Nagy István, akár Sellyei József írásművészete, ha számba vesszük Magyarország, Románia és Csehszlovákia akkoriban a Korunk hasábjain egymásra talált magyar munkás- és parasztíróit. E menet egészét átfogni és elemezni, a szocialista realizmus legjobb, mert legtágabb értelemben vett előjátékának felmutatni, átmeneti és maradandó elemeit egymástól elválasztani és összefüggéseit akár a magyarországi népi írók kibontakozásával, akár a fiatal csehszlovákiai vagy erdélyi, realisták felépésével feltárni a mai magyar irodalomtörténet hivatott; szakembereink az összetevőket külön-külön máris alaposan szemügyre vették, s inkább a szintézissel maradtak még adósak.

Gaál Gábor és Fábry Zoltán gyűjteményesen kiadott írásai is külön-külön adnak képet a két világháború közt kiterelblyesedett magyar valóságirodalomról a kritika tükrében, erkölcsi rangra emelve a realizmus összes műfajainak állásfoglalásait háború és kizsákmányolás, fasizmus és faji mítosz, nacionalista gyűlölet és osztályterror ellen; ami azonban számunkra még hátravan, az a két személyiség eszmefejlődésének kölcsönös egybevetése cikkekenként, sőt kifejezésenként.

Tény, hogy Gaál 1932-ben magában Fábry művészetében mutatta fel a valóságirodalom riport- és szociográfiabeli gyökérzetét, amikor is az elko-bozott és fehér lapokkal megjelent ruszinszkói útleírás, *Az éhség legendája*, egy kicsempészett illegális kiadványáról a következő jellemző sorokat közli: „Fábry Zoltán füzete az első magyar írás, mely egy összefüggő földdarabon szociológailag biztos elemző normák megközelítésével írja le és értelmezi a valóságot, a lelkiismeretnek és tiltakozásnak azzal a hevületével, mely

¹³ Fábry Zoltán, *Proletáriróladom*, Valóságirodalom, 105–109; Gaál Gábor, *Gyávák-e az erdélyi írók?* Válogatott Írások, 317–321.

ugyanakkor a megoldás tiszta útját szuggerálja.¹⁴ És viszont, tovapergett évek tizedei után, Fábry is vall Gaál valóságirodalmi tételeiről, koronatanúként idézve őt a realizmus igazolására. Nagy szerkesztőtársával kapcsolatban leszögezi: „Író a valóságot csak az igazság megsértése nélkül közvetítheti. E folyamatban a realizmus nem más, mint az igazság, az erkölcs és a becsület szinoníma-valósága, egyértelműsége. *A valóságirodalom: erkölcsi realizmus.* Állásfoglalás dolga, becsület ügye. *A szocialista realizmus vagy erkölcsi realizmus, vagy semmi sem.*”¹⁵ Ami persze egyben a szocialista realizmus sablonossá válásával szemben is élesen felmutatott kritikai figyelmeztető.

Még egy közös futama van egymás kiegészítésében Gaál Gábor és Fábry Zoltán társadalmi szükségérzetének és népszolgálatának: a magyar ifjúság, a következő értelmiségi nemzedék bírálata és felkarolása. Fábry később büszke volt arra, hogy *Etnográfiai szocializmus* című írása a Korunk 1929-es évfolyamában egészségesen hatott a csehszlovákiai magyar diákok sarlósmozgalmára, s valóban, bírálatát elfogadva a fiatalok éppen a társadalmi valóság ellentmondásaira lettek érzékenyebbek. Gaál azonban a folytatást kérte, s leveleiben hol az ideológiai frontokat nyitó érsekújvári diákkongresszus, hol az irodalmi életre és az ifjúság állásfoglalásaira egyaránt kiható Szentiváni Kúria iránt érdeklődik. Jellemző az a módszer, ahogyan Gaál látni és láttatni akarja lapjában a csehszlovákiai magyar szellemi vajúdás jellegzetes eseményeit. Meggyőzően csengő megjegyzéseket kíván Fábrytól, a pozitív hatást tartva szem előtt, s ezt az igényét meg is magyarázza: „Azért mondom, hogy meggyőzően, hogy belülről, a benső értelmetlensége és a lehetetlensége révén intézze el a dolgot, s ne kívülről, azaz a mi túlsó parton való állásunk szempontjából. Azt hiszem, az ilyen elintézés célravezetőbb s az ilyen elintézés mellett a mi vonalunk is hatékonyabban propagálható.”¹⁶ Ez az igazán felelős hozzáállás a dolgokhoz.

Nem a dolgoktól való elidegenedés és merev pálcátörés, hanem a polémia, a tudományos érvelés, a bizalomszerző meggyőzés tette lehetővé évek során, hogy a sarlósok maguk is jelentkezzenek a Korunk hasábjain. Nemcsak hogy Szalatnai Rezső, Jócsik Lajos, Dobossy László, Morvay Gyula, Horváth Ferenc nevével találkozunk itt, hanem ők közvetítik el a Korunkba Vladimír Clementis, Zdeněk Nejedlý egy-egy írását is. Ugyanez a nemzedéki felfrissülés megy végbe a romániai munkatársak sorában: a baloldalon vonul fel a maga konkrét társadalmi, nemzetiségi és művelődési problémáival az erdélyi magyar fiatalok jelentős része, köztük Szemplér Ferenc, Böződi György, Gáll Ernő, Bányai László, Jancsó Elemér, Mikó Imre. A problémákkal való

¹⁴ Gaál Gábor, *Az éhség legendája*. Válogatott írások, 465–466.

¹⁵ Valóságirodalom, 11.

¹⁶ Az 1930. május 12. levélben.

benső foglalkozás, a meggyőzés és bevonás taktikai vonalán jut el Fábry 1936-ban az Érsekújvárt összegyűlt Tavaszi Parlament helyes népfronti értékeléséhez,¹⁷ levetve egy dogmatikus kívülállás merevségét; a Tavaszi Parlament elősegíti különben a Korunk pozitív bekapcsolódását is a romániai közéletbe. Az 1937-es Vásárhelyi Találkozó keretében és nyomán széles demokratikus nemzetiségi arcvonal alakul ki, s ebben a Korunk gárdája következetesen képviseli a román demokráciával való együttműködést mind a nemzetiségi egyenlőség kivívásáért, mind pedig a közös állásfoglalásért a hitlerista veszéllyel szemben. Ez a térben és időben „itt és most” vállalt állásfoglalás, a közéleti aktivitás, a magyar közügyiség konkrétuma teszi végül is hatékony politikai orgánummá a kommunista Korunkat, s ha Fábry utólag mentegeti magát, amiért rá e lapnál elsősorban a nemzetközi anyagszolgáltatás „közvetítő tiszt”-je hárult, a csehszlovákiai és főleg a német irodalmi újdonságok kritikai bemutatása, s ez Korunk-beli szerepében „a magyar vonatkozások viszonylagos elégtelenségé”-vel jár,¹⁸ úgy már ebből a magyarázkodásból is érthető, hogy ő egyetértett Gaál táji-nemzeti feladatvállalásával. Ismerjük mindkettőjük fejlődésének későbbi szakaszait, s tudjuk, hogy pályájuk a következőkben, egymástól függetlenül is, absztrakciók és spekulációk intellektuális nyavalygásai helyett az elmélet és gyakorlat lenini egyesítése jegyében ívelt tovább.

A teljesség igénye nélkül próbáltuk felvillantani a magyar irodalomtörténet két jelentős személyiségének együttműködését, két olyan férfiú munkásságának konkordanciáit, aki a magyar szellemi élet peremén, más kultúrákkal való kölcsönösségben, termékenyítő hatással volt az egykorú egész magyar irodalmi életre s azon túl, az új értelmiség népszolgálatának támogatásával, az egész magyar közfelfogás korszerűbbé tételére, kelet-európai realizmusára, a szláv-magyar-román egymásratalálásra, végeredményben szocialista rendszereink előkészítésére. „Én forrtam, sisteregtem, ő nevelt. Írásaimat a szenvedély fűtötte, őt fegyelem vezette, értelmi megállapodottság” — jellemzi kettőjük viszonyát az öregedő Fábry Zoltán, amikor 1967-ben közreadja a jellegzetes *Valóságirodalom* cím alatt Korunk-cikkeinek gyűjteményét. Ezt a jellemzést bizvást el is fogadhatjuk, azzal a hozzátétellel, hogy szenvedélynek és értelemnek nemcsak az ő viszonyukban, hanem mindig és mindenütt találkoznia kell, ahol a társadalom haladását, az emberség győzelmét nemcsak szóban, hanem tettben is elő akarjuk segíteni.

¹⁷ Fábry Zoltán, *Egy szlovenszkói fiatalember*. Kúria, kvaterka, kultúra, 163–165.

¹⁸ *Valóságirodalom*, 13.

Resumé

Autor ukazuje vzájomný vzťah a spoluprácu dvoch významných osobností maďarského medzivojnového literárneho života: Gaála Gábora, redaktora časopisu Korunk vychádzajúceho v Rumunsku a Zoltána Fábryho, redaktora toho istého listu v Československu. Hoci sa títo dvaja redaktori nikdy osobne nestretli, ich korešpondencia z rokov 1929–1939, ktorá sa čiastočne zachovala, dáva nám nahliadnuť do utvárania ich spoločného literárneho zamerania, výsledkom ktorého je tzv. literatúra faktu. Súčasne však dáva nazrieť aj do diskusií, v ktorých starší Gaál vedie mladšieho Fábryho k umiernenosti, napomína ho, aby sa vyhol osobným rozporom a pomáha mu zbaviť sa prehnaneého lavičiarstva.

Zusammenfassung

Der Verfasser charakterisiert das Verhältnis zwischen Gaál Gábor, Redakteur der Zeitschrift Korunk (Rumänien) und Fábry Zoltán, Redakteur derselben Zeitschrift in der Tschechoslowakei, und beschreibt die Zusammenarbeit dieser zwei bedeutungsvollen Personalitäten der ungarischen Literatur zwischen den zwei Weltkriegen. Die zwei Redakteure trafen sich persönlich niemals, ihr teilweise vorhandener Briefwechsel von 1929 bis 1939 gibt uns jedoch bekannt, wie sich ihre literarisch-politische Richtlinie gemeinsam gestaltete und zur Entwicklung einer „Wahrheitsliteratur“ beitrug. Dabei werden auch die Diskussionen beleuchtet, in denen der ältere Gaál den jüngeren Fábry mahnte, mässig zu bleiben und die persönliche Gegensätze zu überbrücken, um so den Übertreibungen eines „linken Radikalismus“ zu entgehen.

JAZYKOVÉ A SPOLOČENSKÉ PREDPOKLADY
SKÚMANIA SLOVENSKO-MAĎARSKÝCH LITERÁRNYCH VZŤAHOV
V 19. STOROČÍ

CHMEL RUDOLF, Bratislava

V tejto štúdii sa pokúšam pracovne nastoliť niektoré problémy, ktoré sa vynárajú v súvislosti so skúmaním jazykových a spoločenských, sociálnych predpokladov, východísk skúmania slovensko-maďarských literárnych vzťahov. Prístup, ktorý sa snažím uplatniť, nezotiera literárne špecifikum, literárnosť týchto vzťahov, len ich dopĺňa o nové aspekty, ktoré sa doteraz alebo obchádzali, alebo vysvetlovali dosť jednostranne a zjednodušujúco na jednej i druhej strane. Uvedomujem si, že niektoré otázky by si v tejto súvislosti žiadali hlbšiu analýzu i konkretizáciu. Pojmy (najmä pojem biliterárnosť), s ktorými v štúdii narábam, sú historicky menlivé, súvisia s celkovým vyhradením národného vedomia, kultúry i literatúry. Nechcem tu skúmať to, kto akým jazykom písal; to je len prvá fáza, prvé poschodie skúmanej problematiky, ktorej vyššou polohou je textová a ešte vyššou čitateľská rovina. Tieto tri polohy tvoria základňu skúmania. Pri premenlivosti základných pojmov treba brať do úvahy, že mnohé z predpokladov, ktoré v štúdii vy-
ratúvam, platia len na historicky obmedzenú dobu — generálne na 19. storočie až do prevratu, ale zvlášť a predovšetkým na obdobie po rakúsko-uhorskom výrovnaní (1867) až do prevratu. Štúdia je založená na dialektike slovensko-maďarských literárnych vzťahov vôbec. Na jednej strane tu bola zo slovenskej strany zámerná, programová averzia, ktorá vyvolávala „obránné látky“ proti maďarskej literatúre (nachádzané v českej, ruskej a iných literatúrach), na druhej strane nepochybnosť tvrdenia, že maďarská literatúra bola v slovenskom kultúrnom a čitateľskom prostredí známa z čítania v pôvodine. Takto sa niekedy môže zdať, že generalizujem model slovensko-maďarských literárnych vzťahov z obdobia po vyrovnaní do celkovej historickej roviny 19. storočia (lebo je predsa rozdiel medzi osvieteniským, racionalistickým typom biliterárnosti J. Chalupku a medzi romanticko-nacionalistickou biliterárnosťou, ako sa táto prejavuje najmä od druhej polovice 19. storočia).

Z toho teda vyplýva, že pojem, ktorý tu frekventujem najčastejšie — biliterárnosť — sa nedá nafaťovať na všetky obdobia rovnako; na druhej strane treba hneď v úvode zdôrazniť, že je podradený vzťahom, že je vlastne jednou z foriem vzťahov, ako sa ukáže pri konkrétnom rozbere. Slovenská literárna veda priznávala isté špecifikum slovensko-maďarských literárnych vzťahov, aj keď bolo determinované zväčša paušálnym poukazom na politickú podmienenosť týchto vzťahov a tým ich negatívnu polohu. Bolo známe i to, že slovensko-maďarské literárne vzťahy sa odlišujú od inoslovanských i slovanských vzťahov. Usudzovalo sa tak hlavne na základe výraznej jazykovej odlišnosti oboch literatúr (na rozdiel od tradične skúmaných slovensko-inoslovanských literárnych vzťahov), ich odlišností, ale i zhôd v literárnom vývine. Závažnú úlohu tu mal i spoločný život v jednom štátnom útvere. Toto spolužitie vytváralo špecifické črty, ktoré boli determinované jednak nacionálno-sociálno-politickými zreteľmi, jednak, no len sekundárne, literárnymi aspektmi. Pokúsím sa teraz upozorniť na obidva aspekty. Začnem od jazyka.

Jedným zo všeobecne známych, ale nepreskúmaných špecifik slovensko-maďarských literárnych vzťahov je *bilingvizmus*. Je to vlastne prvý významnejší fenomén, ktorý je dôsledkom špecifického spoločného štátneho a kultúrneho kontextu. Mnohojazyčnosť Rakúsko-Uhorska priamo implikovala podmienky pre vznik bilingvizmu i tri-, resp. kvadrilingvizmu (nielen slovensko-maďarského, ale i česko-nemeckého, rusínsko-maďarského, maďarsko-nemeckého a pod.). Doterajšie skúmanie bilingvizmu zväčša neprekročilo úzko empirické hranice. Išlo v ňom o prosté konštatovanie, že napr. Peter Benický, Matej Bél, Gašpar Madách, či iní, najmä predobrodeneckí, ale i novší autori písali dvoma jazykmi. Štrukturálne a funkčné chápanie bilingvizmu sa temer vôbec nebralo do úvahy.

Bilingvizmus je špecifický jazykový jav, pri ktorom dochádza k paralelnému používaniu dvoch jazykov jedným a tým istým človekom.¹ Dosah bilingvizmu

¹ Podľa U. Weinreicha „proces paralelného upotrebenia dvoch jazykov sa nazýva bilingvizmom a človek, ktorý ich používa, je bilingvistom“ (*Languages in contact*. II. vyd. New York 1963; citujeme podľa T. P. Iljašenkovej, *Jazykovye kontakty*. Moskva 1970, s. 22). Bilingvizmus podľa Iljašenkovej je jav sociálneho pôvodu, charakterizujúci jazykovú situáciu, na rozdiel od jazykových kontaktov, charakterizujúcich jazykové vzťahy. Jazyková situácia bilingvizmu predstavuje teda sociálny jav podmienený ekonomickými, sociálno-politickými a kultúrnymi faktormi. Bilingvizmus sa prejavuje pri prítomnosti alebo absencii etnického kontaktu. Podľa toho môže ísť o dva aspekty bilingvizmu — kontaktný a nekontaktný. Nekontaktný bilingvizmus je založený na kontakte medzi kultúrami, vynímajúc etnický kontakt (napr. pri formovaní ruského literárneho jazyka rusko-francúzsky bilingvizmus jednotlivých vrstiev spoločnosti). Porov. T. P. Iljašenkova, c. d., s. 23 n. a J. D. Dešeriev, *Teoretičeskije problemy dvujazyčija*. „Tezisy dokladov regionalnogo soveščanija po moldovo-rusko-ukrainskim jazykovym, literaturnym i folklornym vzaimosvjazam“. Kišinev 1963. O bilingvisme porov. aj E. M. Vereščagin, *Psichologičeskaja i metodičeskaja charakteristika dvujazyčija*

pre literatúru nemožno v literárnej vede uplatňovať priamočiario, ale môže byť podnetný ako model skúmania. Nevyhnutnosť modelovania vzniká vo všetkých vedeckých oblastiach, kde objekt vedy nie je prístupný bezprostrednému pozorovaniu, pričom model sa javí vždy určitou idealizáciou objektu.² Bilingvizmus znamená obohatenie skúmania literárnych vzťahov o prvky doteraz obchádzané. V jeho tradičnom chápaní sa hovorilo len o jazykových predpokladoch, vzhľadom na tvorbu poézie, prózy, drámy (alebo vzhľadom na literárnu komunikáciu), nerešpektovala sa znaková povaha literárnej komunikácie, nehovorilo sa o tom, čo sa všetko deje, keď jeden autor používa dva literárne (a nielen jazykové) kódy. To znamená, že sa raz jeho tvorba zapája do štruktúry jednej literatúry a raz zasa do druhej, pričom tieto štruktúry vytvárajú horizontálny konfrontačno-typologický vzťah.

Literatúra je jazykovým artefaktom, ale z tohto všeobecného komunikačného aspektu nevyplýva, že je viazaná na istú vopred predpokladanú jazykovú formu. Určité spoločenstvo, jedinec si môže slobodne voľiť jazyk pre svoju duchovnú seberealizáciu, samozrejme, slobodne do miery podmienenej historickými okolnosťami. Najcharakteristickejším znakom prirodzeného celku národnej literatúry je jednotný jazykový základ, ktorý je podstatnou súčasťou literárnej štruktúry, takže národná literatúra je takto určovaná svojimi autonómnymi zložkami.³ Pritom však vývin určitej literatúry nemusí kráčať paralelne s vývinom určitého jazyka.

Stanislav Šmatlák uvádza, že mediátorom medzi jazykom a literatúrou je kultúra, v ktorej sa nachádza zdôvodnenie rozdielnosti medzi jazykom „literárnym“ a „dorozumievacím“. Z toho mu vyplýva téza, že vývin slovenskej literatúry smeroval od svojich prvopočiatkov k stotožneniu jazyka

(bilingvizma). Moskva 1969 a J. O. Žluktenko, *Movni kontakti*. Kijiv 1966. Na niektoré aspekty bilingvizmu upozornil A. L. Arany v štúdiu *Psychologické základy javov bilingvistických* (Lingvistica Slovaca I/II, Bratislava 1939/40, s. 39 n.), konštatujúc, že bilingvizmus patrí k tým momentom, ktoré sú hybdlami jazykového vývoja. Znalosť obidvoch jazykových noriem, bilingvizmus je determinovaný dispozíciou subjektov, ktoré ich prijímajú. Arany zdôrazňuje, že „dominantné postavenie má, teda ovplyvňuje vždy jazyk kultúrne, civilizačne alebo mocensky prednostný“ (s. 47). O aplikácii bilingvizmu na literárnu vedu porov. M. Bakoš, *O vzťahoch slovenskej a maďarskej literatúry*. Matičné čítanie 1970, č. 1, s. 4.

² Porov. J. D. Apresjan, *Ideji i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiky*. Moskva 1966, s. 78 a 81. Apresjan zdôrazňuje, že „za model objektu, pre ktorý sa ako podstatné javia len jeho funkcionálne vlastnosti, treba považovať akúkoľvek skladbu, ktorá je mu funkcionálne podobná“ (tamže, s. 79).

³ Porov. F. Vodička, *Literární historie, její problémy a úkoly*. Struktura vývoje. Praha 1969, s. 49. „Pri jazykovom ohraničení národnej literatúry,“ uvádza Vodička, „je celistvosť daná skutočnosťou, že všetky zložky literárnej štruktúry môžu byť realizované len prostredníctvom určitého jazykového systému. V tomto jazykovom systéme tkvejú zárodoky odlišnosti jednej literatúry od druhej, pretože i keď literárne ciele môžu byť u rôznych národov v danej chvíli rovnaké, predsa len prostriedky odpovedajú možnostiam danej jazykovej sústavy“ (tamže, s. 49–50).

literatúry s jazykom dorozumievacím, čiže k materiálnemu zakotveniu kultúrnej funkcie jazyka v jeho funkcii komunikatívnej.⁴ Slovenčina však i napriek tomu nebola nástrojom literárneho jazyka. Jazyk nie je hermeticky uzavretý, izolovaný od ostatnej kultúry, je v nej, je jej tvorcom. Problematicizuje svoj vzťah predovšetkým smerom k spoločnosti, pričom medzi štruktúrou jazyka a štruktúrou spoločnosti jestvujú isté relácie, v ktorých treba brať do úvahy — okrem povahy materiálnej a duchovnej civilizácie tejto spoločnosti — aj iné činitele, napr. početnosť jazykovej skupiny a rozlohu obývaného územia. Zohľadniť treba tiež rozdelenie spoločnosti na triedy a spoločenské skupiny, čo podnecuje nielen vznik rozdielov v slovníku, gramatike, fonetike, štýle,⁵ ale i v odlišnosti v používaní jazykovej formy v literárnom spracovaní i v dorozumievacích oblastiach.

Slovenčina i maďarčina vystupujú v čase národného obrodzenia (v maďarskej literatúre v reformnom období) v kodifikovanejšej podobe a s podobnými úlohami v približne rovnakom čase. Jazyk sa stáva jedným z hlavných nástrojov boja za národnú emancipáciu a tým atribútom národa. Maďarskí predstavitelia však chceli z maďarčiny vytvoriť štátny a kultúrny národný jazyk Uhorska. Slováci proti takémuto chápaniu museli nevyhnutne protestovať; snažili sa o uplatnenie slovenčiny na území obývanom Slovákmi. Na druhej strane nemožno obísť i skutočnosť, že vtedajšia stredná šľachta na slovenskom území (zväčša slovenského pôvodu) bola často nositeľkou maďarských jazykových úsilí, kým slovenské národné snahy reprezentovala najmä inteligencia pochádzajúca prevažne zo schudobnenej drobnej zemianskej šľachty alebo z malomestských dedinských vrstiev.

V dôsledku nerovnomerného historického vývinu v 19. storočí, ako aj v dôsledku maďarskej expanzívnej a utlačovateľskej politiky sa slovenčina v priebehu minulého storočia na jednej strane (i v dôsledku tohto antagonizmu) dostatočne presadila, ale na druhej strane, predovšetkým v pomere k maďarčine sa dostávala do úzadia, do spoločensky nižších polôh. Dochádzalo tu k štýlovej komplementárnosti: kultúrne štýly používali maďarčinu, hovorový, domáci styk zabezpečovala slovenčina. Na slovenskom území Uhorska bol preto utilitárny, praktický bilingvizmus pomerne bežný. Väčšina Slovákov, najmä zo vzdelaneckých vrstiev (a teda i spisovateľov) sa v minulom storočí až do prevratu dostávala bežne do styku s maďarčinou aj s maďarskou literatúrou. Čeština, ktorá bola do konca 18. storočia síce výhodným, ale predsa len náhradným riešením bola nahradená po temer štyroch storočiach (v dôsledku československého „rozkladu“) samostatnou slovenčinou. Znalosť češ-

⁴ Porov. St. Šmatlák, *Staršia slovenská literatúra ako jazykovedný problém*. Romboid 1969, č. 6, s. 21.

⁵ Porov. A. Sommerfelt, *Jazykové štruktúry a štruktúry spoločenských skupín*. In: *Dvanásť eseí o jazyce*. Praha 1970, s. 189 n.

tiny pretrvávala z viacerých dôvodov (i konfesionálnych), okrem iného aj pre jej blízkosť so slovenčinou.

So znalosťou maďarčiny to bolo komplikovanejšie. Postupom času sa stávala jazykom vládnuceho národa, nástrojom maďarizácie sprvu pozvoľnej, neskôr i násilnej. V istom zmysle však bola pre Slovákov maďarčina v minulom storočí až do prevratu (hlavne vzdelancov) nevyhnutná.⁶ Dôsledky tohto nevyhnutného bilingvizmu (obohateného do určitej miery aj o ďalšie rokovacie jazyky — nemčinu, latinčinu) sa museli prejavíť aj v literatúre. Z úzko praktického hľadiska sem možno napr. rátať písanie literárnych diel maďarsky slovenskými autormi. Motívy pre maďarské písanie boli rozličné. U niektorých išlo o programový bilingvizmus s citelným oslabením v minulom storočí tak dôležitého národného momentu (L. Haan, B. Klein-Tesnoskalský), u iných najmä o propagovanie slovenskej literatúry v maďarskom prostredí (Bachát-Dumný, S. Czambel, menej Kvačala a i.), u ďalších možno len o skúšanie síl (J. Chalupka, J. Král); Jonáš Záborský napr. začal zo vzdoru „ako následok kliateho pôsobenia Hurbanovho“ prekladať svoje drámy do maďarčiny.⁷ U viacerých išlo o vplyv školy (Hviezdoslav, Krčméry a i.). Hviezdoslav napísal v mladosti sto dvadsať maďarských básní a prozaických textov. L. Sziklay síce uvádza, že mladý Hviezdoslav ako gymnazista chcel byť vedome maďarským básnikom, spieval o láske k maďarskej vlasti, ale jeho povedomie naplnilo toto vlastenectvo slovenským obsahom. Práve na pozadí dvoch literatúr L. Sziklay skúma slovenské prvky v maďarských textoch Hviezdoslava a maďarské v jeho slovenských básňach z mladosti.⁸ Dialekticky ponímané, kultúrne chcel byť Hviezdoslav na úrovni Maďarov, no nechcel sa pomaďarčiť. Uhorské čítanie tu zohralo tiež svoju rolu.

Jazykové kontakty medzi dvoma spoločnosťami (slovenskou a maďarskou) sa premietali do jednotlivých štýlov. V rokovacom štýle chýbali (bol len rokovací štýl maďarský — parlament a pod., slovenčina si nevydobyła žiadne právo). Zatiaľ nepreskúmanou otázkou je vplyv maďarského hovorového štýlu na slovenský (najmä v mestách). Vo vedeckom štýle možno predpokladať čiastočné preberanie maďarskej terminológie. V umeleckom štýle dochádzalo k vzájomným kontaktom. To je vlastne aj hypotézou tejto štúdie, ktorú ďalej rozvedieme.

⁶ Tak ju chápali napr. štúrovi a štúdiu maďarčiny sa venovali na lýceách v Bratislave, Levoči a inde. Pavol Dobšinský v rukopisnej práci *Deje jednoty mládeže slovenskej* (LAMS, s. 51) píše o situácii medzi levočskými slovenskými študentmi toto: „V maďarskej reči cvičil nás tiež Rimavský týždenne raz takým spôsobom, že sme tu rečnievali ako práce spisovateľov maďarských, tak i slobodne a na kvap z daných predmetov...“

⁷ Porov. list J. Záborského J. Viktorinovi z 18. 8. 1865. Publikuje E. Lazar, *Jonáš Záborský*. Bratislava 1956, s. 300.

⁸ Porov. L. Sziklay, *Hviezdoslavove maďarské prvotiny*. SL 1956, č. 1, s. 44. Tenže, *Az ifjú Hviezdoslav* (Mladý Hviezdoslav). Budapešť 1965.

Jednou zo zvláštností slovensko-maďarských literárnych vzťahov determinovaných práve faktom bilingvizmu je *interferencia literárnych štruktúr*,⁹ *prekrývanie dvoch literárnych systémov*. Konkrétne prejavy slovensko-maďarských literárnych vzťahov často chýbajú práve pre bilingvizmus (napr. prekladateľská činnosť — prekladalo sa málo, lebo maďarská literatúra sa čítala v origináli, čo sčasti konštatovala literárna história i súčasníci).¹⁰ Keď niečo chýba v jednej literatúre, vybočuje sa z jej normy do normy druhej literatúry. Odchýlky, ktoré nastávajú od normy vlastnej literatúry, vznikajú v dôsledku toho, že čitateľ opúšťa pole svojej literatúry, odchyľuje sa od jej normy, lebo nenachádza vo vlastnej literatúre isté hodnoty, ktoré potrebuje pre svoje čitateľské sebauspokojenie.

V takomto ponímaní musíme skúmať štruktúrne i neštruktúrne faktory *biliterárnosti*¹¹ (ide o skutočnosť, keď jeden čitateľ používa jazyk dvoch literatúr, svojej i tej, s ktorou dochádza ku prekrývaniu; špecifikum biliterárnosti je, že sa pracuje s dvoma znakovými systémami literatúr; biliterárnosť je funkčná obmena bilingvizmu). Vychádzame z predpokladu, že slovenský čitateľ v Uhorsku minulého storočia, aby sa dostatočne čitateľsky uspokojil, robil vďaka jazykovej príprave takéto exkurzie do maďarskej literatúry (samozrejme, v inej miere aj do druhých literatúr — českej, ruskej, nemeckej,

⁹ Termín interferencia je v jazykovede známy už dávnejšie z prác Pražského lingvistického krúžku. V interpretácii U. Weinreicha sa pod interferenciou chápe štruktúrna zmena modelov jazyka pod vplyvom uvedenia elementov druhého jazyka (porov. T. P. Iljašenkova, c. d., s. 47 n.). Iljašenkova zdôrazňuje, že jazykové kontakty rodia vzájomné pôsobenie jazykov, ktoré svojím spôsobom privádza interferenciu (s. 54). O interferencii jazykových štruktúr hovorí i J. O. Žluktenko, c. d., s. 14 a viacerí iní jazykovedci (porov. napr. štúdiu V. J. Rozenčevaja a L. M. Umana *K probleme grammatičeskoj interferencii*. In: Problemy strukturnoj lingvistiki. Moskva 1962, s. 60 n. Podrobnú monografiu venoval problematike János Juhász (*Probleme der Interferenz*, Budapest 1970, s. 174). M. Bakoš konštatuje že, bilingvizmus sám o sebe nespôsobuje vývinové analógie, nerealizuje vzťahy literatúr; utvára však podmienky — popri iných činiteľoch — pre realizáciu medziliterárnych vzťahov, pôsobí stimulatívne, pripravujúce pôdu pre vzájomné pôsobenie dvoch literatúr atď. V povedomí čitateľov v dôsledku interferencie dvoch literatúr dochádza k prekrývaniu literárnych noriem a v dôsledku toho k zblíženiu literárnych konvencií a estetického vkusu. (Porov. c. d.) O vzájomnom prelínaní, mnohonásobnosti, resp. koexistencii niekoľkých systémov estetických noriem pri hodnotení toho istého faktu hovorí aj J. Mukařovský (porov. *Estetická norma*. Studie z estetiky. Praha 1966, s. 75 n.).

¹⁰ B. Klein-Tesnoskalský, píše o Jókaim napr. hovorí: „V otázke slovenských prekladov máme máločo zaznamenať. Slovenskí inteligenti oboznámili sa s ním v stredných školách.“ (*Móric Jókai*. SP 1925, s. 427.) A. Pražák v tejto súvislosti s obdobím päťdesiatych až sedemdesiatych rokov minulého storočia v slovenskej literatúre hovoril: „Pomerne málo prekladali Slováci v tejto dobe z maďarčiny. Nevražili na Maďarov a nechceli sa s nimi stykať i literárne. Chceli slovenského čitateľa ohradiť proti nim i kultúrne a potom, maďarčina im bola natolko bežnou rečou, že v nej čítali ako svojou druhou oboecovou rečou. Je to viditeľné a na ich pôvodnej práci, ktorá je silne presýtená maďarskými vplyvmi, čo sa nedá vysvetliť vplyvom niekoľkých málo prekladov z maďarčiny do slovenčiny, ale priamou včítanosťou (včetlosťou) do maďarskej literatúry z originálu.“ (*Literárni Slovensko let padesátých a sedmdesátých*. Praha 1932, s. 286).

¹¹ Termín biliterárnosť vznikol po spoločnej diskusii s A. Popovičom.

polskej a i.). Ak vychádzame z tézy štrukturalizmu, že inovácia zohráva v literárnom procese dôležitú úlohu, tak v prípade, že domáca literatúra nemôže poskytnúť dostatok podnetov pre vývinovú inováciu, obracia sa čitateľ na druhú literatúru.

Tematická, žánrová a druhová diferenciácia slovenskej a maďarskej literatúry napr. zapríčinila, že dochádzalo ku komplementarizovaniu, resp. vyrovnávaniu absencie, nedostatku žánrov, tém jednej literatúry žánrami, témami druhej literatúry. Vidno to napr. na vývine slovenskej a maďarskej prózy a špeciálne románu od konca 18. do polovice 70. rokov minulého storočia. Próza sa v tomto období v slovenskej literatúre dosť podceňovala a vystupovala len akoby na pozadí vývinu poézie, bola len sekundárnou súčasťou literárneho procesu — v dobovej norme (napr. v názoroch L. Štúra) i v literárnohistorickom skúmaní (až do obdobia literárneho realizmu). Druhový synkretizmus v počiatočných slovenskej a maďarskej prózy bol permanentnou prekážkou definitívnej podoby druhej situácie jednej i druhej literatúry. Dominujúcim literárnym druhom bola v oboch literatúrach poézia, predovšetkým lyrika. Táto vlastnosť je spoločná viacerým stredoeurópskym literatúram (napr. i českej), ktoré vykazujú dosť značné oneskorenie za rozvinutejšími literatúrami, čo je podmienené i oneskorením celkového spoločenského vývoja. Próza z viacerých príčin stála v úzadí, čo platí predovšetkým o románe, ktorý je produktom vyspelej spoločnosti i literatúry. Maďarská próza sa na Slovensku v dôsledku bilingvizmu dosť hojne čítala, mala dokonca významnú úlohu i vo funkcii tzv. ľudového čítania v druhej polovici 19. storočia, vyskytli sa spoločné témy, hrdinovia, hoci jej ohlas v oficiálnej slovenskej tlači bol viac negatívny ako priaznivý. V období klasicizmu a preromantizmu ešte diferenciácia slovenskej a maďarskej prózy nie je taká výrazná. Vývin prechádza skôr paralelne (ani maďarská próza do 30. rokov nezaznamenala pozoruhodnejšie výsledky). Na istej žánrovej neprepracovanosti a nediferencovanosti slovenskej preromantickej a romantickej prózy 30.—40. rokov minulého storočia (čiastočne to platí i pre maďarskú prózu tohto obdobia) sa zúčastňovalo i viacej mimoliterárnych zložiek (slabá spoločenská diferenciácia, malé publikačné možnosti, nedostatočné čitateľské zázemie, nezavršený vývoj jazyka, odlišnosti v sociálnej štruktúre slovenskej a maďarskej spoločnosti atď.). Maďarská literatúra sa takisto realizovala skôr vo veršovanej lyrike a epike a v dramatickej spisbe. Historizmus maďarskej prózy vyviedol z podobných prameňov ako historizmus slovenskej epiky vôbec; zo snahy aktualizovať svoje ideové zámery, aj keď spôsob tejto aktualizácie nie je u všetkých autorov rovnaký (je motivovaný mierou romantického subjektivismu a individualizmu, realizovaného v próze). V slovenskej literatúre sa pestuje v tomto čase poviedka, historická povest. Román zostáva v úzadí, aj keď nábehy na väčšie kompozície tu sú (napr. v Hurbanovom

Olejkárovi z r. 1846). Z maďarských prozaikov do povedomia súvekej čitateľskej verejnosti (aj slovenskej) výraznejšie prenikol až Miklós Jósika, ktorý uviedol maďarskú knihu aj do šľachtických salónov. Jeho tvorba nesie silnú pečať vplyvu Waltera Scotta a podľa niektorých maďarských literárnych historikov sa počiatky maďarského románu datujú od uplatnenia tohto anglického vplyvu v Jósikovom románe Abafi (1836). Maďarský román sa iste v mnohom učil od anglického, ale jeho svojbytný vývin sa začal len vtedy, keď k tomu boli vytvorené domáce podmienky, ktoré si vyžadovali epické zobrazenie skutočnosti. Jósikové romány (najmä historické) svojou vlasteneckou tendenciou mali značný čitateľský úspech. Už koncom 40. rokov podrobuje však kritika jeho dielo ostrejšiemu odsúdeniu (ideových prvkov, afektovaného štýlu a pod.). Jósika zdokonalil techniku epického zobrazovania, značne povzbudil maďarské národné cítenie a vlastenecké povedomie. Na Slovensku nenašiel veľmi priaznivé prijatie, skôr naopak, čo je sčasti pochopteľné (ak chcel v romantickej epoche vzbudzovať nacionálne vášne jedného národa, nemohol ich vzbudzovať u druhého, nota bene ak išlo o témy a hrdinov čiastočne spoločných). I napriek tomu však slovenská literatúra našla s Jósikom aj vnútorné spojivá (L. Kubáni). Druhá polovica 30. a 40. rokov znamená (na rozdiel od slovenskej prózy, v ktorej sa nepestujú rozsiahlejšie žánrové formy ako román) intenzívnejší nástup románu do maďarskej literatúry. Pôsobili tu podmienky vnútroliterárne i vonkajšie: snaha dobehnúť väčšie, hlavne západoeurópske literatúry a vplyv niektorých vtedy vychytených autorov (Scott, Sue, Cooper, Bulver, Dickens, Dumas, Hugo a i.). Slovenská prozaická tvorba pri všetkej snahe po napojení sa na európsky kontext predsa len vyvierala viac z domácich zdrojov (determinovaných vnútroliterárnymi aj ideologickými faktormi) a z cudzích vplývali autori často i v samej domácej literatúre periférni ak nie neznámi (napr. M. Czajkowski).

Živý ohlas v maďarskej próze 40. rokov minulého storočia mali *Tajomstvá Paríža* E. Suea. Na ich spôsob písal Ignác Nagy a Lajos Kuthy. Nagy v rokoch 1844–45 vydával v zošitoch svoj román *Maďarské tajomstvá* (Magyar titkok), v ktorom hrdina románu (odvar Sueovho Rodolpha) prejde všetkými tajnými a nebezpečnými miestami Budína a Pešti. L. Kuthy v *Domácich tajnostiach* (Hazai rejtelmek, 1846–47) opisuje hrôzostrašné príbehy z maďarskej pusty i hlavného mesta, pričom jeden i druhý nadsadzujú vtedy ešte patriarchálnu Pešť do polôh skazeného veľkomesta. Tieto zmesi kriminálnych príbehov a hororových situácií neboli neznáme na Slovensku, avšak ich literárne spracovanie sa významnejšie neprejavilo. Štúrovec Karol A. Modráni sa síce inšpiruje „negatívne“ päť-šesť rokov po prvom vydaní Sueových *Tajomstiev Paríža* (1842) a cykle štyroch čít *Naše tajomstvo* (zostali v rukopise), kde v úvode píše: „Čítal som *Tajomstvá Paríža* a s hrúzou sa rozpomínam

na tie hrôzyplné výjavy... Nepovediem mojich čitateľov do chýž plných hriechu — nepredstavím tu človeka ako kmína, intriganta alebo zbojníka...¹² Tu už vidno zreteľnejšie istú snahu po idealizovaní, tabuizovaní všetkého zlého, škaredého. Pavol Dobšinský na začiatku 50. rokov písal L. Kubánimu, že „hrôzy a strachy maľujúce romány (ako sú Sueho) nešťastným pôsobením účinkujú na človečenstvo, dopomáhajú mu k záhube, ktorú mu predpovedajú!“¹³ Maďarský prozaik — naopak — bez zábran zaviedol svojho čitateľa do sveta vražd, nevestíncov, žobráckych útulní, či zbojníckych skrýš, na cintorín, či do periférnej krčmy. I v tom je isté zapájanie sa na vyspelejšie, najmä západoeurópske literatúry, hoci domáce sociálne prostredie k podobnému stavu nedospelo. Znalosť týchto podnetov nebola ani u nás neznáma, ako svedčia aj Kubániho tesne porevolučné názory na román, ale do samotnej tvorby prenikali len veľmi pomaly a opatrne. V predrevolučnom období temer vôbec nie a v 50.—70. rokoch len sporadicky. V istom zmysle sem možno zaradiť aj Kalinčiakovu povesť *Bratova ruka*, ktorú A. Mráz označil ako „najkrvavejšiu povesť v slovenskej próze“,¹⁴ pričom zdôrazňoval, že čitatelia si želali prózu s dejovou napínavosťou a pátosom a Kalinčiak tomuto „súčasnemu vkusu nášho obecnstva“ práve touto krvavou povestou s konvenčnými romantickými motívmi a vzrušujúcim dejom (krvná pomsta s množstvom vražd, tajných schôdzí atď.) isto vyhovel, aj keď nemožno hovoriť o priamych filiáciách, či vedomej hrôzostrašnosti podľa sueovskej literatúry.

Koncom 30. a v 40. rokoch píše svoje romány, rozvíjajúce realistické a kritickorealistické tendencie v maďarskej próze József Eötvös. Jeho vystúpenie síce nadväzuje na maďarskú románovú tradíciu, súčasne však vytvára nové prvky kritickorealistické, prelínané sentimentalizmom a romantizmom. Tri Eötvösove predrevolučné romány (*Kartuzián — A karthausi*, 1839—41, *Dedinský notár — A falu jegyzője*, 1845 a *Uhorsko v r. 1514 — Magyarország 1514-ben*, 1847) tvoria vrchol maďarskej predrevolučnej prózy. Znamenajú tematické i funkčné novum v maďarskej próze, obracajú svoj zreteľ k psychologickým (v *Kartuziánovi* ešte s recidívami sentimentalizmu) a sociálnym problémom (v *Dedinskom notárovi*) a svojím dôrazom i na poňatie historickej prózy (*Uhorsko v r. 1514*), kde niet ani stopy po lacných efektoch hrôzostrašnej romantiky, ktorými sa hemžia Jósikove romány a ktoré v hojnom počte nachádzame ešte u Jókaiho. Eötvös tak formuje prvky kritického realizmu v predrevolučnej maďarskej próze.

¹² Citujeme *Slovenská romantická próza*. Bratislava 1970, s. 288 n.

¹³ List P. Dobšinského cituje L. Kubáni. Porov. J. V. Ormis, *Ludovít Kubáni o románe*, Dokumenty. Litteraria 1965, s. 222.

¹⁴ A. Mráz, *Ján Kalinčiak*. O slovenských realistických prozaikoch. Bratislava 1956, s. 148.

Po potlačení revolúcie 1848/49 sa v maďarskej literatúre riešenie sociálnych otázok (ako ho nastoloval napr. Eötvös) umlčovalo a do popredia sa dostávala otázka národnej nezávislosti. Za takýchto okolností bol ďalší vývoj kritickorealistickej línie, ktorý naznačoval Eötvös, silne brzdený. Časť spisovateľov sa domnievala, že v národe treba živiť ilúzie, zobrazovať v ružových farbách prítomnosť i budúcnosť. Pre takéto chápanie nebolo nič výhodnejšie ako renovovať romantické prvky, ktoré už v predrevolučnej próze začali ustupovať. A tak znova ožil a prekvital v dielach M. Jókaiho a všetkých jeho epigónov romantický smer, aby v celej druhej polovici 19. storočia brzdil vývoj realizmu. Predstavitelia druhého krídla, reprezentovaného v próze najmä Zs. Keményom síce apriórne postulovali požiadavku realistického zobrazovania, mal to však byť tzv. „idealizovaný“ realizmus, ktorý sa obmedzil na realizmus v detailoch. Historická próza v jednej i druhej literatúre aktualizovala — to je napokon jej neodškriepiteľná súčasnosť. Dôležitá však je i miera aktualizácie. Obaja protagonisti porevolučnej prózy — Jókai aj Kemény — napísali celý rad historických i spoločenských románov. Kemény nepôsobil natoľko na širšie vrstvy a nenašiel si ani nasledovníkov ako Jókai. Absolutizmus porevolučných rokov a nasledujúce obdobie cesty k zmiereniu s Viedňou nesvedčilo pravdivému a kritickému zobrazovaniu skutočnosti.

Slovenská romantická próza sa začína po revolúcii výraznejšie sebauvedomovať, aj keď jej druhová diferenciácia ešte neprimiesla väčšie úspechy, najmä z hľadiska vývinu románu. Teoretické myslenie (Kubáni, Kalinčiak) uvažovalo o potrebe tohto druhu, o jeho aktuálnom spoločenskom dosahu, ale v samotnej tvorbe sa uplatňovala veľmi pomaly. Intenzívnejší stupeň spoločenského vývinu i príčiny vnútroliterárne (neschopnosť romantizmu básnicky vyjadriť pálčivé nacionálne a sociálne otázky) zabezpečujú próze dôležité postavenie. Počnúc 60. rokmi sa próza „stávala prvoradým prostriedkom národnej agitácie. V porovnaní s úzkou vrstvou inteligencie, ktorá bola adresátom štúrovskej poézie pred revolúciou, nadobudla širšiu spoločenskú základňu. Jej dosah bol masovejší a „všennárodnejší“. Redakcie literárnych časopisov vytvárali priaznivé podmienky pre jej publikovanie. „Prozaizácia“ beletristiky stala sú súčasťou nového literárneho programu, ktorý chcel podchytiť čo najširšie čitateľské vrstvy“.¹⁵ Pripadá na vrub nerozvitej slovenskej prózy i spoločenského života vôbec, že vývodiace žánre slovenskej prózy v 50. — 70. rokoch sú iba kratšia poviedka a novela. Román, ktorý predpokladá rozsiahlejšiu autorskú i spoločenskú skúsenosť, bol temer ojedinelý. Román v tomto období, podobne ako dráma, „ostal nedosiahnuteľným ideálom“.

¹⁵ *Dejiny slovenskej literatúry III*, časť napísaná O. Čepanom. VSAV Bratislava 1965, s. 183.

konštatuje O. Čepan.¹⁶ Pre druhovú typologickú konfrontáciu s maďarským románom zostáva tak Hurbanov *Gottšalk* (vyšiel po česky) a Kubániho *Valgatha* (zostal nedokončený). Slovenská próza v 50. až v prvej polovici 70. rokov nemá obdobný prozaický typ, ako je Jókai alebo i Kemény, tak ako pre 40. roky nemá analogický typ k Eötvösovi. Menej vyvinutý spoločenský život, oslabená žánrová diferenciácia a iné už spomenuté príčiny viedli k odlišnému vývinu predovšetkým románu. Veľké realistické diela sa však na obidvoch stranách zrodili až neskôr.

Štruktúra spoločnosti bola národnostne aj sociálne diferencovaná. Funkciu buržoázie (ktorá napr. v tomto období silnela v českých krajinách) plnila stredná šľachta, ktorá bola predovšetkým maďarská alebo zmaďarizovaná. Na strane maďarskej literatúry bola od reformnej doby i značná časť aristokracie, vysokej, strednej šľachty i širších vzdelaneckých a meštianskych vrstiev. Maďarská literatúra nesie na sebe znaky stálej prítomnosti šľachty; napokon i jej viacerí tvorcovia sú príslušníkmi vyššej alebo vysokej šľachty (Eötvös, Jósika, Kemény), kým v slovenskej literatúre tohto obdobia tvoria farári, učitelia, úradníci, v najlepšom prípade lekári, teda sociálna vrstva podobná predrevolučným pomerom. V maďarskom románe, v próze vôbec prevláda historizmus a sčasti témy zo súčasného života (zo života šľachty i buržoázie). V slovenskej próze a v románe zvlášť je dominantný historizmus a čiastočne nacionálne a sociálne problémy súčasnosti (v Kalinčiakovej Reštavrácii, v prózach Záborského, Ferienčíka, v Kubániho kratších prózach a p.). Do istej miery tu možno akceptovať provincionálnu situáciu, do ktorej sa dostala slovenská inteligencia — podľa L. Sziklayho v 70. rokoch, ale podľa nás už i skôr — hneď po revolúcii. Realistická epika, a najmä román, je literárnym druhom mestského spôsobu života; nejedna maďarská literárno-vedná práca zdôrazňuje, že moderné maďarské literárne názory i spôsob vyjadrovania, zobrazovania sa vyvíjali pomaly — od slovenskej literatúry odlišne, no kde-tu s podobnou protirečivosťou — s vývinom Budapešti na veľkomesto. Na konci 60. a na začiatku 70. rokov sa i v slovenskej literatúre vynorila požiadavka zobrazovať veľkomestské témy, veľkomestský život prostriedkami sentimentálnej prózy, no zostal pri nej len Samo Czambel, ktorý sa natrvalo usadil v Pešti.¹⁷ Veľkomestský život, ktorý ponúkal širšie epické možnosti, sa nedal samozrejme zobrazovať zo zapadlých fár, ani z Martina. (Najlepšie to cítili príslušníci nasledujúcej generácie, najmä Kukučín, Jesenský a i.)

Tak v slovenskom, ako i v maďarskom románe je zreteľná funkcia národno-vedomovacia, buditeľská. S tým súvisí i skutočnosť, že ani v jednej litera-

¹⁶ C. d., s. 189.

¹⁷ Porov. L. Sziklay, *K vývinu slovenskej realistickej literatúry*. SL 1966, č. 6, s. 596.

túre tohto obdobia nenachádzame tzv. Bildungsroman. Ústredným motívom v obidvoch literatúrach je existencia národa, snahy o samobytnosť, boj proti cudziemu útlaku. V slovenskej literatúre sa románová forma nerozvinula do väčších rozmerov. Obidve literatúry sú v tomto období poznačené vplyvom romantizmu, ktorý sa však v slovenskej literatúre rozkladá intenzívnejšie a rýchlejšie i zásluhou menej komplikovaných druhov.

Z uvedeného typologického porovnania vidieť, že druhová, tematická diferenciácia maďarskej literatúry v minulom storočí nemohla neovplyvniť bežného slovenského čitateľa, ktorý často poznal rovnako dobre obidva jazyky aj ich literatúry. Mohol takto v podstate jednoducho kompenzovať absenciu niektorých druhov či foriem domácej literatúry (milostný, dobrodružný román, kriminálna, hrôzostrašná literatúra atď.). Vývin literárnych druhov nie je samobytný, uskutočňuje sa v tesnom dotyku s rôzne sa meniacim spôsobom estetického osvojovania sveta, teda v závislosti od premien tvorivej metódy, smeru, štýlu,¹⁸ od spoločenskej objednávky či od snahy vyrovnať krok s inou literatúrou.

V rámci biliterárnosti je však možné vývin druhov ovplyvniť vždy v jednej literatúre, resp. modifikovať aj v prospech absentujúcich žánrov, ovplyvniť ho primárne jestvovaním v čitateľskom vedomí. Pri tom môžeme rozlišovať reálne fázy interferencie (priamo vo vedomí) a potencionálne (latentné, napr. predpoklady autora prijímať isté vplyvy, predpoklady čitateľa reagovať na isté perцепčné skúsenosti).

Pri štúdiu literárneho vedomia, povedomia doby treba zdôrazniť ohľad na sociálny podklad diferenciácie literárneho vkusu. Možno sledovať, v akom vzťahu je repertoár širokých vrstiev k repertoáru „vysokej“ literatúry, aké je rozpätie v čitateľských záľubách, či je čitateľská obec homogénna vo svojich literárnych záľubách, alebo sa rozpadá na skupiny. Vznik literárnej normy jednotlivých spoločenských skupín nemožno vykladať len zo životných podmienok danej skupiny a zabúdať na silu literárnej konvencie a tradičné literárne postupy, vyplývajúce z povahy materiálu.¹⁹ Pomer spoločnosti, „kolektívu k umeleckým dielam sa ustavične mení, nielen v rozličných štruktúrach má to isté dielo rozličný zmysel, ale aj v tej istej štruktúre v rozličnom okamihu vývinu“.²⁰

Podmienky, pri ktorých dochádza k biliterárnosti, majú svoj prameň vo vonkajších mimoliterárnych faktoroch, v situácii literárnych kontaktov

¹⁸ Porov. M. Grygar, *Dialektika literárnych smérů a druhů*. Česká literatura 1964, č. 2, s. 101.

¹⁹ Porov. F. Vodička, c. d., s. 39.

²⁰ M. Bakoš, *Na okraj Šaldových názorov o slovenskej literatúre*. Problémy literárnej vedy včera a dnes. Bratislava 1964, s. 317.

(literárny pohyb je súčasťou — nie následkom — vyvoja spoločnosti²¹):

A. Sociálno-politicko-ekonomické podmienky, vplyv štátneho aparátu a kultúrnych inštitúcií. Situácia slovenskej literatúry vo vzťahu k maďarskej, zjednodušene povedané, bola v postavení menšinovej literatúry. A. Pražák chcel zasa pred i po prevrate doviest slovenskú literatúru do situácie menšinovej literatúry vzhľadom k českej literatúre (ako jej „regionalistickú variáciu“). Navonok bola situácia v 19. storočí zavinená silnejúcim maďarizačným tlakom, prejavujúcim sa v plánovitej, štátom uskutočňovanej maďarizácii i v prirodzenom procese asimilácie;²² z toho vyplývalo i nepriaznivé postavenie slovenskej literatúry, prechádzajúce v niektorých momentoch v jej úplné negovanie.

Najsilnejšou oporou maďarizácie popri šľachte bolo maďarské zemianstvo a najvýznamnejším pomocníkom cirkevná hierarchia. Na slovenskej strane bolo zázemie z ekonomicky slabších vrstiev; v období náročného obrodenia 58 % aktívnych buditeľov tvorili evanjelickí a katolícki kňazi, ostatok najmä učitelia a zvyšok advokáti, lekári a p.²³ V dôsledku nerovnomerného ekonomického vývinu a hlavne slovenského zastúpenia v ňom, mala maďarská literatúra všetky predpoklady pre rozvoj. Slovenská literatúra nemala rozvinutú polygrafiu, nemala bohatých mecenášov, knihy boli drahé, museli sa subskribovať, poväčšine jestvoval len jeden literárny časopis, niekedy ani ten nie. Sociálne postavenie slovenských spisovateľov bolo veľmi nízke.²⁴ Materiálna báza slovenských edičných podujatí sa nemohla náležite zabezpečiť. Pri skúmaní počtu a sociálneho pôvodu subskribentov slovenskej umeleckej literatúry v druhej polovici minulého storočia prichádzajú do úvahy zväčša len dve vrstvy: vlastné meštianstvo a vyššie kruhy inteligencie. Najväčšiu výšku nákladov však dosahovali ľudové kalendáre a rôzne vydania jarmočnej moralisticko-sentimentálnej a dobrodružnej literatúry, vydávanej

²¹ Porov. M. Grygar, *Vývojové napätí literárnych a mimoliterárnych javů*. Česká literatura 1966, č. 5–6, s. 370. „Spoločenský pohyb sa realizuje okrem iného tiež v literatúre, nie je tu teda na jednej strane pohyb spoločenský a na druhej strane pohyb odvodný, t. j. literárny. Ide tu o vzťah celku a časti, pričom časť nevystupuje voči celku ako zložka naprosto podriadená a trpná, ale ako prvok, ktorý si samostatne a po svojom uvedomuje a rieši rozpory, v ktorých sa ocitá človek a spoločnosť vo svojom vývoji“ (tamže).

²² O týchto dvoch aspektoch maďarizácie porov. bližšie M. Dzvoník, *Dve stránky procesu maďarizácie na Slovensku koncom 19. a na začiatku 20. storočia*. In: Zborník FFUK. Marxizmus-leninizmus 16, 1965, s. 67.

²³ Porov. M. Dzvoník, c. d., s. 65 aj J. Hučko, *K otázke sociálneho postavenia slovenskej vlasteneckej inteligencie v období národného obrodenia*. In: Zborník FFUK. Historica 19, s. 105 n.

²⁴ Ľudovít Kubáni písal r. 1862 P. Dobšínskému: „Takto som, hľa, v Gemerí zakopaný — a prečo? Len pre ten hrozný zločin, že som Slováč. Len jedno jediné slovo, že som Maďar a ním chcem byť, len jedna malá básnička vo Vasárnapi Ujságu a vivat, éljen. Hneď bych bol najmenej eskudtom. Takto sa ale ani len za notára nedostaneš“. List z 27. 4. 1862 v LAMS.

pre zárobok a bez náročnejších umeleckých alebo národno-výchovných tendencií.²⁵ Vo funkcii ľudovej či dobrodružnej literatúry vystupovali napr. v druhej polovici 19. storočia i mnohé diela maďarskej literatúry, často od autorov prvého radu (Petőfi, Jókai, Mikszáth), v pôvodine i v prekladoch.

Maďarská literatúra sa vydávala vo veľkých nákladoch, mala viacej bohatých mecenášov, často i politickú moc, veľké množstvo časopisov,²⁶ literárnych i vedeckých inštitúcií (Národné múzeum, Akadémia vied, Národné divadlo, Národné kasíno, Kisfaludyho spoločnosť, aby sme spomenuli len začiatky v prvej polovici 19. storočia). Možnosti prenikania maďarskej literatúry medzi slovenských čitateľov pomocou rôznych komisionárov, kníhkupectiev, systému predaja, školskej politiky boli tiež značne silné.

Slovenská kultúra a literatúra bola v kvantitatívnej menšine — inštitucionálne, personálne, počtom časopisov atď. Maďarská propagácia bola intenzívnejšia, uskutočňovala sa viacerými kanálmi — školskými, cirkevnými, hospodárskymi a pod. Škola bola jedným z prvých formovateľov literárneho vkusu širokého slovenského obecnstva.²⁷ Pravdaže, toto sčasti násilné uvádzanie maďarskej literatúry nebolo vlastným zmyslom tejto integrácie. Jeho rubom bolo poznávanie nielen popredných diel maďarskej literatúry v maďar-

²⁵ Porov. O. Čepan, *Spoločenská diferenciácia a čitateľské pomery v rokoch 1860 až 1880*. SL 1962, č. 2, s. 322 n.

²⁶ Pre rozvoj maďarskej literatúry mal veľký význam značný počet literárnych časopisov a novín. Ak v roku 1850 vychádzalo v maďarčine len 15 literárnych a neliterárnych časopisov, tak v roku 1855 26, v roku 1860 44, v roku 1867 119 a v roku 1877 266. Z toho bolo mnoho literárnych alebo inak pre literatúru významných, napr. Vasárnapi Ujság, Hölgyfutár, Fővárosi Lapok, Új Magyar Múzeum, Magyar Emléklapok, Szépirodalmi Lapok, Napkelet, Szépirodalmi Közlöny, Budapesti Szemle, Szépirodalmi Figyelő, Kritikai Lapok, Magyarország és Nagy Világ, Hazánk és Külföld atď. Vasárnapi Ujság (Nedelné noviny) — od r. 1854 bol ich hlavným spolupracovníkom M. Jókai — mali v roku 1854 náklad tri tisíce a onedlho už sedem tisíc exemplárov. Okrem Jókaiho prispievali do nich J. Arany, Kálmán Tóth, Lévy, Szász, Vajda (zanikli r. 1921). Porov. B. Dezsényi—Gy. Nemes, *A magyar sajtó 250 éve* (250 rokov maďarskej tlače), Bp. I, 1954, s. 136 n. Slovenské literárne časopisectvo a novinárstvo bolo vôbec v minulom storočí veľmi slabé. Okrem predrevolučnej Tatranky, Týždenníka a hlavne Orla tatranskeho a Hurbanových Slovenských pohľadov (neskôr obnovených) možno spomenúť Sokol, Orol, prílohy niektorých novín a časopisov (Světovzor, Slovesnosť, Literárne listy), Dunaj a sporadické písanie v Pešťbudínskych vedomostiach, Bobulových Slovenských novinách, Národných novinách a inde.

²⁷ V školskom a výchovnom systéme mala maďarská presvedčovací kampaň, vyúsťiaca v násilnú maďarizáciu, rôzne formy, stupne a prostriedky. Bysterský (J. Janoška) napr. o tom píše (Tá „kultúra“, NN 1886, č. 72): „štedroťou uhorského ministra kultu a osvety Treforta cestou stoličných školdozorstiev boli obecným a školským knižniciam poslané celé tucty zväzočkov maďarských knižočíek „Jó könyvek a magyar nép száma““ (diela Jókaiho, Mikszátha, Szatmáryho, Szabós a i.). „Sú to práce,“ pokračuje autor, „nemajúce žiadnej ceny literárnej, opravdový jarmočný tovar; reč nízka, plebejná, mnohé historky čudné a k tomu písané vo veršoch, proti ktorým sú verše Jana z Búdy klasickou poéziou.“ „Svoju kritiku uzatvára takto: „...A tieto blbštvá minister osvety schvaľuje a nemá pilnejšej práce, ako posielat ich darom slovenským obciam pre školské knižnice!“ K týmto formám pristúpil i priamy predaj rôznych kníhkupectiev a komisionárov peštianskych a iných nakladateľov v slovenských dedinách (porov. Bysterský, *Naše kníhkupectvo*, NN 1886, č. 38).

čine. František Votruba napriek tomu kriticky o tejto situácii píše (nazdávam sa, že inštruktívne i pre ponímanie biliterárnosti): „Naši spisovatelia i časť obecnstva čítajú aj inorečové diela v pôvodinách i cudzích prekladoch. Starší orientovali sa v svetovej literatúre z lipskej Reclamky, mladší z prameňov maďarských. Nie je výnimkou, keď v slovenskej knižnici nájdeme Gončarova, Dostojevského, Turgeneva, v maďarskom preklade (Klasszikus Regénytár) a hneďožlté (Magyar Könyvtár) alebo šedé (Olcso Könyvtár) zošity maďarských zbierok, vydávaných na spôsob Reclamky. Pre rozšírenie obzoru, pre orientáciu, získanie prehľadu vykoná táto literatúra iste dobrú úlohu; pravda, knihy tieto sú prípustné, robí sa im propaganda... Ale aký význam má tento fakt pre ducha našej reči, pre spôsob slovenského myslenia a vyjadrovania? Za dnešného stavu, keď maďarizácia dobýja sa slovenského ducha už od ľudovej školy, keď v strednej škole dostane žiak vedecké základy, podobne i počiatočné vedomosti literárne len po maďarsky, nie je divné, že viac a viac pribúda v našej spoločnosti ľudí, ktorí vlastne po maďarsky myslia (teda v duchu i maďarsky sa vyjadrujú, lebo niet myšlienky bez tvaru) a myšlienky svoje do slovenčiny prekladajú s námahou.“²⁸ Ešte prípadnejšie to formuloval článok v Slovenskom denníku z r. 1911: „V skutočnom živote vidíme, že odchováva nás — maďarská kniha od šlabikára po zákonník či román, maďarský časopis od Tolnai Világlapu po Budapesti Hírlap a Kakas Márton už z toho prostého dôvodu, že sú najprístupnejšie, len vystreš ruku a máš ich v ruke. Aké strašné dôsledky plynú z tejto neodškriepiteľnej skutočnosti, vidíme na našom literárnom jazyku posledných desaťročí, na úžasnom vpáde maďarizmu do našej spisby, na rastúcom necíte k duchu vlastného jazyka“.²⁹

Koncom druhej polovice 19. storočia boli okrem školy hlavným zdrojom informácií o literatúre noviny a časopisy. Čitateľský vkus maďarskej (ale i slovenskej) spoločnosti, ženských čitateľiek, knižnice miestnych kasín ovládali Ohnet, Marlittová, Beniczkyne a im podobní autori. Lenke Bajza Beniczkyne kráľovala v maďarskom čítateľstve tak, ako Ohnet vo francúzskom (kým do srbčiny ju napr. hojne prekladali, v slovenčine nevyšlo z jej prác nič). Svet grófov, vojvodcov (na konci románu sa mohlo zistiť, že aj sluha môže byť grófom alebo aspoň barónom) zatienil aj Jókaiho slávu. Slovenský účastník biliterárneho konzumu pravdepodobne nezostával voči tejto literatúre imúnny — cez maďarské preklady i pôvodiny.³⁰ Zo strany „centrálnej“

²⁸ Fr. Votruba, *Česká kniha — slovenská kniha — maďarská kniha*. Vybrané spisy I, Bratislava 1954, s. 165—166. Pôv. Prúdy 1912, č. 6.

²⁹ *Slovenská spisba a česká verejnosť*. Slovenský denník 1911, č. 232, s. 1.

³⁰ Porov. o tejto literatúre i M. Benedek, *Bevezetés az olvasás művészetébe* (Úvod do umenia čítať). Budapešť 1937, s. 47 n. a Gy. Farkas, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867—1914* (Obdobie asimilácie v maďarskej literatúre), s. a., s. 119 n.

literatúry (maďarskej) boli propagandistické zámery „programovať“ vzťahy k susedným literatúram v časopisoch, kalendároch a iných tlačiaroch vládou vydržiavaných a podporovaných (Vlast a svet, Krajan, Svornosť, Hornánskeho Slovenské noviny, Vlastenecká pokladnica a i.). Na druhej strane — centrum vždy láka, preto Maďari nemuseli odnárodňovať len násilne, Slováci sa odnárodňovali, resp. asimilovali i dobrovoľne. Centrálné postavenie sa Maďari snažili udržať i po prevrate nie už natoľko inštitucionálnou prevahou (aj keď v politickej praxi silne doznievalo) ako skôr presadzovaním syntetizačných koncepcií v literárnovednom výskume. Preto napr. Sándor Eckhardt ešte v roku 1931 navrhoval, aby sa zostavila súvaha vplyvov maďarskej literatúry na slovenskú, rumunskú, chorvátsku a srbskú literatúru.³¹

Maďarská literatúra zohrala i sprostredkovateľskú úlohu (ako o tom vlastne hovorí i Votruba). Boli v nej preložené mnohé diela svetovej literatúry. Dôležité médium pre styk s pravými hodnotami ruskej realistickej prózy robili práve maďarské preklady, ako už o tom bola reč.³² Na potvrdenie skutočnosti, že diela svetovej literatúry sa na Slovensku často čítali i v maďarčine pozri napr. súkromnú knižnicu P. O. Hviezdoslava.³³

B. Konfesijné podmienky. Pri katolicizme napriek jazykovej bariére mohli, relatívne vzaté (vzhľadom na univerzalistický princíp, s ktorým narábala katolícka cirkev) jestvovať konfesijné vzťahy. V protestantizme došlo i k otvoreným rozporom a bojom.

C. Úloha myšlienky integrácie. Pre štúdium biliterárnosti predstavujú takéto príklady napr. slovensko-český, resp. československý literárny kontext (zaužívaný termín kontext je v tejto súvislosti vlastne vyjadrením biliterárnosti s akcentom na bližšiu súvislosť a kontinuitu predmetu) a v širších súvislostiach i myšlienka slovanskej vzájomnosti a jej literárne realizácie. Slovanská vzájomnosť predstavuje ideologickú syntetizačnú teóriu, ktorá mala na istom stupni historického vývinu aj negatívny charakter (upozorňovali na to J. Palárik, J. Záborský a iní). Slovenské národné hnutie, ktoré nemalo také literárne tradície, ako napr. české, manifestovalo prostredníctvom svojich spisovateľov národné záujmy predovšetkým príslušnosťou k Slovanstvu, vytváralo básnický mýtus jeho jednoty i praktické návody pre posilnenie slovanskej vzájomnosti (Kollár), venovalo sa vedecky slovanským štúdiám (Šafárik).³⁴ Postupne však aj keď myšlienka slovanskej vzájomnosti umož-

³¹ Porov. S. Eckhardt, *Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában* (Porovnávacía literárna história v strednej Európe). Minerva 10, 1931, s. 98.

³² Porov. A. J. Popovič, *Ruská literatúra na Slovensku v rokoch 1863–1875*. Bratislava 1963, s. 103 n.

³³ Podrobnejšie o knižnici a čitateľských záujmoch P. O. Hviezdoslava porov. A. Pražák, *S Hviezdoslavom*. Bratislava 1955, s. 202 n.

³⁴ Porov. F. Vodička, *Funkce slovanství v procesu obrozenské literatury*. Struktura vývoje, s. 77.

ňovala, ako uvádza F. Vodička, vznik literárnych diel, ktoré svojím významom presahovali rámec domácej situácie, nebola skľučovaná, obmedzovaná, ponúkala k súťaži na fóre svetovej literatúry,³⁵ nadobúdala aj retrográdne črty, zdôrazňujúce patriarchálnosť, sentimentálny vzťah, prehnané rusofilstvo atď. Otázkou však je, či Slováci v myšlienke slovanskej vzájomnosti (spolupatričnosti, súčinnosti) nekompenzovali nedostatok kultúrnej tradície. Vzájomnosť znamená však aj prisvojenie si cudzích hodnôt, zrovnoprávnenie menej vyvinutého s vyvinutejším.

Myšlienka slovanskej vzájomnosti na jednej strane a integračné snahy pod vedením Maďarov na druhej strane (s vedomou snahou o supremáciu, vodcovské postavenie), ako sa realizovali i po prevrate v hungarocentrickej koncepcii Dunatáju a iných jej obmenách, okliešťovali slovenské národné hnutie v rôznej intenzite a v rôznych smeroch, pričom snahy maďarské mali byť perspektívne korunované úplnou asimiláciou slovenského etnika a kultúry.

D. Funkcia územnej koncentrácie, nielen geografickej, ale i civilizačnej. Územná koncentrácia Uhorska smerovala zo strany nemaďarských národov a ich literatúr k difúznosti, zatiaľ čo snahy maďarskej literatúry i vedy inklinovali ku konfúzii, predstavovanej rôznymi syntetizačnými teóriami.

E. Sila tradície a vplyv konvencií. V literatúre sa isté vzťahy môžu preferovať proti iným. Na jednej strane slovenská literatúra Maďarov ignorovala a apriórne odsudzovala (Štúr, Kalinčiak, Vajanský, Škultéty a i.), no na druhej strane často preberala uhorskú mentalitu v širšom zmysle (napr. v komédiách Jána Chalupku, v Kalinčiakovej Reštavrácii a i.). Keď sa Ján Chalupka rozhodol pre maďarský variant svojej frašky Starúš plesnivec (*A vén szerelmes*), nešlo len o verný preklad, ale o variant, prepracovanie s odchýlkami nielen v menách, ale v celkovej charakteristike postáv, zacielení na maďarského a v širšom zmysle na uhorského príjemcu, zaangažujúc ho priamo o národnostné problémy. L. Sziklay ukazuje, že to, čo Chalupka vytýkal svetú slovenských malomešťanov, čo opísal s takou ostrou satirou, vedel krásne maďarsky upraviť a začleniť do príznačného maďarského zemiansko-malomestského rámca.³⁶ Chalupka v úvode k Starúšovi plesnivcovi píše: „Pán brat tohto Starúša, s ktorým sa má slovenské obecnstvo oboznámiť, je Vén szerelmes. Priali by sme si, aby sa tento náš Slovák práve tak zapáčil Maďarom, ako sa tamten Maďar zapáčil Slovákom a Nemcom. Žiadnej knihy maďarskej sa tej cti nedostalo, ktorú Vén szerelmes u veľkého počtu slovenských a nemeckých čitateľov získal — a tým sme maďarskej reči cestu v Liptove, Turci a Orave

³⁵ Tamže.

³⁶ Porov. L. Sziklay, *Maďarsky písaná veselohra slovenského dramatika*. Slovenské divadlo 1957, č. 2, s. 110.

pripravili. — Predstavoval sa on už na maďarskom divadle a ani toto šťastie sa slovenskému peru ešte za podiel nedostalo...³⁷ Chalupka teda evidentne počítal s čitateľskou literárnou obcou slovenskou i maďarskou a jej príslušnými konvenciami. V maďarskom texte sa odrážajú súčasné maďarské a v slovenskom súčasné slovenské pomery. Adresovanie hry slovenskému i maďarskému príjemcovi však mohlo mať aj iné ciele (porozumenie medzi národmi). Zoltán Rampák vo svojich komparatívnych výskumoch Chalupkovej dramatiky nachádza styčné body s maďarskou súvekovou dramatickou tvorbou (hlavne K. Kisfaludy) a zdôrazňuje, že to, čo týchto, ale aj iných autorov tohto obdobia zbližovalo (niekedy len zdanlivo), je konvencia, ktorej boli v súčasnosti poplatní aj viacerí iní dramatici; v Uhorsku minulého storočia viac, inde v Európe menej. Konvencie u K. Kisfaludyho i J. Chalupku boli spoločné, alebo prinajmenšom dosť podobné. Bolo to dané tým, že obidvaja vyrastali v rámci zhodnej spoločenskej skladby a že ako dramatici sa opierali o podobné zázemie, vrátane lektúry z oblastí, z ktorých získavali podnety a skúsenosti pokiaľ ide o dramatické remeslo.³⁸ Jestvovanie konvencií v takomto poňatí eliminuje i priamočiare vplyvy a súčasne odhaľuje bližšie samostatnosť porovnávaných autorov.

Existencia konvencií je faktom spoločenského vedomia, vlastného určitým okruhom čitateľov a básnikov.³⁹ Z toho pre nás vyplýva, že konvencionalizácia ovplyvňuje rôzne javy, vrstvy literárneho diela v rôznom prostredí. Tieto presuny literárnych konvencií znamenajú v novom prostredí tvorbu nových kvalít. V každom diele sa prejavuje „veľká vrstva konvenčných pravidiel, podmienených národným jazykovým systémom. Básnické dielo, ktoré je jazykovým zdelením, musí ako každé iné zdelenie rešpektovať tieto normy.“⁴⁰ Konvencie maďarskej literatúry, teda istý vzorec „literárnosti“ (literárnosť používame v zmysle poňatia R. Jakobsona) znamenajúcej pohyb vnútri literatúry, môžu znamenať v niektorých súvislostiach istú interpretáciu literárnych diel. Keď prijmem konštatovanie, že „ohľad na určitú literárnu verejnosť je dôležitým argumentom v otázke básnikovho výberu určitých básnických konvencií a odmietnutia iných,“⁴¹ tak slovenský autor chtiac-nechtiac musel akceptovať konvencie, ktoré „viseli“ vo vzduchu i zásluhou maďarskej literatúry, musel teda rešpektovať biliterárnosť slovenského čitateľa. Dochádza tak ku vzťahu literárnych konvencií, resp. k ich protikladnosti, zámernej odlišnosti.

³⁷ J. Chalupka, *Starúš plesnivec. Predmluva. Drámy*. Bratislava 1954, s. 233.

³⁸ Porov. Z. Rampák, *Dramatik Ján Chalupka a inonárodné podnety*. Slovenské divadlo 1971, č. 3, s. 324 n.

³⁹ Porov. A. Okopień-Sławińska, *Úloha konvence v literárněhistorickém procesu*. Česká literatura 1967, č. 2, s. 97.

⁴⁰ Tamže, s. 103.

⁴¹ Tamže, s. 104.

Autor, ktorý prijíma literárny komunikát, konfrontuje svoju predstavu s predstavou iného autora. Tak napr. Ján Kalinčiak, vyjadrujúc svoju koncepciu prózy vo Vlastnom životopise písal: „Tak som ja z mojej strany nikdy nechcel, líčiac život uhorský, preháňať vec podľa vlastného kopyta, ani anglicizovať ako Jósika, ani francúzovať ako Jókai, ale som sa vynasnažoval líčiť život taký, aký je, aký bol, ako my v Uhrách dýchame a myslíme.“⁴² Vajanský, píšúc o Jókaim uvádza, že „vdaka Pánu, nenašiel nohosledu, od toho ultra-fantastického, vcelku nezdravého smeru zachovala nás slovenská zdravotota a vplyv ruských realistov.“⁴³ V podobných súvislostiach možno hovoriť o názoroch iných autorov (J. M. Hurban, K. Banšell a i.).

Vzťah medzi dielami v biliterárnosti môže byť podmienený bilingvistickými prejavmi, napr. nejakými prvkami tradície (často napr. v dielach J. Chalupku, J. Záborského, J. Palárika a i.), ale i uplatňovaním súčasných reálií, známych v maďarskej literatúre, ktoré používali títo autori najmä vo svojej humoristickej a satirickej tvorbe (napr. paródie na Vöörsmartyho Szózat v Záborského Faustiáde, množstvo narážok na iné maďarské literárne a politické reálie). Podobne to bolo napr. u Jána Chalupku v jeho veselohernej tvorbe i v pôvodne nemecky napísanom románe Bendeguz (utilitárne chápané ide aj o protimaďarské diela, hoci ostrie kritiky autora bolo zacielené na maďarónov vnútri vlastného národa), ktorých prijímanie je takisto spojené s predpokladom znalosti maďarskej situácie (už napr. český čitateľ by musel použiť preklad s mnohými vysvetlivkami, čo je napokon potrebné i pre dnešného slovenského čitateľa). V uvedených, ale aj iných dielach sa prijímalo ako samozrejmé funkčné použitie maďarských reálií, jazyka, literatúry, kultúry v slovenskej literatúre, charakteristických pre biliterárnosť slovensko-maďarskú.⁴⁴

⁴² J. Kalinčiak, *O literatúre a ľudoch*. Bratislava 1965, s. 203.

⁴³ S. H. Vajanský, NN 1889, č. 72.

⁴⁴ Sú to napr. v Chalupkovom Bendeguzovi zmienky o maďarských časopisoch Pesti Napló, Tudományos Gyűjtemény, maďarské príslovia a porekadlá, citáty z diel maďarskej literatúry (ako mottá k jednotlivým kapitolám), maďarské termíny (csikós), mená (Pišta, Gyula), úvahy o maďarských dejinách, paródia na maďarskú poéziu (v maďarčine), používanie maďarčiny v dialógoch, maďarských reálií (Akademia), osôb (Attila, Árpád, Széchényi) atd. V Záborského Faustiáde i v ďalších jeho prózach, v Chalupkových veseloherách a inde sa stretávame s analogickými postupmi veľmi často. Do istej miery možno zaradiť medzi podobné javy i tematiku oblomovčiny (najmä cez ruskú literatúru) i slovenskú tematiku, postavy v maďarskej literatúre (napr. u Jókaiho, Mikszátha a i.) i naopak (v slovenskej historickej próze a inde). Okrem funkčného opodstatnenia hrá rolu i biliterárnosť (vyskytuje sa i v československej biliterárnosti, napr. u A. Heyduka, R. Pokorného, Fr. Táborského a i.). Aj skutočnosť parafrázovania a parodovania maďarskej literatúry svedčí v prospech biliterárnosti (u Chalupku, Záborského, ale napr. i Sládkoviča, ktorý v básni Ohlas parafrázuje a paroduje Vöörsmartyho hymnickú báseň, o ktorej ale inak hovorí, že je „v svojom spôsobe skutočne dobrá“; v liste P. Dobšínskému z r. 1860. *Korešpondencia Andreja Sládkoviča*. MS 1970, prípr. C. Kraus, s. 103). Sládkovič však v inej súvislosti — pri posudzovaní hry Jakuba Grajchmanna Mariana — triezvo píše, že „slušne by bolo na maďarské mená v slovenských dielach nevešať bez príčiny hnusotu a podlosť“ (tamže, s. 328).

Pre slovenského autora i čitateľa bola jednou z tém podmienených predošlým poznaním téma reštavrácie, volebnej komédie, tak ako ju napr. zobrazil J. Chalupka (v šiestej kapitole *Bendeguza*, 1841), ale najmä J. Kalinčiak v *Reštavracii* (1860). Čitateľská verejnosť — slovenská i maďarská — obľubovala komické čítanie o župných úradníkoch, resp. o župných voľbách. V maďarskej literatúre je podobné spracovanie známe z veselohry Ignáca Nagya (*Reštavrácia*, 1843), z románu J. Eötvösa (*Dedinský notár*, 1847), z veršovaného satirického eposu J. Aranya (*Stratená ústava*, 1849) a iných diel. Na tomto mieste nemáme v úmysle diela porovnávať; ide len o skutočnosť, že vďaka konvenciám maďarskej i slovenskej literatúry bola táto téma živá v autorskom i čitateľskom povedomí. Jej literárne spracovanie sa tiež nemohlo zásadne odlišovať až na zdôraznenie nacionálneho momentu. T. j. napr. istý text Kalinčiakovej *Reštavrácie* by mohol byť preložený do maďarčiny a maďarský čitateľ by nezbadal — z hľadiska textu —, že ide o slovenský text. Pozri napr. tento úryvok:

„Pán Matiaš Bešeňovský si kráčal povolným krokom so svojím kmotrom Petrom Barinom k Radošovciam, dedinke malej, nepatrnej, ale preto chýrečnej v Záhorskej stolici, bo tu býval pán Adam Bešeňovský, od pätnást rokov prvý vicišpán, a tak hlava všetkého, čokoľvek sa v stolici od tolko rokov robilo. Ale povieť mi, že čo prejdeš celú Uhorskú krajinu a nohy až po kolená zoderieš, predsa Záhorskej stolice nenájdeš, hoc je v nej stolice ako do roka týždňov. Hja, nechajte to tak, však v Uhorskej krajine vyzerá jedna stolica, akoby druhej z oka vypadla, a zemianstvo je v nej také dôverné ako v druhej, zná halaškovať, kortešovať v jednej ako v druhej, a v každej bez rozdielu má to povedomie, že takých dobrých kamarátov nenájdeš na celom svete ako v Uhorskej krajine. Bolo to teda v Záhorskej stolici, v dedine Radošovciach, kam páni bratia Matiaš a Peter pospiechali. I zvadili sa i pomerili sa v jednom a v tom istom okamihu, bo jeden i druhý si myslel, že pravdu má, hoc vlastne ani nevedel, čo a prečo on to alebo to chce, a len tak ako vo snách sa mu zdalo, že je jeho svätou povinnosťou na to neprísť, čo druhý chce. Keď to ináčej vždy tak bývalo, to pred reštavraciou ani inakšie byť nemohlo.

Príďte do širokého dvora, uzreli kopu vozov, batárov, kočov a okolo nich sa tmoliacich paholkov; pred samým vchodom do domu potkýnal sa hajdúch na hajdúcha a každý z nich si tak vykračoval, akoby od neho záviselo dobro stolice, a tak si brnkali ostrohami, že traja sa zdali kričať celému svetu: Pozerajte na mňa, aký som pekný v novom, svetlom, žltom vyšnurovanom dolo-máne, vykystkovaných čižmách, s vymasteným fúzom!“⁴⁵ Tu priamo textový

⁴⁵ J. Kalinčiak, *Reštavrácia*. Bratislava 1964, s. 55—56.

subjekt (termín F. Miku) vedie dialóg s potenciálnym čitateľom, u ktorého si overuje a potvrdzuje svoju epickú analýzu skutočnosti.

Čitateľská konfrontácia vyplývala z podmienok, ktoré sme už uviedli: slovenský čitateľ prichádzal do styku s maďarskou literatúrou dosť často. Oboznámil sa s ňou v škole, čítal ju i neskôr v populárnych edíciách, súborných, jubilejných vydaniach, preto muselo nevyhnutne dochádzať ku konfrontácii, hodnoteniu obidvoch literatúr. Istý čitateľ vstupuje do kontextu inej literatúry s tzv. *akcentom svojej literatúry*. Tento akcent je súhrnom jeho návykov a konvencií z domácej literatúry, jeho literárnych skúseností. Tu musí dochádzať k nevyhnutnému posunu práve v dôsledku pôsobenia akcentu domácej literatúry spolu s akcentom svojho jazyka a kultúry.

Jednotlivé javy obidvoch literatúr musíme hodnotiť v rámci jestvujúcich štruktúrnych vzťahov podľa toho, či dochádza k vzťahom rovnocenným, ku komplementarizácii istých javov alebo či dochádza k ekvivalentnosti istých prvkov (istý jav sa prijíma z maďarskej literatúry a hľadá sa v rámci našej literárnej tradície k nemu ekvivalent (napr. Petőfi, Arany, Madách, Ady a i. najpregnantnejšie v súdoch P. Bujnáka, Št. Krčméryho a i.).

Biliterárnosť je špecifická modifikácia literárnych kontaktov, ku ktorej dochádza za spomínaných podmienok. V nej menej vyvinutý literárny organizmus (v dôsledku istých faktorov) kompenzuje nedostatočné vývinové možnosti. Odlíšnosť sociálnej štruktúry slovenskej a maďarskej literatúry vytvárala tiež podmienky pre vznik biliterárnosti, pre príslušnosť do dvoch literárnych societ i pre vznik kontextu, ktorý by sa pomocne (keďže jestvujú nepriaznivé politické asociácie) mohol nazvať aj uhorský. Biliterárnosť môže byť javom masovým (ukrajinsko-ruská), skupinovým (slovensko-maďarská) aj individuálnym. Tak ako sme sa ju tu pokúsili načrtnúť na pozadí slovensko-maďarskom, možno o nej hovoriť i v súvislostiach slovensko-českých, česko-nemeckých (špeciálny prípad pražskej nemeckej literatúry), nemecko-francúzskych (vo švajčiarskej literatúre), írsko-anglických, maďarsko-rakúskych, anglo-amerických, ukrajinsko-ruských i v ostatných kultúrno-umeleckých oblastiach (Chopin, Schweitzer, Shaw a i.). V každom prípade majú tieto otázky svoju špecifickú podobu a riešenie (Poliaci napr. poznali Nemecko a hlavne nemecký klasicizmus — Sturm und Drang — prostredníctvom knihy Mme de Staël de l'Allemagne). Zaujímavé by bolo i preskúmanie nemčiny, nemeckej literatúry v stredovýchodných literatúrach. Nemčina sa používala ako do-rozumievací i vedecký jazyk.

Pre skúmanie slovensko-českej biliterárnosti jestvuje mnoho neprebádaného materiálu. Vobrubovo hodnotenie čítania maďarských lacných, populárnych edícií môže z tohto aspektu nájsť analógiu v čítaní českých kníh, najmä prekladov. Hlasistické programové preferovanie čechoslovakizmu už dávno pred prevratom je javom patriacim v literatúre do tohto predmetu. Slováci

sa nevzdávali slovenskosti len smerom k Maďarom, ale i smerom k Čechom (najmä od konca 19. storočia). „Martinčania“ stáli i v tomto smere na pozíciách národnej samostatnosti v jazyku i literatúre. Na komplikovanosť jazykovo-literárnych vplyvov (nie konkrétnych, ale rozširujúcich problematiku vzťahov a biliterárnosti generálne) ukazuje S. H. Vajanský v liste Martinovi Rázusovi: „My v Česku nemáme v poézii čo hľadať. Česká poézia je kaluž, a to nie originálna kaluž, ale kaluž z kaluže. Ešte horšie je s jazykom. Český jazyk moderný vyvinul sa na ‚hathmatilku‘, ktorá už dávno nenie slavianska... všade na Vás hovorí nie Slavian, ale Nemec prosto z rajchu. Na Vás hovorí nemecká duša, nemecký um, i pri najlepších literátoch.“⁴⁶ M. Gáfrik uvádza, že by bolo krátkozrakosťou nevidieť i pri takomto deformovanom chápaní českej literatúry a jazyka, že Vajanský vybadal jazykové nebezpečenstvo, ktoré pri vtedajších slovenských pomeroch hrozilo zo strany češtiny nielen autorom študujúcim a žijúcim v Čechách, ale aj takému Rázusovi.⁴⁷

Slovensko-maďarskú biliterárnosť, ako ju chápeme, by bolo treba konfrontovať s pojmom československý literárny kontext⁴⁸ alebo s pojmom československého literárneho (a kultúrneho) spoločenstva.⁴⁹ Podľa St. Šmatláka tu ide o nepretržitú súvzťažnosť obidvoch literatúr o „jestvovanie a spoludejstvovanie (pravdaže, dialekticky protirečivé) dvoch osobitných, konkrétnych národných literatúr, medzi ktorými sa vyvinuli a udržiavali celkom špecifické vzťahy.“⁵⁰ Československé literárne spoločenstvo je podľa M. Bakoša „výrazom a dôsledkom vnútornej blízkosti oboch literatúr a podobnosti ich historických osudov.“⁵¹ Zo Šmatlákových východísk sú pre podmienky biliterárnosti (integračné, diferenciačné a komplementárne) produktívne najmä posledné, sčasti i diferenciačné a menej integračné, ktoré pre prípad slovensko-maďarskej biliterárnosti možno skôr definovať ako konvergentné.

Pri viacerých zhodách odlišnosti slovensko-maďarskej a slovensko-českej biliterárnosti vyplývajú zo špecifiky obidvoch vzťahových fenoménov. Slovensko-česká biliterárnosť bola založená na čiastočnej kultúrnej a ideovej konvergencii (aj keď nechýbali protirečivé momenty), na jazykovej príbuznosti, na dlhom používaní češtiny vo funkcii spisovného jazyka Slovákov, na význame českej literatúry (ktorá „ako potencionálne aj aktuálne prítomná

⁴⁶ List z 5. 4. 1916 (v LAMS) cituje M. Gáfrik, Martin, Slovenská moderna, národ a hlasizmus. In: Letopis Pamätníka Matice slovenskej. 1969, s. 82.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ Ako ho formuloval St. Šmatlák v štúdií *O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry*. SP 1962, č. 10, s. 14 n.

⁴⁹ Formulácia M. Bakoša. Porov. *K otázkam špecifickosti vzťahov slovenskej a českej literatúry*. Problémy literárnej vedy včera a dnes, s. 338.

⁵⁰ St. Šmatlák, c. d., s. 18.

⁵¹ M. Bakoš, c. d., s. 338.

opora a podnecujúci faktor vo vývinovom procese slovenskej literárnej tvorby⁵² mala značný význam aj pri istej divergencii), na skutočnosti spoločných autorov, časopisov, postáv atď. To všetko spolu s ďalšími zložkami viedlo napriek jednotlivým protirečivostiam k integrácii. Aj tu však ide do istej miery o jednostranné chápanie. Česká literatúra sa na Slovensku (i preklady) číta v pôvodine, slovenský príjemca nevníma českú literatúru ako cudziu, tak ako najmä doprevratový slovenský príjemca napriek rôznym ideologickým zábránam nevnímal natoľko ako cudziu maďarskú literatúru. R. Uhlár dokonca konštatoval, že slovenský inteligent prijímal maďarskú literatúru, preklady „ako jemu najbližšie“, ako „svoje veci.“⁵³ Dochádza tu k tomu, čo M. Bakoš nazýva existenciou „spoločného literárneho vedomia, estetického sensu communis, cez prizmu ktorého sa vnímajú a posudzujú diela tak jednej, ako aj druhej literatúry.“⁵⁴ Slovensko-maďarská biliterárnosť má okrem všeobecných vlastností i svoje zvláštnosti. Stojí na protirečivejších základoch, vyplývajúcich z evidentnej ideologickej divergencie, preferovania maďarčiny, postupujúcej maďarizácie a nerovnoprávneho postavenia slovenského národa v Uhorsku vôbec. Na druhej strane v prospech biliterárnosti pracovali rozličné literárne i mimoliterárne kanály, ktorými sa maďarský jazyk, kultúra, literatúra a ideológia dostávali k slovenskému čitateľovi. Biliterárnosť neanuluje samostatnosť dvoch špecifických literárnych radov (slovenského a maďarského). Do istej miery potvrdzuje niektoré predtým hypoteticky vyslovované predpoklady vývinu slovenskej literatúry a skúmania slovensko-maďarských literárnych vzťahov vôbec.

Resumé

A szerző azt kutatja éppen a tanulmányában, milyen hatással van a kétnyelvűség (bilingvizmus) mint nyelvi jelenség az irodalmi kapcsolatok fejlődésére, továbbá milyen a társadalom és az irodalom fejlődése közötti összefüggések hatása a szlovák és a magyar irodalom differenciálódására. A szlovák és a magyar, épp a bilingvizmus ténye által meghatározott irodalmi kapcsolatoknak egyik sajátosága az irodalmi struktúrák egyezése, a két irodalmi rendszer közötti átfedés. A szerző rámutat a kétnyelvűség szerkezeti és nem szerkezeti jellegű tényezőire (arról a tényről van szó, amikor az olvasó mindkét irodalmi nyelvet használja; a kettős irodalmiság jellegzetessége az, hogy az irodalom két jelrendszere érvényesül). Azoknak a feltételeknek az eredetét, amelyek a kettős irodalmiság kialakulását elősegítik, a külső, az irodalmon kívüli tényezőkben, az irodalmi kapcsolatok helyzetében kell keresnünk. Ide tartoznak a szociális és politikai, valamint a közgazdasági feltételek, az államapparátus és a kulturális intézmények hatása, a nem-

⁵² Tmže, s. 349.

⁵³ R. Uhlár, *Vztahy medzi slovenskou literatúrou a susednými literatúrami*. In: Detvan 50 rokov v Prahe. 1932, s. 148.

⁵⁴ M. Bakoš, c. d., s. 361.

zeti diszkrimináció hatása, a vallási feltételek, az integráció gondolatának a feladata, a területi koncentráció funkciója, a hagyományok ereje és a szokások hatása. Ahogy szlovák-magyar kettős irodalmiságról beszélhetünk, ugyanúgy beszélhetünk más viszonylatban és mértékben szlovák-cseh és más kettős irodalmiságról; ezeknek természetesen megvan a maguk specifikus hasonlósága.

Zusammenfassung

Wie sich die Zweisprachigkeit auf die Entwicklung der literarischen Beziehungen auswirkt, welcher Zusammenhang hierbei zwischen Literatur- und Gesellschaftsentwicklung besteht und wie dies die Genredifferenzierung der slowakischen und ungarischen Literatur beeinflusst hat, diese Fragestellungen stehen im Zentrum dieser Arbeit. Eine durch die Zweisprachigkeit bedingte Besonderheit der slowakisch-ungarischen Literaturbeziehungen ist die Interferenz der literarischen Strukturen, die Überlappung zweier literarischer Systeme. Der Verfasser weist auf die strukturellen (zwei Zeichensysteme) und nichtstrukturellen Faktoren (Leser in der Sprache zweier Literaturen) des Biliterarischen hin. Das Biliterarische hat äußere, außerliterarische Faktoren und eine spezifische Situation der literarischen Kontakte zur Voraussetzung. Gemeint sind die sozialpolitischen Verhältnisse, die ökonomische Bedingungen, Einflüsse seitens des Staatsapparats und kulturelle Institutionen, Auswirkungen nationaler Diskriminierung, die konfessionelle Aufspaltung, die Rolle des Integrationsgedankens, die Funktion der territorialen Konzentration, die Traditionslage und die Nachwirkungen von Konventionen. Vom Biliterarischen in der ungarischen und slowakischen Literatur kann ebenso gesprochen werden wie — unter anderen Voraussetzungen freilich — vom Biliterarischen in der slowakischen und tschechischen Literatur gesprochen wird.

An
kezé
saját
után
Bala
és sz
roko
pana
megh
mány
hatás
term
fákat
A sz
szem
az ió
A cse
elő, n
szóké
szám
nálat
Ez
száns
sának

A RENESZÁNSZ KÖLTŐI STÍLUS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA
JAN KOCHANOWSKI ÉS BALASSI BÁLINT MŰVEIBEN

CSANDA SÁNDOR, Bratislava

Amint már Balassi Bálint költői frazeológiájáról és szóképeiről szóló értekezésünkben rámutattunk,¹ a reneszánsz költészetet, főként a szerelmi lírát, sajátos kifejezések, petrarkista trópusok, az antik irodalom stílus eszközeit utánzó és továbbfejlesztő stílus jellemzi. Vizsgálódásunk középpontjában Balassi költői hasonlatai és szóképei álltak, ezeket összehasonlítottuk a cseh és szlovák reneszánsz versek trópusaival is, s többek között a következő rokon vonásokat találtuk meg. Az udvarló költő szomorú, szerelmi kínjáról panaszkodik, halálát kívánja; mindenre kész kedveséért, de az őt nem akarja meghallgatni vagy el akarja hagyni. A költő gyakran idéz klasszikus olvasmányaiból (Ovidius példái), s szemléletén meglátszik a klasszikus mitológia hatása (Vénus és Cupido emlegetése). Megjelenik e versekben a reneszánsz természetszeretet: az egyik cseh költemény a májusi időt is dicséri, jellegzetes fákat (ciprus), madarakat (pelikán, sólyom, gerlice) emlegetnek szóképeikben. A szerelem minden más élménynél, témánál fontosabb, uralkodik a költő szemléletében, szóképeiben. A szerelmes költő hódító szándékkal emlegeti az idő múlását, arra buzdítja kedvesét, hogy addig szeressen, amíg fiatal. A cseh és szlovák költemények trópusaiban a szív sokkal gyakrabban fordul elő, mint Balassi műveiben, ez utóbbi pedig számos olyan fogalommal alkot szóképet, amely nincs meg a cseh-szlovák versekben: pl. rab, tör, tömlőc, számkivetés s általában a katonasággal, harccal kapcsolatos szóképek használata a szerelmi lírán belül.

Ezt a vizsgálódást a továbbiakban a régi lengyel költészet és a szláv reneszánsz líra legjelentősebb képviselője, Jan Kochanowski (1530–1584) stílusának összehasonlításával szándékozunk kiegészíteni. A lengyel reneszánsz

¹ Balassi Bálint költői hasonlatai és szóképei. Harmadik nemzedék, Madách Kiadó 1971, 125–246 o.

költészet gazdagabb a magyarnál, s néhány évtizeddel előbb keletkezett. A petrarkista jellegű szerelmi lírát már Kochanowski feltűnése előtt ismerték és kedvelték Lengyelországban, de nem terjedt el annyira, s nem dicsekedhetett olyan kiváló alkotásokkal, mint pl. Olaszországban vagy Franciaországban. Az első lengyel erotikus reneszánsz versek egy, a XVI. század közepéről névtelen szerzőtől származó kéziratos dalgyűjteményben maradtak fenn; nótajelzéseik olasz mintákra utalnak. Olasz forrásokra, főként M. Ficino műveire támaszkodva írta meg Górnicki a lengyel Udvari embert (Dworzanin) is. Reneszánsz típusú szerelmes versek találhatók az ún. Zamojski-kéziratban is, ezek szerzőségét később Sep-Szarzyńskinak, Kochanowski mellett a kor legjelentősebb lengyel költőjének tulajdonították. Bizonyos reneszánsz motívumok megtalálhatók Kochanowski elődjének, a „lengyel irodalom atyjának“, Mikołaj Rejnek (1505–1569) a költészetében is. A reneszánsz stílus jól felismerhető Kochanowski költészetében, de Balassiénál erősebben megnyilvánul benne az antik irodalom hatása, főként Horatius utánzása. Vizsgálódásunk témaköre Kochanowski lengyel nyelvű, világi tárgyú költészetére terjed ki: a Dalok (Pieśni) két könyvére (50 vers), az epigrammagyűjteményére (Fraszki), a Szentivánnapi dalokra (Pieśń świętojańska o sobótce), a Gyászdalokra (Treny), és a Töredékekből ismert néhány dalra (Pieśni Kilka). Ezekén kívül Kochanowski még latin verseket, zsoltároskönyvet (Psalterz) és egy drámát is írt, A görög követek elutasítását. Mivel Kochanowski szóképeit Balassiéval hasonlítjuk össze, elsősorban szerelmes és reneszánsz jellegű költeményeivel foglalkozunk, de néhány példával rámutatunk az említettektől eltérő tartalmú verseire és képhasználatára is. Egyébként a szóképek tárgya — éppúgy, mint Balassinál — nem mindig hasonló a versek tartalmához: pl. szerelmes költeményeiben különböző dolgokhoz, jelenségekhez hasonlítja (azonosítja) szerelmét, a nő testrészeit stb.

Balassi Bálint és Jan Kochanowski költészetének rokonságára már sokan utaltak, de még senki sem kísérelte meg életművük részletesebb összehasonlítását. Legutóbb Bán Imre a lengyel reneszánsz költészetnek egy, a magyartól eltérő sajátosságára is rámutatott: „Ha csak a magyar fejlődéssel erősen rokon lengyel irodalmat vesszük szemügyre, itt az anyanyelvű költészetben is erősebb antik műfaji hatást figyelhetünk meg. Jan Kochanowski nemcsak mestere volt a latin költészetnek, de híres lengyel epigramma-gyűjteménye, a Fraszki (1584) vagy gyönyörű gyászdalai, a Treny (1580) is híven követik a latin műfaji mintákat. Kochanowski hellenizáló drámájának, A görög követek elutasításának (1577) éppúgy nincs magyar megfelelője, mint Martin Opitz Troianerinnen c. Seneca-fordításának (1625)“ (Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században, 1971, 5–6.)

Kochanowski életműve kétségkívül hasonlít, de számos vonatkozásban el is tér Balassiétól: terjedelmesebb, szerteágazóbb, sokkal több benne a morali-

záló és antikizáló (Horatiust utánzó) elem, míg Balassi tipikusabban reneszánsz egyéniség, s ezt nemcsak szerelmi lírája, hanem egész élete, a világgal való konfliktusai is igazolják. Kochanowski lírájában általában az „arany közep-utat“, az erkölcsös életet magasztalja, de emellett néhány költeményében megtaláljuk az egyéniségkultuszt, a reneszánsz művészre annyira jellemző dicsőségvágyat is, mint. pl. a következő dalban:

Rólam tudni fog Moszkva és a vad tatárok,
És különböző világakók, az angolok;
Engem a német és a harcos spanyol is megismer,
S azok is, akik a mély Tiberis vizét isszák.

(P. II. 24.)²

Kochanowskinak a lengyel irodalmi nyelv megteremtésében szerzett érdemeiről hasonlóan nyilatkozott barátja, a kiváló filológus, A. P. Nidecki, mint ifjabb kortársuk, Rimay János Balassinak a nemzeti költészetben elért eredményeiről. Nidecki már 1564-ben így értékelte a fiatal Kochanowski műveit: „Külön dicsősége az én Kochanowskimnak, hogy azt, amit más országok tehetséggel és tekintéllyel legelső férfiai készek voltak lefordítani saját nyelvükre, kifejezte a mi nyelvünkön — lengyelül, és a mi költészetünk törvényeibe foglalva példát mutatott az utókornak, s nemcsak latin verseivel múlta felül nemzete jeleseit, hanem lengyel verseivel is fényes példát adott, amelyet egész nemzedékünk követhetne és amennyire lehet, újraalkothatna.“ (Idézi T. Sinko: *Sumienie artystyczne Kochanowskiego*. Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. J. Kochanowskiego, Kraków 1931. 185.)

A reneszánsz költők szerelem- és szépségideáljuk megéneklésében közvetve vagy közvetlenül Pláton esztétikai nézeteit vették mintául. Ezek szerint a szépség (külső) a jóság (belső) tükre, s rendkívüli igéző erővel (hatalommal) rendelkezik. A szerelem célja a lelkek egyesülése a legnemesebb érzésekben. Az igazi nőideál tündérhez vagy angyalhoz hasonló földöntúli lény. Ez az eszményítés részben már az antik görög és latin költészetben is megvolt, s a későreneszánsz korában, főként a Petrarcat utánozó költők tollán mindez stilizált eszményképhez, a nőideál sémájának kialakulásához vezetett. A petrarquista nőideált így jellemzi az olasz reneszánsz egyik esztétája, Mario Equicola d'Alveto A szerelem költőiről című értekezésében: (Petrarca) „Hölgye a többi között olyan, mint a Nap. Ahogyan ez eltünteti a kisebb csillagokat, ő el-

² A versek jelölésében a lengyel forrásokból ismert rövidítéseket használjuk: P. I. 4 (Pieśni — Dalok I. könyv, 4. vers), P. II. 21. (Dalok II. könyv, 21. vers), PK (Néhány dal), T (Gyászdalok). A Szentivánnapi dalok ciklusából a lányok (panny) sorszáma szerint idézünk (a ciklust a költő úgy szerkesztette meg mint 12 lány egymással össze függő énekét), az epigrammákat pedig címükkel említjük (egyedül ezeknek adott a költő mai értelemben vett verscímét).

halványítja nemcsak társnőit, de magát a Napot is, mert nincs köztük szebb nála. Ama kor benne tükröződött...

A szőke hajfürtök, a finom fehér kezek, a lágy karok, a kedvesen tartózkodó modor, a büszkén alázatos haragvások, a nem halandó, hanem angyal formájú járás, az emberi hangtól annyira elütő szavak olyan kegyes adományok, milyeneket az ég nem szokott ily bőven osztogatni. Az édes, bájos mosoly, az erény és a szépségek voltak azok a varázslók, melyek őt megváltoztatták. Azt kívánja, bár bezárulnának szemei, miután őt látta, hogy ne kelljen utána kisebb szépségre tekintenie, mert mindent gyűlöl és megvet, ami nem az ő tulajdona. Örül, hogy ebben a korban született, mert aki nem látta Hölgyét, fájdalommal azt fogja kérdezhetni: miért nem jött ő később vagy én korábban? Ha meghal, a világ elveszti fényességét". (Koltay Kastner Jenő: Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. 109.) A szerelmi vallomásnak a fentiekhez hasonló reneszánsz stilizálását látjuk Kochanowski Dalainak következő költeményeiben:

1. Az az arany nyíl mérgezett volt, amely célba találva szerelemre gerjesztett engem, de szerelmemben nem találok kint, hanem kimondhatatlan örömet érzek szívemben. / Nem szabadságvesztés a szolgálat, csak ha olyannak szolgálunk, aki ezért hálátlan, s ez egyenlő a legnagyobb szerencsétlenséggel. Köszönöm néked, szerelmem, hogy megmentettél ily bánattól. / Ó mindenkinél szebb szűz, olyan a te arcod, hogy az embert arra kényszeríti, hogy akarva-nemakarva csak téged szolgáljon. Szent szokásaid eredményezik azt is, hogy aki szabad lehetne, az is inkább megadja magát neked. / Úgy akarnék boldog lenni s azt kívánnám magamnak, hogy örökké csak teutánad vágyakozzam; s bájos arcod ne változzon meg még akkor sem, ha éveid száma Szibilláét is felülmúlná. (P. I. 4.)

2. Már minden más arc kiesett emlékezetemből, kedves arcod oly hajnalfényhez hasonló, amely a hatalmas tenger felett reggel piroslik, s az éj sötétjét hirtelen világossá változtatja; egymás után tűnnek el előle a kisebb csillagok, s észrevétlenül már a következő éjre várnak. Ilyen vagy az én szememben. Boldog az az út, melyen a te lábad fog járni, irigyellek benneteket, sűrű erdők és magas sziklák, hogy előttem lesz részetek olyan élvezetben, meghalljátok édes hangját és kellemes szavait, amelyekre áhítozik az én szegény fejem. Oh én vigasságaim és lakomáim, már hiába keresnék örömet bennetek, bánatos szívemet csak reménnyel táplálom; az emberek reménnyel szántanak és reménnyel vetnek. S te ne légy kegyetlen és ne kínozz azzal, hogy sokáig ne láthassam a te szép arcodat. (P. I. 7.)

3. Bárhol vagy is az Isten adjon neked jobb napokat! Tiéd vagyok éltemben s halálomkor is. Öröktől fogva így rendelte az Isten, s nem sajnálom, mert veled többet nyertem, mint száz más nővel. / Nem csupán szebbnek születtem másoknál, hanem szokásaiddal sem vallasz szegényt; amily szépen

társul smaragd az aranyhoz, úgy illik nemes lelked testedhez... (Részlet. (P. I. 8.)

4. Könnyörtelen láncokat érzek a szívemen, de szerencsémnek tartom, hogy ilyen szép hálóval fogtak meg, s vígan élek e gondban. S bánatomban, az embernek véleményével ellentétben, gyönyörűséget találok. Ó, csodálatosan szép szemek, melyekben minden baj megtalálható! Áldott az a nap, amikor ti hálótokkal körülfontatok! (P. II. 21.)

5. Aki nekem nem akar hinni, higgyen a szemének, s jól nézze meg ezt a gyönyörű teremtetést, ilyen hölgy még nem élt a földön, inkább hasonlít angyalhoz, mint emberhez. / A paradicsom van ott, ahol ő ül s ahova megy, nyomában rózsza és liliom nő, kedvéért a szép fák nagy árnyékot vetnek nehogy a forró nyári nap megperzselje. / S ő kitűnő esztét tökéletességgel párosítja, s a megnyerhetetlen szíveket is legyőzi szerelmével. Úgy uralkodik az emberen, mint a nap a napraforgón vagy a mágnes az erős vason. Ó hölgy, sokat köszönhet szemének, aki téged meglátott s látásodban gyönyörködött, ezután nem kívánhat többet magának, még ha nálad szebbet is látna. / Ne dicsekedjenek hát a régi korok Helénáikkal, a mi időnkben van olyan, aki szépségével őket felülmúlta s az utána jövők reményét is örökre elvette. (PK. 9.)

E versidézetekből nemcsak a szerelmi monológot és a költő nőideálját ismerhetjük meg, hanem azt is látjuk, hogy hölgyének testrészei, magatartása, erkölce, beszéde is azonos a petrarkista líra női eszményképével. Néha maga a költő is elárulja, hogy mindez csupán udvarló bók, költői stilizálás. Így pl. a Propertius elégiájának mintájára írt palinódiájában így vonja vissza a hölgyhöz írt korábbi magasztalását: „Üres dicséret, ne gyönyörködj magadban, nem mind igaz, amit rólad írtam. A szerelem vezetett félre, s az mondatta velem, hogy nálad kegyesebb senki sem volt. Festett arcod olyanak tűnt, mint liliom rózsával párosítva; szemeid csillagként ragyogtak, melleid fehérsége a havat is megszégyenítette. Kacajod a háborgó tengert lecsendesítette, szavad a kőszívet is meglágyította. De szememben most mindez megváltozott, hamis szíved mindent elrontott...” (PK. 11.)

Végül saját prózai tolmácsolásaim után hadd mutassam be Kochanowski-nak egyik nőideálját és iránta való szerelemre lobbanását bemutató verset, a Magdolnához címűt, Kócsvay Margit műfordításában:

Magdolna, ó, mutasd hát bájos arcodat,
ahonnan két igéző rózsza hívogat;
aranyhajadnak ércét és szemed tüzeit,
mely száguldó napoknál égiebben ég;
mutasd meg ajkad rejtett drágagyöngyeit,
mutasd hullámozó melled enyhe halmait,
s szívemre ráfonódó márványszín kezed.

Ó, mondd feléd mily kába örület vezet?
 Mily vágyak tüze forral? Kár itt küzdenem.
 Egy pillantástól lettem ily erőtelen,
 Elnémulok, nem hallok, vérem lánggra gyúl,
 és elvakult szememre éjek árnya hull.

A fentiekhez hasonló szóképek találhatók Balassi udvarló költeményeiben is: a szerelem keletkezését ő is Cupido nyílának tulajdonítja, s a „szolgálatban“ olyan örömet leli, mint az elsőként idézett lengyel költemény szerzője. *Tégy te szolgáddá engem, én édes, drága szépségem* (Keserítette sok bú). Balassi is azt mondja Júlia szépségéről, hogy az szinte varázserővel hat rá, kényszeríti, hogy csak neki szolgáljon s őutána járjon. A második Kochanowski-idézetnek a fény árnyalatait is bemutató részletező petrarkista hasonlata Balassinak a fürdő Céliát ábrázoló költeményében található meg: „*Támadtakor napnak, mint holdnak, csillagnak, hogy enyészik világa*, Úgy menyek-szüzeknek, mint az szép füveknek vesz szépsége, virága, Mihent közikben kél, Celia, az kinél égnek nincs szebb csillaga.“ Az imádott hölgygel érintkező természetet Balassi is boldognak mondja a Szép magyar komédiában, s költeményeiben gyakran előfordul az is, hogy maga helyett egy-egy testrészét nevezi meg: „szegény fejem“, „bánatos szívem“, „beteg lelkem“. A szerelem „kínját“ is Kochanowskiéhoz hasonló képszerű kifejezésekben emlegeti.

Az aranyhoz illő gyémánt költői hasonlatának megfelelő funkcióban Balassinál ilyen szóképeket találunk: „Minthogy te ékes vagy szép drága gyémánttal“ (Eregy édes györöm), „...mint rubint gyémánttal miként illik egybe“ (Mondják jüvendülők). A Szép magyar komédiában előfordul a „háló“ olyan metaforikus értelemben (a szerelem hálója), mint a 4. lengyel versidézetben, s hölgye szemének Balassi is ilyen rendkívüli erőt tulajdonít: „Oly igen nagy ereje vagyon te két szép szemednek, Az kiket akarnak megölnék s ismeg megélesztenek“ (Keserítette sok bú). Kochanowski az 5. versben hölgyét angyalhoz hasonlítja; ez a képszerű, szintén elterjedt petrarkista kifejezés is megvan Balassi lírájában: „Egy kegyes képében az gyászöltözetben valljon angyal tűnék-e? Vagy ember magzatja angyalábrázatba szemeimnek tetszék-e?“ (Egy kegyes képében). A kedvesnek a lába nyomán virág nő mind a lengyel, mind a magyar reneszánsz udvarló lírában: „Nyomán is tavasszal teremjen rózsaszál“ — mondja Balassi a Darvakhoz szóló költeményében. A hölgy arcszínében a pirosnak fehérrel való keveredését Balassi is rózsával kevert liliummal teszi szemléletessé: „*Vagy fehér liliummal, ha rózsát fogsz eszve*“.

Találón jellemzi Balassi saját nőideálját, amikor azt állítja Céliáról, hogy úgy hasonlít Júliához, mint két egyforma rózsza, vagy „egy ágon termett... két ért meggy“. De Kochanowski Dorottyája is a megtévesztésig hasonlít Balassi hölgyeihez és a költeményeiben bemutatott kurtizánokhoz is. Mindez azt bizonyítja, hogy mindketten a reneszánsz női eszményképét ábrázolják

a konkrét hölgyek leírása helyett. Hasonlítsuk össze ezt a nőideált Kochanowski és Balassi műveiből vett idézetekkel:

Nieprzeplacona Doroto,
Co między pieniędzmi złoto,
Co miesiąc między gwiazdami,
Toś ty jest między dziewczkami!

Twoja kosa rozczosana
Jako brzoza przyodziana;
Twarz jako kwiatki mieszane
Lelijowe i różane.

Nos jako sznur upleciony,
Czolo jak marmor gładzony;
Brwi Wyniosłe i czarnawe,
A oczy dwa węgla prawe.

Usta twoje koralowe,
A zęby szczere perłowe;
Szyja pełna, okazała,
Piersi jawne, ręka biała.

Serce mi zakwitnie prawie
Przy twej przyjemnej rozprawie;
A kiedy cię pocałuję,
Trzy dni w gębie cukier czuję.

(XI. lány)

Több szép szűzek között lévén oly tettetes,
Mint csillagok között teli hold, mely fényes
(Mondják jüvendülők)

Mert kis szája,
Szép orcája,
Mint pünkösdi új rózsa.
Fényes haja *nap csillaga,*
Vagy sárarany sárgája,
Vékony derekacskája.
Mutat angyali fént
Szerelmes szemével,
Piros angyali szént
Szerelmes színével.

(Szít Zsuzsánna tüzet)

Az idézett egyezések mellett nem kevés különbség is van Balassi és Kochanowski szerelmi lírája között: a magyar költő szinte egész életét teszi fel a szerelem szerencsejátékára (Júlia meghódításáért), míg a lengyel poéta

az udvarlásban is mérsékelt magatartást tanúsít, vidéki birtokán élve inkább horatiusi gondolatok, az „arany középút” eszméi foglalkoztatják. A reneszánsz költői stílust azonban még olaszországi tanulmányútja idején elsajátította, s élt is vele, főként ifjúkori lírai verseiben. De írt Kochanowski egy horatiusi lendületű, szép ódát is, amelyben úgy dicsőíti a megszemélyesített szerelmet, mint antik istennőt: „Szárnyas ámorok szülője, gond és öröm sáfárnője, ülj föl fehér hattyúvonta, arannyal kivert hintódra! Szállj le sebesen suhamlón, s állj meg a Visztula-parton, vár a kezem műve ott már: nevednek új pázsit-oltár.” (Rónay György fordítása) A következőkben néhány fogalomkörbe csoportosítva hasonlítjuk össze a lengyel és a magyar reneszánsz költő jellegzetes szóképeit.

Az idő múlása

A reneszánsz költők gyakran és különböző szóképekben emlékeztetnek az idő folyására: az udvarló költészetben ennek főként az a célja, hogy figyelmeztessék a kedvest, addig szeressen, amíg fiatal, de néha a szerelemnek vasnál, sziklakőnél tartósabb voltát is így ábrázolták, mint pl. Balassi Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak kezdetű versében. Ebben az idő múlását ilyen monumentális szóképekkel érzékelteti: „Még a föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, idővel tenger apad, az ég is béborul, fényes nap setétül, mindennek vége szakad, márvánkőbe metszett írás kopik veszhet, egy helyiben más támad... Csak én szerelmemnek, mint Pokol tűzének nincs vége, mert égten ég.”

Kochanowski egyik bájos kis költeményében a virágok hervadásáról és a szép időt felváltó zord télről szóló hasonlatokkal és metaforákkal figyelmezteti Zsófiát, hogy nem lesz mindig fiatal:

*Nie zawždy, piękna Zofija,
Róza kwitnie i lełija;
Nie zawždy człek będzie młody
Ani tej, co dziś, urody.*

*Czas ucieka jako woda,
A przy nim leci Pogoda
Zebrawszy włosy na czolo,
Stąd jej łapaj, bo w tył golo;*

*Zima bywszy zejdzie snadnie,
Nam gdy śniegiem włos przypadnie,
Już wiosna, już lato minie,
A ten z głowy mróz nie zginie.*

(P. II. 23.)

Ugyanezt a bölcselkedést megtaláljuk a lengyel költőnek egy Hannához szóló, hosszabb verse bevezetésében is; megtoldva azzal a hasonlattal, hogy az ember a következő tavasszal nem tud úgy megújulni, mint a virágok és a fák: „*Kiedy sie raz na twarzy zima postanowi, A włos śniegem przypadnie, gęsta wiosna minie, Niżli z głowy przezięblej ten zimny rok zginie.*“ (PK. 6.) Az emberi életről című költemény pedig még az elmúlásra ítélt értékek felsorolásában is Balassi idézett költeményére hasonlít: „*Zacność, uroda, moc, peniądze, slawa, Wszystko to minie, jako polna trawa*“. Más értelemben emlegeti az idő múlását a Gyászdalok befejezésében, amikor azzal vigasztalja magát, hogy az idő a legjobb orvos, s majd minden sebet begyógyít: *Czas doktor każdemu* (T. 19.).

Az antik mitológia

Kochanowski Balassinál részletesebben idézgeti verseiben, szóképeiben az antik mitológia történeteit és példáit. A klasszikus latin költőktől számos mitológiai történetet vagy motívumot fordít le (néha szó szerint) lengyelre. A Dalok két könyvében kilenc Horatius-költemény teljes fordítását találjuk, további hatnak pedig szabad átdolgozását, s eredeti költeményeiben is találhatók horatiusi szóképek és ötletek. Ezek azt bizonyítják, hogy a latin klasszikusoknak nemcsak költészetét kedvelte, hanem filozófiáját, a józan, erkölcsös életet dicsérő életszemléletét is. Rajta kívül, kisebb mértékben más latin és görög (Anakreon) klasszikusoktól is fordított vagy vett át költői motívumokat. A Hannához írt, fent idézett költeményében tíz sorban megemlíti a Balassinál is példaként előforduló Jázon és Medea történetét. Jellemző módon ezzel is arra figyelmezteti kedvesét, hogy gyönyörködjek benne addig, amíg fiatal, „amíg tavasz virul az arcán“. Eredeti verseiben a mitológiai példák, klasszikus hasonlatok saját mondanivalójának megerősítésére szolgálnak.

Ovidius egyik heroidájából dolgozta át *Kiedy sie rane zapalaja zorza* kezdetű versét, amely az elrabolt Hermionénak Oresztész után való siránkozását tartalmazza. (PK. 8.) Orpheusz mítoszáat Kochanowski több költeményében is idézgeti, s a *lant* szót a költészet metaforikus megjelölésére is használja. A Dalok I. 21. versében ilyen képszerű szókapcsolatokban emlékezik Orpheusz alvilági útjairól:

Sluchasz? Czy mój głos nie może
Dolecieć na twoje łóże?
Sluchajcie wy, nocne cienie,
I nieumowne kamienie!

Do Amfijonowej lutnie
Spieszyły się lasy chutnie.
A niezwyčajne opoki
Ścisnęły się w mur szeroki.

Orfeowych strón słuchały
Srogie jędze i płakały,
Gdy, miłością utrapiony,
I pod ziemią szukał żony.

A Gyászdalok 14. énekében szintén Orpheusz alvilági útját, a 15.-ben pedig a lányait sirató Niobé mondáját idézi — az utóbbit az egész versen keresztül vonuló összehasonlításban. A költemény elején pedig Eratót kéri, enyhítse szenvedését, nehogy (Niobéhez hasonlóan) kőoszloppá váljon: „Uspokójcie na chwilę strapioną myśl moję, *Póki jeszcze kamienny w polu słup nie stoję...*“ A Horatius ódájának parafrázisaként szerzett II. 18. dalban újból Orpheuszt s vele kapcsolatban a Tartaroszbán kínlódó hősöket említi, részletező hasonlatban. E hősök közt van Titius is (keselyűk tépik a máját), akinek példáját Balassi is említi Júlia két szemem kezdetű költeményében. Egyébként Kochanowski mitológiai példái ugyanolyan stilisztikai funkciót töltenek be, mint Balassi hasonló eredetű szóképei, ezért az utóbbiak idézését itt mellőzhetjük. (Balassi mitológiai eredetű szóképeiről lásd: Harmadik nemzedék, 211–4.)

A szív

Balassihoz hasonlóan, Kochanowski is a szívet emlegeti leggyakrabban a testrészek közül — általában megszemélyesítve, saját magával azonosítva. Igaz, a nem reneszánsz jellegű szerelmes versek szóképeiben is a szív áll első helyen. Az olasz reneszánsz költők, főként Pietro Bembo műveiből Európaszerte elterjedt az a platonista bölcselkedés, hogy a szerelmes szíve vagy lelke átköltözik a szeretett hölgyhöz. Balassi a Csókolván ez minap kezdetű versében részletezi és továbbfejleszti ezt a motívumot. Kochanowski pedig a Hannáról című epigrammájában mondja el ugyanezt; annyi változtatással, hogy szíve mellett nem csak a lelke, hanem ő maga is (teljes egészében) a lánynál marad.

Serce mi zbiegło, a nie wiem inaczej,
Jeno do Hanny, *tam bywa naraczej.*
Tom był zakazał, by nie przyjmowała
W dom tego zbiega, owszem, wypychała.
Pójdę go szukać, lecz się i sam boję
Tam zostać. Wenus, powiedz radę swoją!

Az udvarló a lengyelben is azt mondja, hogy szívébe zár, szívében hord valakit, vagy kedves a szívének. A népi ritmusú Szentivánnapi dalciklusban a negyedik lány emlegeti ezeket a szókapcsolatokat: „Któryś sam *mił sercu memu*“, „A mnie samę *na sercu miej*“, „Tego zataić nie mogę, co mi *w sercu czyni trwoję*“. „Könyörtelen“ értelemben a lengyel nyelvben is közismert a *kószívű*, *kemény szívű* kifejezés, s ennek ilyen változatait találjuk Kochanowski szóképeiben:

By kamjeń, by żelazo w sercu swym chowała,
Nie wierzę temu, żeby westchnąć raz nie miała.
(P. I. 25.)

Na paleu masz dyjament, w sercu twardy krzemień,
Pierścień mi, Hanno, dajesz, już i serce przemień!
(Hannának)

Számos szókapcsolatban említi Kochanowski a szív bánatát, fájdalmát vagy örömét is, a szívvel rendelkező személy érzéseinek ábrázolására. Csak példaként idézünk néhányat: „*Mnie jednako serce boli*“, „*I zelżywość serce bodzie*“ (T. 17), „*Jeno smutnego serca podpierać nadzieję*“ (P. I. 7.), „*Serca trapi, chocia też zstawa w ufności*“ (P. II. 20.), „*Serca mi nie zleczą żadne zlotogłowy, Żadny skarb troski nie wybije z głowy*“ (P. I. 5.), „*Wdzięcznym Cie sercem, Panie, Wyznawamy*“ (P. I.). A szívvel azonos funkciót tölt be a költő szóképeiben a lélek is: „*Ledwie w sobie czuję duszę*“, „*Bo mając zranioną duszę*“ (T. 17.).

A természet

A szakirodalomban köztudomású, hogy a reneszánsz költészet egyik jellemzője a természet szépségeinek felfedezése, ami a középkori vallásos irodalommal ellentétben a líra elvilágiasodását jelenti, a tematika területén. Balassinak a természetből vett költői képeivel már részletesebben foglalkoztunk említett értekezésünkben (i. m. 192—9), ezért itt csupán Kochanowskitól idézünk hasonló példákat. Az évszakok közül, mint általában a reneszánsz költői, ő is a tavaszt, a napszakok közül pedig a hajnalt kedveli. Mivel az arcot tartja az emberi szépség és más tulajdonságok tükrének, Balassitól eltérően az évszakok és az arc párosításával alkot életkort jelölő metaforákat: az arc tavasza, az arc tele.

Kiedy sie raz na twarzy zima postanowi...
Przeto póki panuje wiosna w twarzy twojej,
Daj sie, Hanno, napatrzeć wdzięcznej krasy swojej.
(PK. 6.)

Az évszakokat Kochanowski gyakran megszemélyesíti, s a tavaszról éppoly magasztaló, ódai hangnemben szól, mint Balassi:

Serce roście patrząc na te czasy!
Mało przedtym gołe były lasy,
Śnieg na ziemi wysszej łokcia leżał,
A po rzekach wóz nacięższy zbieżał.

Teraz *drzewa liście na się wzięły,*
Polne łąki pięknie zakwitnęły;
Lody zeszły, a po czystej wodzie
Idą statki i ciosane łodzie.

Teraz prawie *świat się wszystek śmieje,*
Zboża wstały, wiatr zachodny wieje;
Ptacy sobie gniazda omyślają,
A przede dniem śpiewać poczynają.
(P. I. 2.)

* * *

Tobie k'woli rozliczne *kwiatki Wiosna rodzi,*
Tobie k'woli *w kłosianym wieńcu Lato chodzi.*
Wino Jesień i jabłka rozmaite dawa,
Potym do gotowego *gnuśna Zima wstawa,*
Z Twej łaski nocna rosa na mdle ziela padnie;
A zagorzałe zboża *deszcz ożywia* snadnie.
(P. II. 25.)

A természet megszemélyesítését találjuk Az álomhoz című versében:

Chce li, gdzie *jasny dzień wychodzi z morza,*
Chce li, gdzie wieczór *gaśnie pozna zorza,*
Albo gdzie *śniegi panują i lody,*
Albo gdzie wyschły przed gorącym wody. (Do snu)

A természeti képek gyakran kiegészítik, színesebbé teszik csataleírásait vagy szerelmes verseit. Az orosz cárral vívott radoskovicei ütközetéről szóló költeménye elején leírja a fényes fehéroroszországi éjszaka szépségét, s ez ellentétként hat a véres csata ábrázolásához:

O piękna nocy nad zwyczaj tych czasów,
Patrz na nas jasno w pośród tych tu lasów...
(P. I. 13.)

Szerelmes verseiben Kochanowski áldja az utat, amelyet a kedves lába érint, irigyli az erdőktől és a szikláktól, hogy előbb hallják meg a hölgy hangját, mint ő.

*Szczęśliwa to droga,
Po której chodzić będzie tak udatna noga;
Zajrzę wam, gęste lasy i wysokie skały,
Że przede mną będziecie taką rozkosz miały:
Usłyszycie wdzięczny głos i przyjmę słowa,
Po których sobie teskni biedna moja głowa.*

Lubeż moje wesele, lubeż me biesiady!
Mnie podobno już próżno szukać inszej rady.
(P. I. 7.)

Miło patrzeć na łąki, kiedy się odzieją,
Miło patrzeć na zdroje, kiedy wodę leją... (Do Wędy)

Vallásos verseiben a lengyel költő az Isten áldását látja a természetben:

*Jego porządkem Lato Wiosnę goni,
A czujna Jesień przed Zimą się chroni.
Ten opatruje, że morze nie wzbierze,
Choć wszystkie rzeki w swoje łono bierze.*
(PK. 3.)

Növények, gyümölcsök

Kochanowski igen szép részletező szóképeket alkot különböző növények vagy azok termése alapján. Alig két és fél éves kislányát, Orsolyát, siratva a Gyászdalokban több, részleteiben is kifejtett költői hasonlattal szól a zsenge növényekről. Különösen találó és szép az a hasonlata, amelyben a kislányt egy, a földből alig kibúvó olajfacsemetéhez hasonlítja — még levelei és ágacskái sincsenek, s a gyomok irtásánál a figyelmetlen kertész letöri. Így tört le és tért vissza az anyaföldre a kis Orsolyácska is.

*Jako oliwka mała pod wysokim sadem
Idzie z ziemi ku górze macierzyńskim śladem,
Jeszcze ani gałązek, ani listków rodząc,
Sama tylko dopiero szczupłym prątkiem wschodząc:
Tę jeśli, ostre ciernie lub rodne pokrzywy*

*Uprzątając, sadownik podciął ukwapliwy,
Mdleje zaraz, a zbywszy siły przyrodzonej,
Upada przed nogami matki ulubionej
Takci się mej namilszej Orszuli dostało.*
(T. 5.)

A 12. gyászdalban pedig egy kalászról alkotott részletező metaforát találunk: „Annyi erény, jószág és gazdagság volt egyetlen kalászmagban, hogy el sem bírta, saját súlya törte le. Még meg sem érhetett, s én, ki sem várva az érés idejét, újból a szomorú földre vetlek. De veled együtt reményeimet is eltemetem, mert soha többet nem kelsz ki, szomorú szemeim elől örökre elvirágzol.“ A szántóvetők munkájából vett szókép nem áll egyedül Kochanowski lírájában, s ez feltehetően összefügg a római irodalom hatásával, de valószínűleg a czarnolasi birtokán gazdálkodó költő életformájával is.

Tak wiele enót jej młodość i takich dzielności
Nie mogła znieść: upadła od swejże bujności,
Żniwa nie doczekawszy! Kłosie mój jedyne,
Jeszcześ mi się był nie zastł, a ja twej godziny
Nie czekając, *znovu cię w smutne ziemię sieję!*
Ale pospolu z tobą grzebę i nadzieję:
Bo już nigdy nie wznidziesz ani przed mojemą
Wiekom wiecznie zakwitniesz smutnymi oczema.

(T. 12.)

A következő szóképben Kochanowski azt mondja, hogy most kellene leszedni *saját oltványának* a gyümölcsét; eddig mindig másokat vigasztalt, ha bajban voltak, most magán kellene segítenie:

Teraz by owoc zbierać swojego szczepienia
I ratować w zachwianiu mdłego przyrodzenia!
Cieszyłeś przedtym insze w takieje przygodzie:
I będziesz w cudzej czulszy niżli w swojej szkodzie?

(T. 19.)

A fenti szóképek közül a zsenge kalász és a belőle származó vetés fogalma nem fordul elő Balassi lírájában, de a zsenge növények és gyümölcsök gyakran megtalálhatók hasonlataiban és metaforáiban. Csupán néhány példát idézünk a fentiekhez hasonló funkciójú szókapcsolataiból: „Vagy *mint a zöld ág, ki hamar elagg téli rút időben*“ (Siralmas nékem), „*Mint gonosz oltvának, bűnem hasznát vennem*“ (Méznél édesb szép szók). Mind Kochanowski, mind Balassi költészetében előfordul a növények megszemélyesítése is: „Rzeki dnem uciekają, A zagorzałe ziola dżdża z nieba volają (P. II. 7.), „Az füvek s az fák, *hogy mutathatnák az ő szép virágokat, s hogy adhatnának jó gyümölcsöket?*“ (Komédia, Prológus).

Madarak és állatok

A madarak és az állatok Kochanowski szóképeiben éppúgy, mint Balassiéban, különböző funkciót töltenek be. A fülemüle énekéhez hasonlítja kislánya dalolását, a párját vesztett madárhoz Penelopé siránkozását, s meg-

ijedt őzéhez kedvese félénkségét. Az első Gyászdalban részletező hasonlatban adja elő a fiókái elrablása miatt kétségbeesett fülemüle csapkodását. Mind származását, mind funkcióját tekintve megegyezik ezzel Balassinak az öccsét sirató Céliával kapcsolatos hasonlata: „Mely keservesen kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor, Röpes idestova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor.“ Kochanowski hasonlata annyiban tér csak el Balassiétól, hogy itt nem pásztor, hanem sárkány rabolja ki a fészket:

*I wszystkich moich pociech nagle zbawiła.
Tak więc smok, upatrzysz gniazdo kryjome,
Słowiczki liche zbiera, a swe lakome
Gardło pasie; tymczasem matka szczebiece
Uboga, a na zbójcę coraz się miece,*

*Próżno! bo i na samę okrutnik zmierza,
A ta nieboga ledwie umyka pierza.*

Már az antik irodalomban ismerték azt a mondát, hogy a párját veszített gerlice nem tud egyedül élni, nem száll többet zöld ágra, s bánatába belepusztul. Balassi a *Síralmas nékém* kezdetű költeményében és a *Szép magyar komédiában* többször is hasonlatként említi ezt a példát, Kochanowski pedig Ovidius egyik heroidája alapján Penelopé kesergésében adja elő:

*Jako ptak kiedy towarzysza zbędzie,
Nigdy na różdze zielonej nie siedzie,
A między bory i pustymi lasy
Sam jeden lata po swe wszystkie czasy:
Tak ja, nieszczesna, w jego niebytności
Muszę być zawždy w trosce i żalości.*

(P. II. 17.)

A hatodik Gyászdalban is van egy részletező tragédiát szemléltető szép fülemüle (csalogány)-hasonlat; amelynek első része megvan Balassinak Te szép fülemile zöld ágak közébe mondod el énekedet kezdetű versében:

*Jako więc lichy słowiczek w krzaku zielonym
Cela noc przepiewa gardlkiem swym ucieszonym.
Prędkoś mi nazbyt umilkła! Nagle cię sroga
Śmierć spłoszyła, moja wdzięczna szczebiotko droga!
Nie nasyciłaś mych uszu swymi piosnkami,
I tę trochę teraz płacę sówicie łzami.*

„A fülemüle könnyekkel“ metafora szervesen illeszkedik az előbbi hasonlathoz.

Az olasz reneszánsz költők szóképeiben, amelyek gyakran szolgáltak mintául

mind Balassinak, mind Kochanowskinak, a tücskök énekét is a madarakéhoz hasonlóan emlegetik. Balassi a *tücsök* helyett mindig *fülemülét* ír, míg Kochanowski a *Múza* című költeményében meghagyja az eredeti kifejezést:

Ne csodáld ha mindenki *arany után* tódul,
S a poéta magában dalol sövényen túl,
Tücsökökkel két versenyre, kik a réten szerte
Köszöntik a nyár hevét hangos szóval zengve.
(Waldapfel József ford.)

Balassi képszerkesztő módszerére emlékeztet az a Kochanowski lírájában egyébként ritka jelenség, hogy egy szókép részletezése pontosan egy strófára terjed ki. A *Dalok* könyvének (Horatiusból fordított) tizenegyedik versében az első strófában a félénk özhez, a másodikban a gyíkhoz hasonlítja a hölgyet, míg a harmadikban saját magát hasonlítja a medvéhez.

Stronisz przede mną. Neto nietykana,
By więc sarneczka, kiedy obłąkana
Macierze szuka po górach ustronnych,
Nie bez bojaźni i postrachów płonnych.

Bo, by się namniej na drzewie wzięły
Powiewne listki, by namniej ruszyły
Jaszczurki krzakiem, ta się dusza zleknie,
Aż od bojaźni na ziemi przyklenie.

Lecz ja nie jako niedźwiedź albo mściwa
Myśle cię drapać lwica popędliwa;
Przestań też kiedy za macierzą chodzić,
Już się możesz mężowi przygodzić.

A törökök zsoldjában Lengyelországra támadó tatárokat Kochanowski egyik elkeseredetten hazafias versében hol kutyákhoz, hol a védtelen nyájra rátörő farkashoz hasonlítja:

Tak odbieżale stado więc drapają
Rozbójce wilcy, gdy po woli mają,
Że ani pasterz nad owcami chodzi,
Ani ostrożnych psów za sobą wodzi.
Jakiego serca Turkowi dodamy,
Jesli tak lekkim ludziom nie zdolamy?
(P. II. 5.)

A „felbátorítani” értelemben használt „szívet adni” metaforikus szókapcsolat közismert volt az egykorú magyar vitézi költészetben is. Mind Balassi, mind Kochanowski gyakran emleget költeményeiben állatokkal kapcsolatos

közmondásokat, s. az állatnevekből alkotott szóképeik, ugyanazon állati tulajdonságok (vadság, félénkség stb.) megjelelölése folytán is kölcsönösen hasonlítanak.

Tenger, hajó

A magyarban is közsímert „*az élet hajója*“ kifejezést és változatait Kochanowski Horatiustól vette át, és számos allegorikus versében részletezve is kifejtette. A régi római költők felfogása szerint a viharos tengeren hanyódó hajó az országban belüli forrongást, lázadást jelentette, a kikötőben álló hajó pedig békét, nyugalmat. A lengyel költő Horatius egyik dalából alakította át azt a költeményét, amelyben a belső háborúk után hazatérő ókori görög költő, Alkaios esetét ilyen szóképekkel idézi fel:

Mityleńskiego mieszkańca przed laty,
Zabawo, który, choć w boju zębaty,
Przedsię śród mieczów; lub też nawę w biegu
Przybił do brzegu.

(P. II. 22.)

Egyik szép, részletező hasonlatában azzal vigasztalja lánya halálán érzett fájdalmát, hogy a kis Orsolya úgy járt, mint az a hajós, aki előre látva a tengeri utazás veszedelmeit, visszatért, amíg nem volt messze a parttól, akik pedig nem tértek vissza különböző szenvedések között pusztultak el:

Dziewka twoja dobry los, możesz wierzyć, wzięła,
A właśnie w swoich rzeczach sobie tak poczęła,
Jako gdy kto na morze nowo się puściwszy,
A tam niebezpieczeństwo wielkie obaczywszy,
Woli nazad do brzegu. Drudzy, co podali
Żagle wiatrom, na ślepe skały powpadali;
Ten mrozem zwyciężony, ten od głodu zginął,
Rzadki, co by do brzegu na desce przyplynął.

(T. 19.)

A hanyatott emberi sorsot (elmét) néha Balassi is hajóhoz hasonlítja, s az ilyen tárgyú szóképei lényegükben megegyeznek Kochanowskiéival, amint ezt a következő példákból látjuk:

Vesztett fejemnek, mert oly állapotja,
Mint hajónak, kit elvert tenger habja,
Nincs senki vezére s kormánytartója...
(Az Szentháromságnak első személe)

*Lecz jako na błędnym morzu, nie tam, gdzie chcemy,
Ale gdzie nas wiatry niosą, płynąć musimy.*

(P. I. 8.)

Kochanowski vallásos költeményeiben többször említi, hogy az Isten akaratának a tenger is engedelmeskedik, s ez a gondolat megvan Balassinak a következő verssorában: „Mert ha tenger búsul parancsolatjára“ (búsul = csendesedik).

*Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi,
A zamierzonych granic przeskoczyć się boi;
Rzeki wód nieprzebranych wielką hojność mają.
Biały dzień a noc ciemna swoje czasy znają.*

(P. I.)

*Jego porządkiem Lato Wiosnę goni,
A czujna Jesień przed Zimą się chroni.
Ten opatruje, że morze nie wzbierze,
Choć wszystkie rzeki w swoje łono bierze.*

(PK. 3.)

Harc, fegyverek

Kochanowskinak kevés vitézi témájú költeménye van, s más tárgyú verseiben is ritkán használ katonasággal, fegyverekkel kapcsolatos szóképeket. Míg azonban Balassi általánosítva dicsőíti a vitézi életet, Kochanowski konkrét csatákat, világosan felismerhető eseményeket énekel meg, például a lengyel királlyá is megválasztott Báthori Istvánnak az orosz cár ellen vívott harcait. Balassi vitézi versei még a keresztény Európa védelmének vallásos eszméjét tükrözik, Kochanowski pedig már határozottan nemzeti szempontú: nemcsak emlegeti a lengyeleket és a szlávokat, hanem hazafias elkeseredésében szidja is nemzetét. Az 1575. évi tatárdúlás leírása után azzal fejezi be a versét, hogy ki kell javítani azt a közmondást, mely szerint a maga kárán tanul a lengyel, mert „a lengyel a kár előtt és a kár után is ostoba“ (P. II. 5.). Az ellenséget általában megvetően kutjának nevezi:

*Córy szlacheckie (żał sie mocny Boże)
Psom bisurmańskim brzydkie ścielą łoże.*

(P. II. 5.)

*Zetrzy sen z oczu, a czuj wczas o sobie,
Cny Lachu! Kto wie, jemu czyli tobie
Szczęście chce służyć? A dokąd wyroku
Mars nie uczyni, nie ustępuj kroku! (uo.)*

A szerencse és Mars hasonló értelemben fordul elő Balassi vitézi szóképeiben is. A Báthori István előtt megfutamodó orosz cárt Kochanowski ilyen szókapcsolatokban emlegeti:

*Car moskiewski plac mężnemu
Puścił królowi polskiemu;
Nie oparł się aż o lody
Nieplawnej północnej wody.*

*Zdjąłeś maszkę butnemu
Tyranowi moskiewskiemu;
Okazałeś, że nie kasa,
Chocia to porażem wstrząsa.*

(P. II. 13.)

A radoskowicei eredménytelen hadjárat leírásában Kochanowski a következő szóképekkel eleveníti fel a régi győzelmek emlékét:

*I już nam ma być ten pohaniec srogi,
Który niedawno padał nam pod nogi,
Kiedy Starodub z gruntu wysadzony
Pod miecz okrutny lud wydał zwerzony.*

(P. I. 13.)

Kochanowski moralizáló témájú költeményeiben előforduló harccal, fegyverrel kapcsolatos szóképei közül kettőt idézünk példaként. Az első a szerénységet dicsérő hasonlat, a második pedig (átvétel Horatiustól) célzás Damoklész kardjára.

*Sila posiadł włości,
Kto ujął cheiwości;
Trudniej to przyjdzie niż Turki zholdować,
Albo waleczne Tatary wojować.*

(P. I. 5.)

*Komu zawsze nad szyją wisi miecz goły,
Nie uczynią mu smaku przyprawne stoły.*

(P. I. 16.)

*Trudniej to przyjdzie niż Turki zholdować,
Albo waleczne Tatary wojować.*

(P. I. 5.)

*Komu zawsze nad szyją wisi miecz goły,
Nie uczynią mu smaku przyprawne stoły.*

(P. I. 16.)

* * *

A két reneszánsz költő életműve között található egyezéseket és különbségeket még számos példával lehetne bizonyítani, de mondanivalónk lényegéhez ennyi is elég. Életművük legfőbb értéke abban van, hogy mindketten megteremtették a maguk hazájában a nemzeti nyelvű lírát; méltán nevezik Kochanowskit a „lengyel költészet atyjának“. Igaz, az eredetiség szempontjából ma már hibának mondhatnók, hogy sokat fordítottak vagy vettek át szabadon antik és reneszánsz költő elődeiktől, de ebben is mindketten a humanizmus esztétikájához igazodtak, amely nemcsak megengedte, hanem dicsőségnek is tartotta, ha valaki a nagy példaképeket utánozni tudta. A kor esztétikai felfogása szerint gondolkodó Balassi is megtanulható „mesterségnek“, versszerző tudománynak tartotta a költészetet, s Kochanowski is tudatosan követte példaképeit, elsősorban Horatiust. Ez utóbbi szokásával inkább Berzsenyre, mint Balassira emlékeztet, latin versei pedig Janus Pannoniuséhoz is erősen hasonlítanak.

További különbség kettőjük között, hogy Balassi tipikusan reneszánsz szerelmes költőegyéniség, míg Kochanowski életművének nagyobb része moralizáló jellegű, s csak kisebb része kötődik szorosan ehhez a stílusirányhoz. Mindkettőjük életművében reneszánsz sajátosság az eszményített érzések (szerelem) és emberideálok (nő) platonista magasztalása. A fent idézett számos hasonló szókép, szókapcsolat mellett azt is meg kell említenünk, hogy ezek egy része nemcsak reneszánsz, hanem általános költői stílusesszék: más népek és más korok lírájában is megtalálhatók, mindenekelőtt a régi görög és a latin költészetben. Befejezésül tényként szögezhetjük le: mind Kochanowski, mind Balassi olyan színvonalon hozta létre saját nemzete új költői nyelvét és ezzel együtt világi tárgyú líráját is, hogy ezzel a kelet-középeurópai reneszánsz költészet képviselői között első helyen állnak.

NIEKTORÉ OSOBITOSTI RENESANČNÉHO BÁSNICKÉHO ŠTÝLU V DIELACH BÁLINTA BALASSIHO A JANA KOCHANOWSKÉHO

Resumé

Autor v tejto štúdiu rozširuje svoje výskumy z oblasti renesančného štýlu a jazyka Bálinta Balassiho o metafory a prirovnania „otea polskej poézie“, Jana Kochanowského. Konštatuje, že vzorom Kochanowskému – podobne ako Balassimu – bola talianska renesančná lyrika, predovšetkým petrakistické ľúbostné básne. Básnické obrazy Kochanowského, ktoré sa podobajú trópom – Balassi rozdeľuje do týchto kategórií: plynutie času, antická mytológia, srdce, príroda, rastliny, vtáctvo a zvieratá, more a loď, boj a zbrane. Csanda poukazuje aj na odlišnosti medzi poéziou Kochanowského a Balassiho: kým maďarský básnik je ľúbostným, typicky renesančným lyrikom, tvorba Kochanowského je rozsiahlejšia, pestrejšia a v prevažnej časti stojí pod vplyvom Horatiusa. Hlavný význam poézie týchto básnikov Csanda vidí v tom, že obidvaja vytvorili vo svojich krajinách nový básnický štýl a svetskú lyriku v národnom jazyku.

НЕКОТОРЫЕ ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ ЭПОХИ
ВОЗРОЖДЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЯНА КОХАНОВСКОГО И БАЛИНТА БАЛАШШИ

Резюме

Автор в статье дополняет свои исследования из области стиля и языка Балинта Балашши, поэта эпохи Возрождения, метафорами и сравнениями „отца польской поэзии” Яна Кохановского. Констатирует, что образцом Кохановскому подобно как и Балашши послужила итальянская лирика эпохи Возрождения, именно петраркистические любовные стихотворения. Поэтические образы Кохановского похожие на тропы, Балашши разделяет в следующие категории: течение времени, античная мифология, сердце, природа, растения, птицы и животные, море и судно, бой и оружия. Чанда указывает и на различия в поэзии Кохановского и Балашши: в то время как венгерский поэт создает типичную любовную лирику эпохи Возрождения, творчество Кохановского обширнее, пестрее и большая его часть испытывает влияние Горациуса. Основное значение этих поэтов находит Чанда в том, что Кохановски и Балашши создали у себя на родине новый поэтический стиль и светскую лирику на языке народа.

ZB
Ro

a

A

az
a du
irán
kiki
köz
az l
tábo
felac
akko
felac

A

lődé
ölt.
iroda
inter
kons
publ
regén
1860

¹ E
246—
² U
55—
³ C

EGY XX. SZÁZADELEJI LENGYEL REGÉNY
A MAGYAR-SZLOVÁK VISZONYRÓL

CSAPLÁROS ISTVÁN, Warszawa

Lengyel érdeklődés a magyar-szlovák viszony iránt a XIX. században

a) Az emigráció köreiből

A lengyel emigráció Czartoryski Adam vezette konzervatív szárnya már az 1830. évi ún. novemberi felkelés bukása óta nagy érdeklődést tanúsít a dunai népek, a Kárpát-medencében élő népek élete, egymáshoz való viszonya iránt. Távolabbi célja az, hogy megkísérelje e népek közötti ellentéteket kiküszöbölni, az összebékített népek közös frontját létrehozni egy eljövendő közös szabadságküzdelem érdekében. E kísérletek különös súlyt kapnak az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc idején, amikor is a lengyel tábornokok hadászati feladatok mellett politikai missziót is töltenek be, feladatuk közvetíteni a magyar forradalom és szabadságharc vezetői és az akkori Magyarország területén élő nemzetiségek vezetői között. Hasonló feladatokkal lépnek fel Czartoryskiék politikai ügynökei is.²

A magyarok és szomszédaik közötti viszony iránti lengyel emigránsérdeklődés a szabadságharc bukása után sem szűnik meg, csak más formákat ölt. Előtérbe kerül az emigráns íróknak ilyen irányú publicisztikai és szépirodalmi tevékenysége, amely fontosabb magyar történelmi események idején intenzitásban erősödik. Az 1860–1861-es magyarországi eseményeket rokonszenvesen kommentálja az akkor még Varsóban élő nagy regényíró, publicista és közéleti tényező, Józef Ignacy Kraszewski.³ Jan Dobrzański regényíró és publicista, a szabadságharc bukása után osztrák államfogoly, 1860 elején a lemergi Dziennik Literacki hasábjain ekkor még a magyar-

¹ Kovács Endre, *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Budapest 1959. 246–287. l.

² Ugyanaz, *Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben*. Budapest 1958. 55–134. l.

³ Csapláros István, *Kraszewski és Magyarország*. Budapest 1963. 25–43. l.

szlovák közeledés reális lehetőségeiről értekeznek.⁴ Az emigráns Teodor Tomasz Jeż (Zygmunt Miłkowski) ekkor adja ki magyar-szerb témájú, a szabadságharc korában játszódó Szandor Kowacz c. regényét.

A kiegyezés létrejöttéig nagy megértéssel ismerteti és kommentálja a magyar politikát az 1863 óta már Drezdában élő Józef Ignacy Kraszewski, de a kiegyezés létrejötte után, felismerve annak nemzetiségi következményeit, szembefordul vele.⁵ T. T. Jeżnek, a magyar szabadságharc volt résztvevőjének, az 1849 óta emigrációban élő lengyel írónak publicisztikája és szépirodalmi tevékenysége viszont arra mutat, hogy szinte élete végéig igyekezett magyarbarátságát összeegyeztetni őszinte szlávbarát magatartásával. Így jött létre a szabadságharcról írt regénye a *Ci i tamci* (magyar címe: *Fent és lent*), valamint a közös magyar-horvát sorsot ábrázoló regénye, a *Miłośc w opalach*, s nem utolsósorban az 1884-ben közölt *Slowaczka* (Szlovák nő) c. elbeszélése, amelyben a 48-as magyar forradalom és azt a követő szabadságharc kiváltotta nemzetiségi polarizációról és a bukásnak mindkét fél számára szomorú következményéről szól.⁶

b) A lengyel sajtó, a lengyel utazók
a magyar-szlovák viszonyról

Az emigráció Duna menti, középkelet-európai érdeklődése mellett főként a század utolsó negyedében megfigyelhető egy közvetlen lengyelországi is, amelynek visszhangjai különféle közlemények formájában eljutnak egészen a pétervári lengyel sajtóig is, amelynek képviselői túlnyomórészt szlávbarátok, és akik nemegyszer rokonszenveznek a reakciós cári körökkel, akárcsak akkori túrócszentmártoni (ma martini) vendéglátóik jelentékeny része. A lengyel érdeklődés okai kétségtől a közös elnyomott sorsban, a szláv kulturális közösségben, az elnyomó osztrák-magyar monarchia gyengesége felmutatásának szándékában rejlik. Megkönnyítette a kapcsolatokat a szlovák föld közelsége, a lengyel és a szlovák nyelv hasonlósága. A szlovákokról, illetve a magyar-szlovák viszonyról író lengyel publicisták, írók, tudósok osztályjellemzését is adta Viktor Borodovčák nemrégiben kiadott nagy szorgalomról és alaposságról tanúskodó könyvében.⁷

⁴ Dziennik Literacki 1860. febr. 15. 113–114. l.

⁵ Csapláros István, *id. m.* 43–53. l.

⁶ Ugyanaz, *T. T. Jeż nézetei a magyar-délszláv megbékülésről. Tanulmányok a magyar-lengyel irodalmi kapcsolatok köréből.* Budapest 1969 486. l.

⁷ Borodovčák Viktor, *Poliaci a slovenský národný zápas v rokoch dualizmu.* Bratislava 1969. 47–117 és 227–345. A szlovák szerző helyenként helytelen következtetést von le egyes lengyel szerzők politikai profiljáról azon az alapon, hogy egyes cikkeik milyen sajtóorgánumban jelentek meg.

Milyen témákat érintenek a lengyel beszámolók?

Szólnak a közoktatás, az iskolázás helyzetéről. Elég, ha szerzőik nevét sorolom fel, hogy lássuk társadalmi, tudományos és politikai súlyukat. A fontosabbak: Agaton Giller történész és publicista, Franciszek Smolka, a krakkói egyetem professzora, az első magyar történészkongresszus lengyel résztvevője, Grzegorz Smólski Bécsben élő lengyel publicista, Wiktor Czajewski szlavista, Roman Zawiliński nyelvész, irodalomtörténész és mások.⁸

Számos cikk és könyvrészlet foglalkozik a szlovák kulturális és tudományos élettel, a Matica slovenská ügyével, a Kollár-ünnepségekkel, a Szlovák Múzeum Egyesülettel és ami a lengyel tudományt közelebből is érintette: Jan Baudouin de Courtenay krakkói professzor és társai 1898. évi martini kirándulásával, amelyek következményeként Krakkóban nem újították meg a híres nyelvész szerződését az egyetemen. Maga Baudouin de Courtenay professzor és társai is számos cikkben ismertették a szlovákság helyzetét mind a három lengyel-ország-rész sajtójában...⁹

Foglalkoztak a lengyel beszámolók a szlovák sajtó helyzetével, a sajtóperekkel és végül a Szlovák Nemzeti Párt országgyűlési választásokon való távolmaradásának következményeivel.¹⁰

Mindezek a cikkek, útleírásrészletek nemcsak tájékoztatták a lengyel olvasókat, hanem értékelték is az eseményeket, állást is foglaltak a szlovák követelések mellett, de nemegyszer bírálják is. Nemegyszer kiemelik, hogy a szlovák nemzeti érdekeket voltaképpen egy aránylag szűk kispolgári-értelmiségi réteg, a martiniak képviselik. A magyar állami bürokrácia túlkapásainak ismertetése mellett nemegyszer arra is jut hely, hogy rámutassanak a lengyel szerzők, kik is e bürokrácia képviselői: főképp német illetve zsidó

⁸ *Słowacy*. Przegląd Tygodniowy 1875. máj. 25. 273. l. *Z podróży po kraju słowackim* przez A. Gillera Lwów 1876. St. Smolka, *Wycieczka do Węgier*. Lwów 1882. 49–52. l. W. Czajewski, *Studia literackie. Słowacy*. Tygodnik Mód i Powieści 1885. jan. 12. 29–30. l. *Korespondencja „Kraju”* 1886. júl. 6. 3. l. Meg., *Madiaryzacja Słowian*. Ateneum 1889. jan. 47. l. G. Smólski, *Ze Słowaczczyny*. Kraj 1893. júl. 30. 4–6. l. *Czy jechać do Budapesztu*. Niwa 1896. apr. 27. R. Zawiliński, *Słowacy ich życie i literatura*. Warszawa 1899. 84–85. l.

⁹ Przegląd Tygodniowy 1875. máj. 25. 273. l. J. Grzegorzewski, *Z nad granicy słowackiej*. Kraj 1885. jún. 9. 10. l. Meg., id. cikk. G. Smólski, id. cikk. W. Szukiewicz, *Madziarzy wobec uroczystości Kollára*. Dziennik Poznański 1893. aug. 10. 3–4. l. J. Baudouin de Courtenay, *Wspomnienia z niedawnej wycieczki do Słowaków*. Przegląd Tygodniowy 1899. apr. 24. 207–209. l. Ugyanaz, *Na ziemi słowackiej*. Kraj 1899. 3. sz. 15. l.

¹⁰ J. Grzegorzewski, *Z nad granicy słowackiej*, id. cikk. G. Smólski, *Ze Słowaczczyny*, id. cikk. Leon Wasilewski, *Słowacy na Węgrzech*. Tydzień 1896. 38. sz. 301-től 302-ig. R. Zawiliński, *Słowacy...* id. h. 87–88. l. J. G., *Agitacja przedwyborcza na Węgrzech. Manifest słowacki i jego znaczenie*. Kraj 1884. jún. 23. 6. l. Wł. K. Zieliński, *Wędrowiec* 1889. apr. 7. 187. l. F. L. J., *Wybory na Węgrzech*. Głos 1896. nov. 7. 1057-től 1058-ig. L. Wasilewski, *Sprawa niemieckich narodowości Węgier*. Ateneum 1896. 4. köt. 360. l. J. Baudouin de Courtenay, *Na ziemi słowackiej*. Kraj 1899. 4. sz. 19. l. Sygietyński, *Z wycieczki do Słowacji*. Tydzień 1899. máj. 7. 149–150. l.

asszimilánsok, nemegyszer elmagyarosodott szlovák származású nemesek is, akik a neofiták és a karrieristák túlbuzgalmával, türelmetlenségével szolgáltak vélt államérdekeket. A lengyel sajtó nemegyszer tudott a hivatalos magyar politika ellenzőiről, így elsősorban Mocsáryról, de kedvezően írnak Deák Ferencről is.¹¹

II.

Artur Gruszecki Ezer év után c. regénye

Ilyen előzmények után, bizonyára a nagy port felvert Jan Baudouin de Courtenay professzor elmozdítását követő sajtókampány folytatásaként 1901-ben tendenciózus kulcsregény jelent meg a pétervári lengyel Kraj c. lap hasábjain *W tysiąc lat (Ezer év után)* címmel,¹² amely a következő évben könyv alakban is napvilágot látott.¹³ Szerzője, Artur Gruszecki (1852–1929) érdekes írói egyéniség. Filológusi képzettségű, előbb folyóirat-szerkesztő, majd kiadó, végül író, akinek baráti köréhez tartoztak azok a tudósok, akik 1898-ban Baudouin de Courtenay professzorral együtt az akkori Túrócszentmártonban jártak. Regényeinek tematikája izgalmas, nemegyszer új a lengyel irodalomban: nála jelentkezik először a lengyel irodalomban a munkástéma, a nemzeti kisebbségek kérdése (német-lengyel viszonylatban), de érinti könyveiben a rohamosan gazdagodó nagypolgárság életét is. Alig volt korának olyan aktuális problémája, amelyet ez a termékeny regényíró fel ne dolgozott volna. A halála után megjelent egyik nekrológban olvashatjuk róla, hogy „...az aktualitások és a nemes tendenciák veteránja” volt.¹⁴ Van ebben a megállapításban kétségkívül sok találó igazság.

De vessünk egy szempillantást arra is, hogyan ábrázolja Artur Gruszecki a múltszázadvégi magyar-szlovák viszonyt!

Régebben alkalmazott írói módszeréhez híven most is sűríti az eseményeket. A Matica bezárását megelőző eseményektől kezdve egészen a mártóniak vezette választási kampány újra való beindításáig kb. 25 esztendő legfontosabb eseményeit sűríti regényébe. A regény ott végződik, amikor a forradalmár szlovák költőnek, Ivko Tureknek életét kioltja a puszkagolyó akkor, amikor hatósági engedély nélkül, határidő előtt erőszakkal akarja a választókat az urnához vezetni. Ugyanott szörnyethal magyar szerelmese, az alispán

¹¹ Meg., *Madiaryzacja Slowian*. Ateneum 1889. jan. 47. l.

¹² Artur Gruszecki, *W tysiąc lat*. Kraj (Petersburg) Czytelnia Kraju 1901. l. — 39. sz.

¹³ *W tysiąc lat*, Warszawa, nakład Gebethnera i Wolffa 1902. 398. l.

¹⁴ Kazimierz Wyka, *Artur Gruszecki*. Polski Słownik Biograficzny IX. köt. 1960–61. 59. l.

szívbaiban szenvedő leánya, Balla Irma is. Ez a regénypoén erősen emlékeztet a jezsuita *Szandor Kowacz* magyar szabadságharcosának és szerb szerelmének közös halálára. Ebben a regényben is szerepel az idegen származású ágens: Feinkind, akárcsak Jeznél Memlauer. Tegyük hozzá, hogy Gruszecki személyesen is ismerte Jezt, meg is látogatta svájci kirándulása alkalmából.

Gruszecki írásművészetében a baj többek között ott is van, hogy a szerző nem képes tárgyilagos lenni. A magyarokat kivétel nélkül a cinikus elnyomó sötét színeivel festi, még jó, ha olykor rámutat arra is, hogy ezek elsősorban asszimiláltak. A regény egyik szlovák szereplője is hangsúlyozza, hogy ezek hivatalnokok, az elnyomó államapparátus képviselői, nemegyszer karrieristák. Közöttük nincsen szinte egyetlen átmeneti alak sem, hacsak Boronkai szolgabíró-helyettes nem, aki legalább társadalmi kapcsolatokat szeretne kiépíteni a szlovák lakossággal, de állandó visszautasításban van része.

A Matica köré csoportosult szlovák vezetőkben három réteget különböztet meg Gruszecki. Egy forradalmi, harcos csoportot; vezetőjük Rozvada bérló, Ivko Turek költő; ide tartoznak a fiatalok. Egy mérsékelt csoportot; ide tartozik a városka ismert ügyvédje, orvosa, a szlovákpárti földbirtokos nemes és a plébános; s végül egy ún. ingadozó csoportot, akiknek az élén Ocskay szerkesztő áll.

A mérsékelték (a Matica vezetőségén belül ők voltak többségben) meg akarják nyerni Balla alispán (atyja még csak szlovákul beszélt!) jóindulatát, és e célból meghívják a Matica évfordulós ünnepségére. A Matica gyűjteményeinek megtekintése után az alispán beigazoltnak látja régebbi elméleti vádját: az intézmény pánszláv szellemű, megvan az alap arra, hogy működését be-tiltsák. Ráadásul a mártoniak nem óhajtják a milleniumi emlékművet felállítani városuk főterén. Végül az alapszabályok szerint politikamentes Maticában választási előkészületek, szervezkedés is történt, tehát belügyminiszteri rendelettel bezáratja ezt az intézményt.

A Matica után következik a szlovák sajtó szerepe a regényben. A *Národnie Noviny*-ban megjelent a Matica bezárása ellen tiltakozó cikk miatt letartóztatják a lap szerkesztőjét, aki államfogságot szenved. Kiszabadulása után a mártoni vasútállomáson újabb szervezett tüntetés. Következménye: újabb letartóztatások, újabb perek, újabb ítéletek. A regénynek ez utóbbi részletei bizonyítják a kulcsregény voltát. Kemény G. Gábor alapvető értékű nemzetiségi irattárában közli az erre az eseményre vonatkozó dokumentumokat, amelyekből azonosíthatunk néhány főbb szereplőt. Így Ocskay szerkesztőnek mintája az életben Pietor Ambrozy volt, Ivko Turek kétségtávol Hurban Vajansky Svetozár stb.¹⁵

¹⁵ Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. Budapest, II. köt. 772. l.

A regényben ezután következnek a választási előkészületek. A bevezetésben említett lengyel publicisztikában jelzett bírálat itt testet is ölt. Nagyon gyengék még a szálak a mártoni vezetők és a szlovák nép között. Mindössze két mártoni kortes járja a vidéket. Egyikük a Victor Hugot és Petőfit kedvelő költő, Ivko Turek. A választásokat megzavaró fegyverhasználat motívumát Gruszecki már a legfrissebb sajtóhírekből meríthette...

A tragikus finále ellenére a lengyel regényíró érezteti, hogy a század végén valami új is történt a szlovákság soraiban: ébredni kezd lassan a nép is, a tömegek, amelyeket a mártoniak előbb a szlovák bankok számára igyekeztek megnyerni, anyagilag segíteni, felemelni, érdekeltté tenni, majd pedig később a mártoni szlovák képviselőjelölt választási harcának támogatása számára megszerezni.

III.

A regény fogadtatása, hatása, értékelése

a) A megjelenéssel kapcsolatos visszhangok

Gruszecki regényének szlovák fogadtatására sajnos nincsenek adataink, nem volt módunkban Szlovákiában kutatásokat folytatni. A regénynek kétségkívül meg lehetett a kellő visszhangja az egykorú szlovák irodalmi és napi sajtóban.¹⁶ A könyvnek legjobb tudomásom szerint nem volt semmiféle visszhangja a magyar sajtóban.

Viszont rendelkezésre állnak a regény lengyel fogadtatására vonatkozó adatok.

Teodor Jeske-Choiński (1854–1920) varsói publicista, kritikus és regényíró kifogásolja a regényben a szlovákok passzív magatartását, és hivatkozik arra, hogy a poroszországi lengyelek analóg helyzetben jóval harcossabbak.¹⁷ A krakkói *Ilustrowany Głos Narodu* aut jelű cikkírója tendenciózus regénynek nevezi Gruszecki könyvét, amelyet a napi szükséglet szült.¹⁸ Henryk Galle (1872–1948) irodalomtörténész az alakok jellemzését kifogásolja. A magyar alakokat pl. csak szolgálati beosztásuk és nevük különbözteti meg egymástól. A szlovák szereplők is csak politikai csoportosulások képviselői, nem elő

¹⁶ Érdekes, hogy Gruszeckinek a mártoniakkal való kapcsolatára nincsen levéltári adat. V. ö. *Slavica v Literárnom archíve Matice Slovenskej. Fondy literárneho archívu Matice Slovenskej v Martine* Nr. 38. — zostavil Michal Eliáš. Matica Slovenska 1968 és a Jerzy Śliński szerkesztette *Wykaz listów autorów zachodnio-i południowosłowiańskich w bibliotekach polskich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN 1962.

¹⁷ *Kurier Warszawski* 1902. júl 12. 1–2. l.

¹⁸ *Ilustrowany Głos Narodu* 1902. aug. 23. 4. l.

emberek. Galle kifogásolja a szerelmi történetet is, nem tudja elképzelni e két különböző, egymással élesen szemben álló ellenfél fiataljai között szövődő szerelmi motívumot.¹⁹ Galle rámutat arra is, hogy Gruszecki könyve a politikai szlávbarátság légkörében jött létre. Kifogásolja, hogy a gazdag szlovák nemest, Andreánszkyt az olvasó inkább lengyel alaknak mint szlováknak érzi. Szemére veti a szerzőnek azt is, hogy a könyv lapjairól nem derül ki a mártoni szlovák vezetők cárbarátsága, amelyet viszont történelmük következetes folyományának érez.²⁰ Antoni Mazanowski (1858–1916), neves XX. századeleji irodalomtörténész és kritikus szemére hányja Gruszeckinek, hogy alkotó módszere sablonos: regényeit in medias res kezdi, és csak arra ügyel, hogy a negatív jellemvonások túlsúlyban legyenek a pozitív vonásokkal szemben. Ezenkívül másik hibája, hogy kulcsregényeket ír. Pl. *A millióért* (*Dla miliona*) c. a drohobyczi olajbányászati vidék regénye hely, cselekmény és személyek szempontjából szinte teljes mértékben azonosítható.²¹

b) Gruszecki későbbi kritikusai

Wilhelm Feldman (1868–1919) regény- és drámaíró, valamint irodalomtörténész érzi, hogy a szerző szándékai kiolvashatók már a regény első lapjaitól kezdve. Az egyes szereplők szinte kiáltják: típus vagyok, de igazságaikat verkleiszzerűen hajtogatják.²² Kazimierz Czachowski (1890–1948) irodalomtörténész hangsúlyozza, hogy Gruszeckinek a századfordulótól kezdve írt regényei elsietett munkák, újságírói könnyedség és ügyesség jellemzi őket, de irodalmi színvonaluk egyre süllyed.²³

S végül egy mai fiatal irodalomtörténész és kritikus véleménye. Danuta Brzozowska krakkói Gruszecki-disszertációjában kiemeli, hogy „[...] epikai jelenetek sűrítése helyett motívumfelsorolással van dolgunk. Hivatalokban, ellenzéki szerkesztőségekben, plébániákon megjelennek emberek, akik felsorolják sérelmeiket, és a szerző az alapvető cselekményt csak mechanikusan kapcsolja az egyes vádakhoz“. Brzowska észreveszi ma azt is, hogy a képet a nacionalizmus is erősen elhomályosítja. Hetven év távlatából csodálkozik azon, hogy képzelte el a szerző, miként töltheti be az ilyen típusú irodalom a maga propagandafeladatát. Elképzelhető az is, írja, hogy a szerző szándékával szemben egészen ellentétes hatást érhetett el a könyv bántó optimizmusával és az ellenféllel szemben tanúsított pamfletszerű pártosságával.²⁴

¹⁹ Książka 1902. 10. sz. 341. l.

²⁰ Uo.

²¹ A. Mazanowski, *Młoda Polska w powieści...* stb. 1902. 76. l.

²² W. Feldman, *Piśmiennictwo polskie 1880–1904*. Lwów 1905 III. köt. 33–34. l.

²³ K. Czachowski, *Obraz współczesnej literatury polskiej 1880–1933*. Lwów 1934. 17–19. l.

²⁴ D. Brzowska, *O powieściach Artura Gruszeckiego*. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, zes. 24. Prace Histor. — Literackie III. Kraków 1966. 184–185. l.

A tendenciózusság mellett bántó a mai olvasó számára a regény stílusa, olyan szélsőséges elemek használata, mint a szlovákok önérzetét joggal bántó magyar szólásmondás gyakori idézgetése. A szlovák szereplők száján pedig az ezeréves rabság állandó felemlegetése, a magyar népnévhez hozzáfűggesztett lekicsinylő epithetonok. Így is vannak a regényben, igaz ritkán, objektivitásra törekvő, tárgyilagosságra mutató mondatok. Ivko Turek, a forradalmár költő egy helyütt mondja: „Talán szeretem is a magyarokat pusztáikon, ismerem költészetüket, irodalmukat..., de ki nem állhatom azokat, akik magyarosítani akarnak.”²⁵ A Matica egyik gyűlésén Ocskay szerkesztő, a mérsékelt párt vezére az ellenfelekről a következőképpen szól: „Uraim, ezek hivatalnokok, ne következtessenek róluk a magyar nemzetről.”²⁶ Persze ilyen mondatokat csak nagy ritkán olvashatunk ebben a regényben.

Az imperializmus korához értünk, amikor nemcsak nemzetiségi elnyomás volt Magyarországon, hanem osztályelnyomás is, amelyet éppúgy megérzett a magyar paraszt és munkás, mint a szlovák, román, szerb és horvát. És ezt már nem tükrözi, nem is tükrözheti Gruszecki tendenciózus kulcs-regénye, minthogy a szerző az egész akkori Magyarország valamennyi problémáját nem ismerte, nem is ismerhette. Siettette a hatalmas munkatempó, amely évente több regényt követelt meg tőle és az írói szándék is...

Artur Gruszecki *Ezer év után* c. regénye erősen vitatható irodalmi értékei ellenére is kordokumentum marad. Az akkor szintén elnyomott helyzetben lévő lengyel nemzet irodalma képviselőjének, „az aktualitások és nemeszándékú tendenciák veteránja megértő „szolidaritás megnyilvánulását kell látnunk benne a szlovák nép nemzeti törekvéseivel szemben. És ez a ma már elfelejtett irodalomtörténeti dokumentum egyúttal a lengyel-magyar-szlovák irodalmi kapcsolatoknak így is érdekes epizódfejezete.

POLESKÝ ROMÁN Z POČÍATKU 20. STOROČIA O MAĎARSKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOCH

Resumé

Politici z radov poľskej emigrácie po neúspechu tzv. novembrového povstania r. 1830 sa systematicky zaujímali o vzájomné vzťahy Maďarov a ich susedov. Po neúspešnom oslobodzovacom boji Maďarov v r. 1848 podobný záujem prejavili aj poľskí emigrantskí spisovatelia. Ako cieľ si vytýčili: zmieriť národy bojujúce za národnú, resp. politickú nezávislosť a spojiť sa proti mocnostiam, ktoré sa zúčastnili delenia krajiny. Takáto

²⁵ *W tysiąc lat*. Warszawa 1902. 82. l.

²⁶ *Uo*. 284. l.

snaha sa prejavovala aj zo strany Poliakov, ktorých krajina bola rozdelená na tri časti, a najmä v radoch slovanofilských poľských spisovateľov, cestovateľov, politikov, ktorí väčšinu informácií získavali z prvej ruky, od turčiansko-martinských slovenských vedúcich činiteľov.

V druhej polovici, ale najmä v poslednej štvrtine minulého storočia sa v poľskej tlači, cestopisoch objavovali správy o Slovákoch. Prinášali informácie o slovenskom školstve, kultúre a vede, o tlači, ako aj o správaní slovenských vedúcich činiteľov pri maďarských parlamentných voľbách.

Z tohto systematického, už tradičného záujmu temer organicky vzišiel román Artura Gruszeckého (1852—1929) *W tysiąc lat* (1902), ktorý sa dotýka problémov maďarsko-slovenských vzťahov z konca minulého storočia, počnúc zatvorením Matice až po aktívnu účasť Slovenskej strany v parlamentných voľbách. Autor románu ako prvý priniesol do poľskej literatúry robotnícku tematiku a mnoho iných spoločenských otázok. Podľa jedného z jeho neskorších kritikov, bol „veteránom aktualít“ a ušľachtilých tendencií v poľskej literatúre na prelome storočia.

Gruszeckého román je tendenčný a nemá literárne kvality. Vtedajšia aj neskoršia poľská literárna kritika ho tiež prijala zdržanlivo. Svojou jednostrannosťou neposlúžil ani slovenskej veci a neprispel ani k perspektíve prípadného zlepšenia vzťahov. Čoskoro upadol do zabudnutia. Jeho dielo má význam dobového dokumentu: vyjadruje sympatie a solidaritu poľského spisovateľa k problémom a právam, za ktoré bojoval slovenský národ.

ПОЛЬСКИЙ РОМАН НАЧАЛА 20 ВЕКА О ВЕНГЕРСКО-СЛОВАЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Резюме

Поляские политики-эмигранты после неудачи так. наз. ноябрьского восстания 1830 г. систематично проявляли интерес к взаимоотношениям венгров с соседними нациями. И после неудачной народноосвободительной борьбы венгров в 1848 г. такой же интерес проявили и польские писатели-эмигранты, с целью: смирить народы борющиеся за национальную или политическую независимость и объединить свои силы против державам участвующим в разделении страны. Такие стремления проявлялись и у поляков, земля которых была разделена на три части и именно у славянофильски ориентированных польских писателей, путешественников, политиков получающих большинство информации из первоисточника, от представителей словацкого народа, проживающих в городе Турчански св. Мартин.

Во второй половине и именно в последнем 25-летии прошлого века в польской печати, путевых записках публиковались информации о словацкой школьной системе, культуре и науке и также о поведении представителей словацкого народа по случаю венгерских парламентских выборов.

На базе этого систематического, уже традиционного интереса почти органически вырос роман Артура Грусецкого (1852—1929) *W tysiąc lat* (1902) занимающийся проблемой венгерско-словацких отношений с конца прошлого века от закрытия Матицы вплоть до активного участия Словацкой национальной партии в парламентских выборах. Автор романа первым внес в польскую литературу рабочую тематику и много других общественных вопросов. По характеристике одного из его критиков, был

ветераном злободневных вопросов и благородных тенденции в польской литературе на переломе века.

Роман Грусецкого тенденциозный и не обладает литературными достоинствами. Современная ему и позднейшая литературная критика приняла его тоже сдержанно. Его односторонность не была в пользу проблеме словаков и он не внес вклад в перспективу улучшения взаимоотношений. Вскоре о нем забыли. Его произведение сохранило свою ценность как документ времени: выражает симпатии и солидарность польского писателя с проблемами а правами, за которые боролся словацкий народ.

„Eg
Így k
című
a fiata
nek be
matot
zódése
az író
Az ilyen
és mag
láttára
ságai n
lázás,
fekvő,
barna,
rúból j
ben eg
rúig „é
Most a
Talán
expozi
azt kut
életform
kus esz
a két e
a külön
A m

DARKÓ ISTVÁN NOVELLÁIRÓL

GÖRÖMBEI ANDRÁS, Debrecen

I.

„Együtt mentek az országúton, egyik talán Péter, másik talán Pál.“ — Így kezdődik Darkó István első könyvének, a *Két ember egy árnyék* (1925) című novelláskötetnek címadó írása. Már az első mondatból kitetszik, hogy a fiatal, alig huszonhárom éves író önmagából kifelé szemlélődik, egyéniségének belső igazságtartalmaihoz teremti vagy keres figurákat, az alkotói folyamatot erős expresszivitás uralja, a mondanivaló a lélek hangoltsága, meggyőződése, valamiféle általános *morális igazság* lesz. Ennek érdekében távolítja az író a „talán“-nal a hősöket általánossá, a történetet pedig példázattá. Az ilyen novellaindítás természetesen teszi lehetővé, hogy Péter és Pál eszmék és magatartásformák vázszerű, testetlen hordozói legyenek, hiszen szemünk láttára történik a tétova névadás, jelezvén, hogy az egyéniség egyedi sajátosságai mellékesek: „Mindkettőjüknek sovány, kifakult arca volt és különösen lázas, bántóan nagy szeme. Egyforma volt a két arc, mint két zöld füvön fekvő, fonnyadt gyümölcs. Egyforma volt a két szem, mint két levert, feketésbarna, érett nagy dió.“ Egyformán lépnek, egyformán gondolkodnak, a háborúból jönnek, ezért a nagy bánat a szemükben. Ikertestvérek ők, életvitelükben egymás kiegészítői: Péter a lélek, Pál a test, az anyag szerelmese. A háborúig „éltek vígan, külön, nem is tudva, hogy mindig egymás mellett vannak“. Most azonban fájdalmas érzés zúg bennük, ködben és félelemben jönnek. Talán a háborúból mentett humánus reszket és fél bennük. A novella eme expozíciója vázolja az alaphelyzetet, kiemeli a példázatjellegét. A kifejtlet azt kutatja, mi lesz a sorsa az egymással békésen megférő két mentalitásnak, életformának a háború által megzavart értékrendű világban. Az író szimbolikus eszközökkel is hangsúlyozza a két életelv harmóniáját, békés megértését: a két embernek egyetlen árnyéka van. Mintha azt jelképezné, hogy az élet a különféle elképzelések és adottságok harmóniája.

A megtévesztett tömeg azonban az ordító szónokot követve halált kiált

Péterre. Az anyag szerelmének ígézetében a dühöngőkkel szemben elvbarátjuk, a velük mindig egyet akaró Pál veszi védelmébe Pétert: „Péternek is élnie kell! Péter is érték! Ne öljétek meg, nem hagyom!... Péter is kell a földre, ő is velem jött mindig, ő az ikertestvérem s ha ő meghal...” Pált azonban agyonszúrják. A tömeg saját tettétől megiszonyodva szétfut, a halott Pálhoz Magdolna jön, aki Pétert és Pált egyformán szerette. A novella harmadik szerkezeti egységében ugyanez a történet Péterrel ismétlődik meg. A Pál halála után egyedül vándorló Péternek két árnyéka van. Pálra gondol, akit azok öltek meg, akikhez hasonló volt, akik közé mindig vágyott. A két árnyék bizonyára annak a szimbóluma, hogy most már Péter hordozza mindkettőjük életjogát. A két árnyék azonban feltűnik az embereknek, Péter köré gyülekeznek, s látványosan szidalmazzák azt az önmagukat, amelyiket Péter a városban látott, s amelyik az anyag feltétlen szerelmese volt. Péter egész életében arra vágyott, amit most hall; az anyagtalan lélek uralmát hirdette. Most azonban kikiáltja, hogy Pálnak is élnie kell. Ezért most Pétert gyilkolja meg ugyanaz a tömeg, amelyik nem sokkal előbb Pállal bánt hasonlóképpen, s most Péter mondja utolsó szóként testvére nevét, miként korábban Pál kiáltotta az övét. Péter mellett a két árnyék összefolyt és szétterült az egész vidéken. Az úton pedig ismét feltűnt Magdolna, hogy elsirassa Péterben azt, amit csak Pétertől kaphatott meg. Az ég pedig „borús homlokkal nézte, hogy az egy Árnyék csak halálos váltságdíj árán terülhet szét az emberlakta vidékek felett”. Nem immanens értékei miatt elevenítettük fel ily hosszasan ezt a novellát, hanem azért, mert Darkó István novelláinak egyik — a legkezdetlegesebb — típusát mutathatjuk be rajta. Szimbolikus és allegorikus *konstrukció* ez morális mondandó kifejtésére. Az író a fanatizmus, a csak egy értékre figyelés ellen harcol, de ezt nem egyetlen történés egyetemessé, sugallatossá növesztésével éri el, hanem felépít egy időtlen történetet, mely az ókori állatmesékkel és a középkori morálításokkal mutat szerkezeti rokonságot, s így a parabolaforma kezdetlegesebb változatához sorolható. Értékként főleg a lírai részvétellel áthangolt mondanivalót, a hallatlanul kiszámított konstrukció ellenére is gördülékeny mesélést említhetjük és a szerkezeti érzékenységet. Csupa olyan elemeket, amelyek itt az írás jellegéből, műfajváltozatából adódóan nem valósulhattak meg maradéktalanul. Értékes adottságok, de végleges kihegyezettségük élettelené teszi a novellát, tanmese marad. A hősök funkcióját *kimondja* az író: „Péter, aki a Lélek”, „Magdolna volt a nő, aki a bajban késő könnyeket sír” stb., így bábokként mozognak, leegyszerűsödnek, fogalmakat helyettesítenek. A szereplők eme fogalmiságával — melynek példázatjellegét hangsúlyozzák a bibliai névpárhuzamok is — nincs összhangban a stílus felfokozott expresszivitása, mindent megismerő személyesítő életességvágya. Ez ugyanis a hangulati árnyalatokat is megfesti, de élettelen furcsa bábfigurák szomszédságában mosolyogtató, *kevert*

hatással: „Pál a zsíros levében zenélő ízes hússá és melléje lágyan, csitító kedvvel simuló kenyérré összeálló anyagnak volt a szerelmese.“ A stílus szuggesztivitásra törő festőiségével, expresszivitásával, felfokozott líraiságával szinte kontrasztként áll szemben a szerkezet klasszikus megkomponáltsága, de a ki-kibuggyanó közvetlen líraiságot a nagybetűs írással misztikus szimbólumokká emelt fogalmak is elapasztják: Hang, Lélek, Árnyék. Végeredmény: szép eszme, gondos szerkesztés, modern értékes nyelvi lelemény — sikertelen, avitt novella. Hasonlóképpen konstruált anyaggal illusztrál örök emberi problémákat *A háromlelkű jószág meséje*, a *Panoptikum az emberről*. A tiszta emberi szándékok mindig vereséget szenvednek, a történelem nem fejlődést hoz, hanem inkább gazdagítja ezt a szomorú példatárát. Az allegorikus novellákban a keserű törvényszerűségek felismerését, megfogalmazását a háború motiválta végső soron; a háború törvényszerűségei irányítják azt a negatív, mitikus és allegorikus világot, amelybe a fiatal író kivetítette igazságkereső vágyát, s a példázatok mindig értékek tehetetlen pusztulását mutatják. Ezeket az épített novellákat is a valóság végső törvényeihez igazítja az író, a jelképek világában is valós problémákkal birkózik, állásfoglalását lírai részvéte hordozza, nem a történések elváltoztatása.

II.

Amikor az élet végső kérdéseit, az allegorikus novellák központi problémáját, a jó és rossz küzdelmét nem példázatokban, hanem konkrét, életes anyagon vizsgálja, személyes köze van a jellemekhez, s a nagy részvét sorsuk iránt, valamint az érezhető irodalmi hatások befogadása sajátos *romantikus* novella-típust alakít ki. Joggal szokták Szabó Dezső hatását emlegetni, az ő közvetítésén hat a népköltészet is legerősebben Dárkó Istvánra, s novelláinak egyik változatában az így lepárolt népköltészet hatásának vélhetjük a romantikus cselekményvezetést. Miként a népmesében, ebben a novellatípusban is mindig az igaz ügy, igaz érzés képviselői diadalmaskodnak, csak éppen a történet népmesei bája hiányzik, s így a „kedves történetek“ műfajába sorolhatók a novellák. Az író életes példázatai ezek, figurateremtő erejét próbálgathatja rajtuk, miközben igazságosztó szenvedélye is bő teret kap. A gonosz Bedő Gyuri nem engedi, hogy a fia elvegye a „világszépe, világszegény“ kovács-lányt. Addig ármánykodik, míg mind a két fiának halálát okozza (*Itélkezés napja*). Megszégyenül Pesta, az úrinőre vágyó kistejes (*A szerelmes kistejes*). Lépő Jani sem azt a lányt veszi el, aki árulja magát, hanem aki csendben várja (*Három dalos madár*). Flórisnak sem töri össze a csontját az apja, mikor kiderül, hogy a szegény gyerekeknek akart boldog karácsonyt szerezni, azért lopott (*Angyalarcú hírnök*). A kitartó Petrőcz Patyi is elnyeri a mord szappan-

főző lányát, jóllehet sok bonyodalom előzte meg örömét (*A vadászat*). Kóródi Ferus sem hiába faragott csodaszép madarat, megtalálta élete párját, elérte útját (*A remetemadár*). Kedves súlytalan írások ezek, megbékítő csattanóra épülnek, mindig minden jóra fordul bennük. A gyorsan pergő cselekmény az írói szemlélet felületi szintjét jelzi csupán, mégis van ennek a típusnak is egy külön értéke: itt villan fel az író humoros arca.

A romantikus cselekményvezetés is gyakori alkalom erre: Bedő Gyuri fiai bivalyként fogják be magukat a szekérbe, a szerelmes kistejes izgalmaiban az úrinőnek öltöztetett bábut csókolja meg, Petrőcz Palyi pedig belő leendő apósa ablakán; az albréletben az iszonyú bűzt a szappanfőző műhely és a nyersbórraktár szolgáltatja. A bő humor másik fontos forrása a székely észjárás és a kettős tájnyelvi (palóc és székely) lelemény. Amikor Petrőcz Palyi leadta az első lövést: „Visszhangozva dördült a lövés a szappanfőző falán és az agancsok közé bűjt ablak belső párkánya alá ijedten bukott le Szőregi Tóni. — Bolond, — lehentett elmeszelődve. — Esze távozott a fiúnak.“ A nyelvi leleménynek és a jellemkomikumnak egyaránt példája lehet a *Dallás* komikus változata, *A hivatal*. A tájnyelvi ízeken túl az idegen szavak „népi“ változata is (eppreksz és anyanim levél) színesíti az atmoszférát az otthon is irodát játszó akkurátus kóri András körül. A mesei elem nemcsak a végső igazságosztásban van ezekben a novellákban jelen, hanem egyes konkrét motívumokban, fordulatokban is: „Itt élt... két jóbarát“ (*A tékozló fiú*) tipikusan népmesei indítás, máskor a befejezés megszólalásig ilyen: „Úgy élt tovább, mint az ilyenfajta kistejes, aki közben elmúlt tizenkét éves, legénnyé cseperedett, később pedig öregember lett s már nem is emlékezett kábult, bolondos kistejes korára“ (*A szerelmes kistejes*).

Bevallottabban romantikus szürrealisztikus jellegűek azok a novellák, melyekben „A realiztikus alaptörténet szerkezetében a népmese gyakran egyenrangúnak látszó szerepet visz a valószínű történéssel, és nemcsak a cselekményben és az atmoszférában, hanem a jellemzésben is fontos funkciót tölt be“ (Turczel Lajos). Szinte az összes szereplőre érvényesen látjuk ezt a *Zsenika* című korai (1922) „csonkaregény“-ben. Mese és valóság, ébrenlét és álom mosódik itt össze. Egy székely falucskában arról mesél unokájának nagyapó, hogy mindenki keblében ott van bezárva a gyémántmadár, és szerelemmel kell életre hívni, mert azzal él. A lány szívéből is kicsíp egy darabot meg a legényéből is, megcseréli azokat, s közben egy kis vért magának is megtart a szívekből. Eddig a mese, melyre az unoka-főhős emlékezik. Továbbá azonban arról számol be, hogy miként találkozott a gyémántmadárral, hogyan vált az egy időre élete meghatározó elemévé. A mesei elem a valószínű élet része lett. Az így feltárulkozó mese- és képzeletszülte világot sajátos *álomlogika* irányítja, szürrealista motívumokra ismerünk benne. Látomás

és valóságselemek keverednek, miként az álomban: különös találkozás a gyémántmadár küldte csodaszép asszonnyal, tipikusan álombeli akadályozottsággal; a kínos helyzetből végül a nagymamája menti ki. Álomszerű az egész további világ: az órásüzletben a két örökéletű segéd, „Schultz bácsi és Bene atyus a bejárattól jobbra és balra elhelyezett kis asztaluk mellől egyszerre emelkedtek fel, meghajtották magukat és karban köszöntek: Hozta Isten! Aztán megint leültek, ráhajoltak a munkájukra, a vendég hiába szólt hozzájuk, nem kapott feleletet.“ A találkozás Zsenika nővérével, Zsenika volt vőlegényének megjelenése hasonlóképpen álmologikát tételez, a reális indoklás ellenére is. A volt vőlegény beszámolója foszlatja szét hősünk lelkében a Zsenika-mítoszt: „Éreztem, hogy vissza van cserélve egészen a szívem. Vissza is kaptam az ismeretlentől, ahogyan odahordta neki a gyémántmadár... Csak valami mégis hiányzott a szívemből! A gyémántmadár közben azért táplálkozott is belőle, mondaná nagyapó.“ A lekerekítő befejezés eme összefoglalójából világosnak látszik, hogy a gyémántmadár az ifjúkor képzelete, mely mítoszokat épít magának, s később kénytelen ezeket földadni. „Gyémántmadár, te bűvös, puhaszárnýú képzelet“ — mondja a hős még a mű elején. De nem egyszerű allegóriáról van itt szó, a mű belső feszültségét éppen a realitás és a mese közötti villódzás, az eszmeiség talányossága adja. Az író mondani valója bonyolultabb, struktúrájában rétegezettebb annál, hogy egyszerű allegóriaként megfejthessük. Szerves része a *gyermeki világkép* épülésének és bomlásának *folyamata* is. Ennek megragadása érdekében fordult az író a merészen formabontó művészi módszerhez: a valóság és a látomás képeinek összemosásához. Bár a szintézis nem sikerült, tökéletesen (az utóbb idézethez hasonló didaktikus elemek bomlasztják) — a mesének és valóságnak ilyen művészi társítása a modern formabontó próza lehetőségét kínálta az írónak. A kísérletezésnek ezt a merész útját azonban nem folytatta, későbbi hasonló kísérletei mértéktartóbbak, egyszerűbb változatait mutatják a meseszövének. A *Szárnycsapat* mesében a palóc Pósa Jóska a székely Léta Gábor aranykorra meséli a legnyomorultabb katonaidőt. A mesék szárnyán kivirágzik a múlt és jövő, soha sem talált száz aranyból mulatoztak, sohasem lesz közös ménesük száguldását figyelik. Úgy szól az ízes palóc és székely mese, hogy már-már elhisszük a két jóbarát mesebeli gazdagságát, boldogságát, de megérkezik a két feleség, és kiderül a cselédes szegénység. Az író a példázat kedvéért fordul itt is a mesei motívumokhoz. A cselekményvezetés is hivatkozottan romantikus: mindkét jóbarát elengedi a hazafelé induló vonatot, annyira sajnálnak elbúcsúzni egymástól, mindkettőjük után elindul a feleség, s *véletlenül* összetalálkoznak, összebarátkoznak útközben stb. A novella alapmotívuma a valóság és az emberi vágyak nagyívű ellentéte, amit a szegények számára csak a kedélyes mesevilág oldhat fel. A kedélyesség itt könnyíti a mondani-

való érvényét, a tervelt romantika is súlytalanítja az eszmét, lepároltan emeli általánossá. A jóval későbbi *Botondka* (1947)¹ cselekményvezetése egészen a végkifejletig minden ízében realista, de a mű atmoszférája olyan erősen népmesei jellegű, hogy amikor mesei megoldás a cselekményvezetésben is érezhetővé lesz, már teljesen helyénvalónak, egyetlen lehetséges megoldásnak érezzük. A példásan balladai struktúrájú műben a tragikus végkifejlet hamar felsejlik: a részeges középső Gergő kegyetlenségeitől szenvedő családnak szinte belső vágyát mondja ki az öreg Gergő: „Csak csudállak. Nékem fíjam, de agyonvágnám. Megtenném, ha erőmből telne.” Ez a tehetetlen elkeseredés kitörése. Maga is szíjnyerő miatt menye előtt. Az unokájának, kis Gergőnek pedig úgy magyarázza az édesapa rosszaságát, hogy benne is megvan a jóság, csak eldugdosta azt magában. A nagyapó meséi egymásból gyűrűznek, a család belső életére is érvényt nyernek. A mesék a család életének részévé válnak, könnyítő balzsamot jelentenek, de igazi funkciójuk mégis az, hogy a család életének változtatásába cselekvő módon beleszóljanak. Az édesapa kegyetlensége egyre elviselhetetlenebb, már-már a család életére tör, az édesanya szótlanságát a végső határokig fokozódik. Ez váltja ki az öreg Gergőből az idézethez hasonló tehetetlen, de tettekre ösztönző kifakadásokat. A kis Gergő is a változtatás lehetőségein töpreng. Ebben a helyzetben igézi meg a nagyapó meséi közül a Botond legenda: a kicsinek a túlerővel szembeni győzelme. A két mese intenciói találkoznak a kis Gergőben; az egyikből elhiszi, hogy az édesapja fejében is ott lapul elrejtve a jóság, a másik pedig bárd híján favágó fejszét ad a kezébe, hogy miként Botond a bizánci kincseket, ő is megkeresse három vágással a részegen alvó édesapja fejében a mélyre rejtett jóságot. A kis Gergő mindössze négy esztendő, amikor a népmesék, népballadák törvénye szerint tesz igazságot. Tettéhez viszonyítva túlságosan fiatal, a mesemotívumok viszont csak ilyen korban válhattak benne cselekvő tényezővé. A végkifejletben már teljesen a mese törvényszerűségei uralkodnak. Az édesapa távollétében a család tényleg úgy nézett ki, mint a képeskönyvekben a népmese: az ősz apó mesélt, a többiek hallgatták, nagy szeretet uralkodott, mindig az igazság győzött. Ebbe az idillbe ellentétként tör be mindig az édesapa kegyetlen és igazságtalan világa. A novella végső problémája tehát ismét csak a jó és rossz küzdelme, miként a korai allegorikus művekben. A harc a jó győzelmével ér véget, az író altruizmusa szövi a mese szálát, de realista érzéke úgy mutatja föl a győzelmet, hogy az egy vereséggel is felér. Szép illúziók épülését és foszlását láttuk a *Zsenikában* és a *Szárnyas ménesben*, ezek üzenetén annyival lép túl a *Botondka*, hogy itt a zsarnok apa kegyetlenül bűnhődik, de ez csak

¹ Romok és fények c. válogatásban, 1969. Válogatta és bevezette Turczel Lajos.

akkor lenne diadal, ha a mesék törvényei úgy élnének, mint ahogy a négy éves Gergő hiszi. A *Botondka* igazságosztása is inkább az elbeszélő részvétéből érezhető, a Tamási Áron stílusával rokon képi gazdagság irányzatos, igazságot kérő kivirágoztatásából: „Azután odaállott édesanya elébe. Szegényke az még szünet nélkül mostan is csak sziszegett, hajladozott a lócán, dülöngézett erre meg arra. De ő nem is az italtól, hanem a fájdalomtól. Nem úgy, mint édesapa, hanem olyanképpen, mint a nádasban, mikor aratják. Egyiknek csak félig vágják el a derekát. Lehajlik a víz felé, majd belépusztul. De még lengedezik, él még egy keveset.” Az ismétlődő motívumok itt a tragikus atmoszférát sűrítik éppen úgy, miként a *Szárnyas ménes*ben a derűs, álomszép életet tették még szebbé. Mindhárom mesei motívumú novella székely érdekeltségű is, a székely nyelv is ezekben pompázik leggazdagabban, a *Szárnyas ménes* pedig egyenesen a székely-palóc kettősségre épül. Darkó István székely származása, losonci meghonosodása így ad új szint a szlovákiai magyar próza nyelvének és világképének.

III.

Már a mesei motivációra épülő novellák csoportjában is felfigyelhetünk az író erős pszichológiai, sőt *mélylélektani* érdeklődésére: a mesék fonalát az elnyomott vágyak teljesülési törekvése vezeti. A *Zsenikában* a fiatal fiú nagy szerelem utáni vágya, homályos érzésvilága, ölt alakot a *Szárnyas ménes*ben az élet javaiból kitudottak álmodoznak vágyaik szerint, a *Botondkában* a lélek mélyén élő gyűlölet és igazságérzés tör föl az idős Gergőben. Ezekben a novellákban azonban a lélektani motiváció teljességgel a mesei szálba szövődik, a mesei motívumok állnak előtérben, a lélek a mesébe vetíti érzéseit, hangoltságát. Darkó István novelláinak egy másik csoportjában a teljességre törekvő ember feltűnő, rendkívüli (pl. mesei) inszcenírozás nélkül jelenik meg. Úgy tetszik, az emberi teljesség, harmónia keresése pszichológiai síkon történik, a nagy drámák a lélek mélyén zajlanak, a feltörő, megfékezhetetlen külső jegyek csak a belső zajlás szelíd jelzései. Ezeket a novellákat a lélektani kötelesség szándéka, igénye különíti el a romantikusnak mondott változattól. Egyszerűbbek ebben a típusban azok az elbeszélések, melyek problematikája, érdekeltsége az egyén belső világára határolódik. Ezekben az egyén sorsába beleszóló külső erők közvetlenül nem nyilatkoznak meg. A kevésbé művészi korai *Diáklányokban* a vizsgaanyagok megoldásába kényszerített két lány végül egyoldalú, csonka élete hiányérzetében szerelemvágytól zokogva öleli a párnát. Egyetlen élmény hatására feltörnek a lélek legbelső vágyai, kielégítetlenül maradt értékei. Romantikus cselekményvezetéssel és némi misztikával is keverve extatikus kitörésig fokozva hasonlóképpen

lélektani probléma az alapmotívuma a szintén korai *A hegedű* című novellának. Sűrűbb szövésűek, gazdagabbak, művészebbek, hitelesebbek azok a novellák, amelyekben az író pszichológiai vonzalma más, társadalmibb, tehát szélesebb horizontú összefüggések hálózatában, természetesebb arányokban, vagy gazdagabb motiváció részeként érvényesül: amikor az egyéniség immansens erői a társadalom életének nagy változásai, megpróbálásai során méretnek meg. A két legnagyobb kihívást Darkó István hősei a belső osztálytagozódással tetőzött kisebbségi élethelyzettől és a háborútól kapják. Sziklay László írja Darkóról, hogy „senki sem tudta olyan hatáosan, apró életképekben felvonultatni a csehszlovákiai magyar életnek, Szlovákia életének számos jellegzetes típusát, mint ő”. A *dallás* című novellájának (1926) „zamatosságot magyarságára és élethűségére” Fábry Zoltán figyelt fel, mások a szlovenszkói *couleur locale*-t úttörő kezdeményezését értékelték benne. Néhány szóban tökéletes bemutatását kapjuk ebben a katonafiát messzeföldön meglátogató szlovenszkói magyarnak: „— Ládd, itt vagyok! Ládd, elgyöttem! Ládd, rászántam azt a háromszázat! Zsarolás, amennyit csak magára a vonatra rá kellett adni! Mondtam otthon anyádnak, hogy asszony, hallod-e, ha sok is, de én már rászánom! És rászántam! Igaz, hogy messzebbecsét gyöttem vele, mint ha Beléndre rándulnék. Megijesztettél, gyerek! Anyád kért, hogy belahal, ha nem szánom rá! Hát rászántam!” Ezek az idősebb Andris első mondatai, s már ekkor tudjuk, hogy nem közönséges vigasztalást kezd. Egyénisége a sugárzó erő, az fogja lecsillapítani a menyasszonyának hűtlensége miatt öngyilkosságot latolgató katonát. Már az idézett sorokból is kitetszik, hogy az élet más törvényei szerint él az öreg, ostobaságnak tartja fia kétségbeesését. El sem akart jönni hozzá, az élet „ahogy lehet” akarása számára evidencia. Szóba se kerül a hűtlenséghistória, inkább a kocsmában mulatoznak, s az öreg Andris a saját „fáintos” katonaéletéről beszél, amikor „vagy két tucat, jóképű fehérszemélyt elfogyasztott”. Sőt most a vonaton is — kis híján — kalandja akadt. Mesél, felhívja fiának figyelmét a szépekre, kibomlik benne a jókedv, mámorosan az asztalra üt: „Dallás készlet!” Hiába csitítgatja a fia, a vonat indulásáig mulat, énekel, s csak az induló vonatról szól vissza: „A lányról majd beszélünk, ha hazajössz! Ládd-e, most erre nem is futott az időből! Vigyázz magadra Andriská!” És Andris joggal érezte úgy, hogy az apja megvigasztalta. A novella nagy hatása a többszintű atmoszférából magyarázható: szinte közvetetten felvillan benne a fiú kétségbeesése, édesanyjának nagy fájdalma, aggódása a fiáért; egy félmondatból az otthoni szóváltások is érződnek, melyek eredményeként útrakelt az öreg. A fiú és apa közötti mentalitásbeli különbség olyan atmoszférát teremt, hogy a fiú életérzése, elszánása egyetlen éjszaka alatt megváltozik. A lélektani hitelesség mindkét oldalon példás: a fiú magányában táplált sötét gondolatai a vitális öreg láttán megszégyenülnek, végül már nyilván örül, hogy az igazi tárgyra

„nem futott az időből“. Az öreg pedig mit tehetne jobbat, mint a nagy élet lobbanását átsugározza fiára. Mindez hitelesen motiválódik azáltal, hogy az út fiatal korára emlékezteti, másrészt pedig kizökkent megszokott, fegyelmet kívánó életritmusából, környezetéből. A novella hangulata a komor színekből oldódik a derűs, komikus árnyalatba, s ezt az oldódást az apa egyéniségének túlárado ereje hozza. Ebben a novellavilágban, atmoszférában a szlovenszkoí, népi nyelvi színek is a humoros színt erősítik, míg más novellákban az elnyomottság külső, nyelvi kifejezői (*Andris báránkjája*; *Faun a Magurán*, *Felvidéki vásár*) vagy a tudatlanság, faragatlanság jelezői (*Áll a bál*). A dallás lényegében még mindig egyetlen család belső problémáira épül, elhatároltan egyéni érdekeltségű, az egyén elhatárolásán múlik, hogy mit tesz, végső soron ezért oldható fel komikai hangsúllyal. A *Felvidéki vásár* is komikus indítású: a kocsmáros „kerékbe tört nyelven“ meséli élettörténetét, de ez itt csak környezetrajz. A központi alak Panaszos Jóska, aki a régen vágyott pörköltöt megenni tévedt be ide a különös vásár után. Szörnyen éhes, fázik is nagyon, mégis amikor megkérdezi a pincérlány, hogy kicsi vagy nagy pörköltöt kér-e, azt válaszolja: „Kicsit kérek.“ Nem a pénz miatt, hanem a leszorított élet berögzöttsége okán válaszol így, ezért szinte élete szimbóluma ez a jelenet. Indulna is már hazafelé, de belép a gácsi ember, akinek lovát, a Göncölt eladta. Úgy sajnálja a lovat, hogy legalább az új gazdájával együtt marad, amíg lehet. S a közelhajoló beszélgetésben Panaszos Jóska életének tragédiája tárulkozik ki: kölcsönt vett fel, most a gazdasági válság miatt mindene ráment. Felesége szívbeteg, gyermeke meghalt, anyja lábát törte, ömagán pedig most tör ki a háborúban szerzett betegség. Holnapra pedig árverezést tűzött ki a bank, ha nem fizet; ezért kellett eladnia egyetlen kedves lovát. Hiába siratta a család, hiába facsarodott az ő szíve is. A minden mind-egy érzésvilága már ez, a kisember iparkodását megcsúfolta a történelem. Világának etikáját apró mozzanatok jelzik: amikor elkel a ló, üzen feleségének, pedig ő is hazafelé indul, majd a ló további sorsa iránt érdeklődik. A mikrovilág e földöntúli tisztasága azonban tehetetlenül áll szemben a makrovilág farkastörvényeivel, végül összeroppan a mikrovilág immár értelmetlennek bizonyuló védekezése, tartása. Panaszos Jóska megtudja, hogy a gácsi ember rögtön továbbadta a kedves lovat egy németnek, az meg egy morvának. Mindenki keresett rajta valamennyit, másoknak áru volt csupán. Az ilyen apró mozzanatokkal is növelt keserűség aztán az Arany János- szőlősgazdához teszi hasonlatossá Panaszos Jóskát: ha már a Göncölt nem tudja visszaváltani, legalább ezt a nótát akarja vég nélkül hallani, hogy „Hét csillagból van a Göncöl szekere,“ az utolsó fillért is odafizeti a cigánynak. „Üres zsebeit fordítgatta, s az elveszett Göncölt nagy hangon szólítgatta. A nap így érte hátba, az árverés napja.“ A tehetetlenség keserűsége szabadult fel Jóskában, a kívülről legyőzött élet fájdalma törte itt szét a józan fegyelem kereteit,

és vált romboló erővé. Éppen ezért a novella bíráló éle nem Panaszos Jóskát éri, hanem azokat a körülményeket, és azt a társadalmat, amelyik legtisztább szándékú embereit ilyen sorsra juttatja. A Mikszáth novelláira emlékeztető *Áll a bál* hősei viszont maguk felelősek sorsukért: az impériumváltozással talajtalanná váló magyar arisztokrácia haláltánca ez a bál. Semmittevésük ideje lejárt, a kártyapártiság is kevés már a dologtalan élet biztosításához. „Úrnak kellene maradni, de nem lehet. Ma tehát azért táncolunk itt egy nagyot búcsúzóul, mert holnap útra kelünk, mert magam is megyek velük, s kivándorlunk. Átme gyünk a határon, ahol akad még hivatal a számunkra“ — mondja az örökké mókázó Gálffy Tutyu egy józan pillanatában. Ilyen komoly, sorsdöntő kérdésekig jutott a felszínes tréfálkozás, a könnyed, báli hangulat. A szokásos megyebáli heccet azért még most sem lehet elszabotálni. Talán senki sem gondolja, hogy ez vezet el a dzsentrí tarthatatlan helyzetének teljes felismeréséig, melyből a konzekvenciát csak az egész este önmagát emésztő Lóránth Sándor vonja le. Ő vállalja magára a szokásos megyebáli heccet. Kiáll a Három Rózsa elé almát árulni. Ezen a társaság előbb jól mulat, de amikor megtudják, hogy ez nemcsak cirkuszi mutatvány, hanem Lóránth Sándor új, helyzetükhöz és lehetőségeikhez igazodó életformája kíván lenni, elszörnyedve és tiltakozva ismerik fel a komolyra forduló játékban sorsuk szimbólumát. Megijednek ettől a szereptől, mindenképpen ki akarják belőle mozdítani Sándort, de amikor ez nem sikerül, az egyetlen Tutyu kivételével megtagadják és elmenekülnek. Tutyuban pedig őszintén tör fel eltékozolt élete tragédiája: „...nem tudok elmenni, s itt már nincs mit csinálnom. Nem tudok mást, csak egy nagy csomó anekdotát és jó mondást...“ Kiült a bálterem erkélyére, ott húzatta kedves nótáit, s amikor a téren már sokan összegyűltek, az asztalra hajolt, és szíven lőtte magát. Ez a másik szimbolikus csúcspontja a novellának: egy osztály ítélkezése önmaga fölött. A derűs hangulat így torkollik tragédiába. Az ítéletet epikus távlat is motiválja: a korábbi életükre utaló megjegyzések fényében különösen igazságosnak látszik. A *Felvidéki vásár* és az *Áll a bál* a szlovenszko i magyarok két fő típusát, osztályát külön-külön állította a történelem sodrába, a *Görögtűz* és a *Faun a Magurán* egymáshoz való viszonyukban is megméri őket. Az előbbi kevésbé sikeresen — mert túlságosan kihegyezetten — mutatja be, hogy az alispánék leereszkedő barátsága csak addig tart, amíg kiutasítottként együtt utaznak a szegény család melegebb fülkéjében. A megérkezésükre viszont őket várják az urak, s az alispán lányának a tisztek láttán eszébe sem jut a szegény fiúnak oly őszintén tett vallomása. Kidolgozottabb a freudizmus hatását erősen magán viselő *Faun a Magurán*. A gróf autója idegen testként nyomul felfelé a hegyek világába, hogy valami érdekeset lásson a fiatal feleség, aki az opera színpadáról került a gróf kastélyába. Érdekességet látni jött saját birtokára a grófi pár a tisztartó tanácsára, de Koreny Jankónak, az öreg embernek

látszó harminc esztendőös pásztornak az igyekezete visszajáról üt ki: oly csodálatos természetességgel játszik a maga készíttette hangszereken, hogy teljesen elbűvöli az operaénekesnő grófnét, s tán akaratan kívül is udvarol neki hangszereivel. A tiszttartó reszket, a gróf dühbe gurul, az önfeledt zeneszót azonban csak úgy tudja elhallgattatni, hogy kocsijával eltiporja az extázisban lévő muzsikus pásztort, a szánakozó tiszttartót pedig kidobja kocsijából. Ez a Darkó-novella ismét atmoszférájával remekel; epikus távlat sűríti a légkört: a gróf feleségének édesapját nemzetisége miatt kitették tanári állásából, azután kávéházakban hegedült, tőle tanulta a lánya a művészet alapjait. A gróf családja az alacsony származás miatt ellenezte a házasságot, innét a gróf ellenszenve a zene iránt.

Az ő tapasztalata szerint a zene mindig a szenvedélykitörések melegágya volt. Koreny Jankó családja nemzedékeken át a grófék élet alá szorított pásztora volt, most látja először a grófot, azt sem tudja, hogyan kedveskedjen neki. Vérében van az ősi félelem, melyet azonban kitörésszerűen legyőz maga készíttette hangszereinek — magányos pásztorélete egyedüli vigaszainak — a szép grófnénál aratott sikere. Ez a végső kitörés kissé túlhajtott, a mondánivaló hangsúlyozásának, kiemelésének a szándéka — többször láttuk már a Darkó-novellákban — túlságosan közvetlenül szól bele a cselekménybonyolításba, de a mű legfontosabb sugallata enélkül is teljes érvényű. A kitűnően formált jellemek osztályok történelmi szembenállását hordozzák. Az erkölcsi igazságot a négy jellem egymáshoz való viszonyának a változása példázza: a gróf egyedül marad a másik hárommal szemben, jóllehet uralkodik fölöttük: a múlt és jelen képeinek összejátsztatása, a sűrítés eme nagyjövőjű eszköze világok történelmi szembesítésére képes, az ellentétezésre épülő zárt novella struktúrában. Az ellentétezés, Darkó István novelláinak gyakori eszköze, a külső jegyekben is szembetűnő, a művek atmoszférájának fontos összetevője: itt az autó és a hegyek vitájának szembenállása; a juhász fekete, darócba öltözött alakjával szemben a gróf „az aranyhátú zsebfésűvel simogatott ügyes angolbajuszával, kockás harisnyájában, csipkézett nyelvű, dupla talpú sárga félcipőjében“. Darkó István szlovenszkói problematikájú művei eszmeileg annak a humánus elkötelezettségű kisebbségi magyar irodalomnak korai szép példái, mely az osztályellentéteket (szemben a nemzetiségekkel) antagonisztikusnak ítéli.

Darkó István novelláinak eszmei magja mindig a humánus és igazság követelése, érthető hát, hogy a háború elleni tiltakozás a leggyakoribb témája.

A háború mellékmotívumként szinte valamennyi Darkó-novellában szerepel, központi témaként is minden másnál gyakrabban fordul elő. A *Vakok*-ban öt vak katona jön összefogódzva az út közepén a tavaszi napsütésben, a szintén vak újságárustól vásárolnak, majd nevetgélve mennek tovább. A külső írói szemlélet, szenvtelen leírás teszi sejtelmessé a novellát. Abban

viszont, ahogyan a szerencsétlen emberek élvezik a napsütést, már fájdalmas ellentétként szólal meg az életből kitaszítottságuk, csonkítottságuk és teljességre vágyakozásuk. A bennük feszülő érzéseket és gondolatokat csak sejteni lehet, de mindennemű megraboltságuk gazdagon van motiválva, a háború emberi valójukból, méltóságukból forgatta ki őket. Amikor egy, magányosan sétáló nőbe ütköztek, „hirtelen elengedték az egymás kezét, odatolongtak szorosan melléje, tapogatták, szorongatták, és kacagtak, kacagtak, idétlen nyerítésekhez hasonló nevetéssel ujjongtak neki. Karcsú testét végigszorongatták, odabuktak a lábaihoz, a selymeit, a teste lágy vonalait, a komikusnak tetsző ijedségét lázas örömmel pillanat alatt átélvezték.” A külső írói nézőpont kevés szóval is sugallatos tartalmi gazdaságot ad. A háborúról csak annyiban esik szó, hogy a vakok katonák, bemutatott életük azonban a legélesebb, legbeszédesebb tiltakozás a háború ellen. Az *Áldott krumpliföld* romantikusan elrajzolt, magányos hőse a harctérre vált krumpliföldjére siet, s a harc kellős közepén töltögeti, igazgatja az aknák és gránátok által félsebzett földet. Ő látszik boldognak, pedig ő követi a természet rendjét, törvényét. A háborúban magára maradó tiszta emberi szándékot jelképezi, a szimbolikus-allegorikus novellákkal rokonítva érthető inkább, de mégsem allegória, ahhoz túlságosan egyedien konkrét, egyediségében viszont nincs típusteremtő ereje, ezért felemás. Darkó második novelláskötetének (*A legnagyobb úr, 1927*) címadó darabját Turczel Lajos joggal tartja „a tisztább és perspektívikusabb expresszionizmus példájá”-nak. A vagonba zárt éhező katonák egymást gyilkoló hangzavarából az emberi megalázottság, állattá aljasítás iszonyú látványa bontakozik ki. A tanárjelölt szemüvege is összetörött, így végképp csak a hangfoszlányokból rakódik össze benne a világ. A bezárt emberek tehetetlenségükben egymás ellen fordulnak, szinte élet-halál harc folyik a vagonban, amikor vonatukat egy fahídra vezetik: „Előrebillentek, és üvöltő hangok pokoli viharában zuhantak választ adó mélységek felé. Víz csapott át játékszerré silányult vonatjukon.” A novella világa a hanghatásokra épült, a veszekedések, állativá vált hangok hullámozásában gúnyként villanak fel a humánus élet emlékképei, s az ívelő szerkesztés csúcspontján fokozhatatlan zörej jelzi a halált. A kényszerű pusztulás fölött okozó rémként ott áll szörnyű üvöltésével a háborút is jelképező legnagyobb úr, a kapitány.

A *hóhér* című novella a háború közismert dehumanizáló hatására épül: a lenézett, félszeg, férfiatlan Takács Janiról elterjed a hír egy félreismerés révén, hogy a háborúban hóhér volt. Bár ez Takács Jani jellemével semmiképpen nem egyeztethető, mégis mindenki elhiszi, a háború mindenre szolgáltatott már példát. Janitól ezután mindenki fél, nagy tekintélye van, nem tiltakozik hát az utólag ráruházott szerep és a Hóhér előnév ellen, de amikor egy borjú levágását kellene elvégeznie, bevallja, hogy sohasem ölt életében, erre most is képtelen. Motiváltabb, hitelesebb a *Kettesben írt levél* Békés

tanár urának jellemfejlődése a háború megpróbáltatásai közepette. A mások problémáival, bajaival sohasem törődő, önző tanár végül befejezi az elesett katonára írott levelét. Az egyedül önmagára figyelő ember arra is képessé válik, hogy teljesen belehelyezkedjék egy másik ember érzés- és gondolatvilágába. Éppúgy fogalmaz, mintha az írná, akinek szerepét átvette, úgy szövi a gondolatokat, hogy az özvegyen maradt feleségnek tanácsokat, további életéhez segítséget adjon, de sejtienie sem szabad, hogy aki a levelet diktálja, az már halott. Sajnos ez az írás sem került el a Darkó-novellák gyakran visszatérő hibáját, az ellaposító, didaktikusan szájbarágó, fölösleges néhány befejező sort (*Két ember egy árnyék, Görögtűz, Faun a Magurán, Botondka* stb.). Azért kár ez, mert a novella gazdag, többszálú sugallatának a megmagyarázó, képfeltáró lezárás csak egyetlen motívumát választja ki, s így szegényíti a jelentés, a mondandó érvényét.

Darkó István novellisztikájának minden erényét egyesíti magában az 1938-ban írott *Önként jelentkezett*.² Egy örvezető drámáján keresztül mutatja be, hogy az apróbb jellemhibákat hogyan fokozza a háború végzetes cselekedetekké. A kitűnő drámai szerkesztés egyetlen déletőtre összpontosítja a történetet: egy ember belső gyötrődése tárulkozik föl előttünk az önként vállalt haláláig, melyet büntetésként ró ki magára. A novella feszültségét a retardáló, késleltető szerkesztésmód hozza. Az első pillanattól kezdve tudjuk, hogy az örvezetővel valami különös dolog történt, nem zsarnokoskodik a katonákon, mint máskor, alapvető fegyelmi hibákat is vét. Igaz mindig *bizonytalan egyéniség* volt, katonái sohasem tudtak eligazodni rajta. Szokatlan viselkedésének rajza az első nagyobb egység a novellában. Ezután gondolatnak és viselkedésnek filmkockái váltogatják egymást fokozatosan erősödő drámaisággal. Egy arc billen mindig eléje, a kivégzett katonára, szinte birkózik ezzel a képpel. — Elmegy megnézni azt a helyet, ahol a kivégzés történt. Ekkor figyelmeztetik a kerítéshez simuló két fekete asszonyi alakra, akik tegnap este érkeztek, de elkéstek, azóta is itt sírnak. Az örvezetőben a kivégzett katonára édesanyja és felesége láttán teljesen átveszi az öntudat helyét az iszonyú lelkiismeretfurdalás, s egyre többet vall ennek okáról. Először csak annyit, hogy látta, aztán már azt is, hogy ő is részt vett a kivégzésen. Elrohan a két asszonytól, de úgy érzi, hogy gúnyos gondolatokkal mindenki őt figyeli, elbizonytalanodnak mozdulatai és szándékai, a gőg és rémület csap össze benne. A feszültség egyre fokozódik. A katonák éleslövészetre mennek, s a két zokogó kimerült asszony mellett kell elhaladniuk. Az örvezető gyötrődése már olyan fokú, hogy nem tudja, mit fog szólni nekik; azt mondja-e, hogy „Önként jelentkeztem“, vagy azt-e, hogy „Takarodja-

² Magyar hegyek népe c. kötetben, 1943.

nak innen, mit keresnek itt?!“ Vétkességének végső fokozata is világos már; önként jelentkezett. Némán haladt el az asszonyok előtt, vallomásra képtelen a katonái előtti hiúságtól, átkot szórni nem engedi lelkiismerete. Önmagában kell hát ezt a drámát megoldani, az író expresszionista művészi vonzalmái az őrzetű meghasonlottságát a végsőkig fokozzák: egyértelműen tudtára adják, hogy a katonák a két asszony mellett állnak: „Mintha vezényszóra tették volna, mindnyájan jobbra fordították a fejüket, s a földön heverő két asszony felé tekintettek. Lépésüket megnyomták, ráverték a talpukat a por alatti kemény földre. Mintha díszmenetben vonultak volna el, megnyújtott testtel, és keményen tisztelegve, fejüket jobbra vetve vonultak el a két asszony előtt.“ Ezzel beteljesedett a dráma, az őrzetű végképp látja, hogy nincs más megoldás számára csak az, amit egész idő alatt latolgatott: ismét önként jelentkezik, de most céltáblákat állítani, és odaáll a második mögé. Ugyanúgy búcsúzik az élettől, mint az a katona, akinek a kivégzésére az előző napon ő önként jelentkezett. Ez a megoldás lehetőségként mindvégig benne volt a műben, de egyértelművé a gazdag motiváció tette, a tökéletes drámai szerkesztés, melyet a cselekményszálakon kívül a stílushatás is kitűnően motivált: a két gyászoló asszony mozgásának, viselkedésének expresszív rajza, népballadákra és siratóénekekre emlékeztető tájnyelvi beszédmódjuk, szemben a katonai vezényszavak éles csattogásával. A Darkó-novellákra oly jellemző költői illetettség, gazdag képkincs és biztos szerkesztés találkozik itt össze a bűn és bűnhődés nagy drámájában. A mondanivalót hiteles lélekrajz emeli egyetemes érvényűvé. A Darkó-novellák stílusa a korai expresszionista kísérletektől kezdve fokozatosan egyszerűsödik, realizmusuk egyre általánosabb lesz, de avantgarde vívmányokkal van frissítve. A sokszínű kísérletezés egymás mellett hozza létre a különböző típusokat, az emberi jószág, igazság követelésének, keresésének példáit.

O NOVELÁCH IŠTVÁNA DARKÓA

Resumé

Práca rozoberá novely Ištívána Darkóa, ktorý bol aj uznávaným románopiscom prvej generácie maďarských spisovateľov tvoriacich v Československu. Rozoznáva rozličné typy a osobitne charakterizuje tie novely, ktoré sú najvýraznejším nositeľom znakov toho-ktorého typu. Charakteristika rozličných typov (alegorické, romantické, romanticko-surrealistické, realistické) ukazuje snahu autora o experimentovanie, hľadanie výrazových prostriedkov pre svoje humanistické myšlienky a poukazuje na to, ako sa umelecký obraz sveta, zosnovaný z mnohorakých nitiek, stáva osobitným spôsobom videnia. Autor raných avantgardných noviel sa stane neskôr výrazne realistickým, jeho realizmus je však mimoriadne pestro zafarbený: nesie stopy vyhraneného avantgardizmu, obohateného motívmi ľudových rozprávok. Ištván Darkó svoje najkrajšie spisovateľské hodnoty vkladá do tých noviel, v ktorých sa zaujíma nielen o psychológiu

človeka a jeho vnútorný svet, ale preveruje silu osobnosti v bonatej spleti historických súvislostí. Z vonkajších rozhodujúcich činiteľov vyzdvihuje dva: život na Slovensku žijúcich Madarov, sťažený aj vnútornou triednou diferenciáciou, a vojnu. Oba umožňujú spisovateľovi, aby svojich hrdinov skúmal v stále nemilosrdnejších situáciách meniaceho sa sveta. Jeho zámer má takú umeleckú podobu, že najlepšie novely Darkóa môžeme zaradiť medzi to najkrajšie, čo vzniklo v tejto oblasti v maďarskej literatúre medzi dvoma vojnami.

НОВЕЛЛЫ ИШТВАНА ДАРКО

Резюме

В настоящей работе автор характеризует новеллы Иштвана Дарко, который является и признанным романистом первого поколения венгерских писателей в Чехословакии. Различает различные типы и специально характеризует новеллы, являющиеся самым выразительным носителем знаков данного типа. Характеризация различных типов (аллегорические, романтические, романтико-сurreалистические) показывает усилие автора к эксперименту; он ищет средства для выражения своих гуманистических идей. Автор ранних авангардных новелл становится в будущем отчетливо реалистическим, но его реализм необычайно красочный: несет следы авангардизма дополненного мотивами народных сказок. Иштван Дарко свои лучшие писательские достоинства вносит в новеллы, в которых интересуется не только психологией человека и его внутренним миром, но проверяет силу личности в исторических отношениях. Из внешних решающих факторов выдвигает на передний план: жизнь венгров в Словакии осложненную внутренней классовой дифференциацией и войну. Эти факторы предоставляют писателю возможность исследовать своих героев в беспощадных обстоятельствах неустанно изменяющегося мира. Он достигает такой художественности, что его новеллы можно причислить к лучшим произведениям этого жанра, возникшим в венгерской литературе в период между двумя войнами.

ZB

Roč

V

slov

kýc

N

eur

príc

spo

urč

dru

eur

den

dob

stre

min

T

môž

J

próz

1.

tvor

2.

o hi

D

¹ 3

Stud

Wars

POSTREHY O NIEKOLKÝCH OSOBITOSTIACH
MAĎARSKEJ, SLOVENSKEJ, ČESKEJ A POLSKEJ
ROMANTICKEJ EPIKY

PAŠIAKOVÁ JAROSLAVA, Bratislava

V svojom príspevku sa pokúsim — na materiáloch z maďarskej, poľskej, slovenskej a českej romantickej prózy — zdôvodniť tézu o prelínaní romantických a realistických prvkov v historickej próze stredoeurópskych literatúr.

Nebudem sa usilovať porovnávať výsledky romantickej tvorby stredoeurópskych prozaikov s romantickou prózou západných literatúr, keďže príčiny tejto odlišnosti sú dostatočne známe. Poukážem len na historicko-spoločenské korene týchto odlišností, ako aj na kultúrne podmienky, ktoré určujú vývin a funkciu literárneho diela v rámci všeobecného nadnárodného druhového modelu. Zatiaľ čo formálno-štrukturálne porovnanie západoeurópskeho a stredoeurópskeho historického románu je možné, ideová tendencia sa značne líši. Západoeurópsky romantický román je buď vyhranene dobrodružný, fantastický, alebo všeobecne humanistický. Romantický román stredoeurópskych literatúr spĺňa vždy viacero funkcií súčasne, pravda, dominujúcou je zložka národno-uvedomovacia.

Táto nesporná tendenčnosť stredoeurópskeho romantického románu sa môže skúmať z viacerých aspektov.

Jozef Hvišč¹ si všima značnú diferencovanosť typov v poľskej historickej próze a uvádza dva vyhranené protikladné typy:

1. jeden typ charakterizuje uvoľnený prístup k histórii prostredníctvom tvorivej imaginácie, fantázie,
2. druhý typ predstavuje vedecky zameraný prístup k histórii, usilujúci sa o historickú vernosť podloženú hlbokým štúdiom prameňov.

Domnievam sa, že aj v maďarskej romantickej próze možno rozlíšiť proti-

¹ Jozef Hvišč, *Czajkowskeho a Kalinčiakov typ romantickej historickej poviedky*. Studia poswiecone szosunkom literackim polsko-czeskim i polsko-slowackim, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, 89.

kladné tendencie, ktoré sa však obdivuhodne spájajú v osobe jediného tvorca — Móra Jókai.

Pri typologickej analýze konkrétnych diel Jókaiho, Kraszewského, Kalinčiaka a Němcovej som si overila stálu platnosť tézy o „jedinečnosti a neopakovateľnosti literárneho diela“.²

Súčasne som však došla k záveru, že môžeme týchto spisovateľov zaradiť do rovnakej kategórie, ak ich skúmame z troch aspektov:

1. z hľadiska metódy, ktorou tvorili (objektívizačná alebo subjektívizačná);
2. z hľadiska ich ideového vzťahu k sociálnemu rozvrstveniu vtedajšej spoločnosti (t. j. vo vzťahu k šľachte, buržoázii, eventuálne k robotníckej triede);
3. z hľadiska ich názorového stanoviska k premene európskej spoločnosti v dobe porevolučnej (po roku 1848).

Možno teda konštatovať, že všetci títo spomenutí spisovatelia sa zhodujú v základnom postoji nielen z hľadiska charakterovo-psychických, ale aj spoločenských dispozícií: sú typickými predstaviteľmi evolučnej ideológie, návrat ktorej sa celkom zákonite objavuje ako reakcia na stratené ilúzie z prehraných revolúcií. Sú teda typickými spisovateľmi doby porevolučnej, keď bolo nevyhnutné vpraviť sa do nových zmenených pomerov.

Metodologickým východiskom skúmania je klasifikačný aspekt, a to jednak vo vzťahu k námetu, a jednak vo vzťahu k nositeľom deja.

U všetkých možno pozorovať prelínanie sa dvoch tematických vrstiev a dvoch metód: konflikt vlast—osobné šťastie, resp. láska ako hlavná téma sa striedavo objavuje v prevažujúcej tendencii subjektívizačnej alebo objektívizačnej.

Vlastenecká tematika sa, pravda, neobmedzuje len na jeden jediný historicky konkrétny úsek. Inšpiračným východiskom je však u všetkých rovnako revolučný rok 1848, ktorý znamenal medzník v dejinách stredoeurópskych národov. Revolučnými udalosťami z roku 1848—49 totiž nielen vrcholí, ale súčasne sa aj uzatvára jedno obdobie nielen slovanskej, ale celej stredoeurópskej politiky, čo sa, pravda, bezprostredne odráža na súčasnej prozaickej tvorbe. V tomto období sa totiž nielen jasne vyhranujú individuálne národné vlastnosti, ale začínajú sa revidovať aj predrevolučné snahy a názory.

* * *

Na Jókaiho románoch s tematikou z obdobia osvietenského, reformného a revolučného jasne môžeme dokumentovať, aký boj sa odohrával medzi dvoma ideológiami, ktoré ovládli predrevolučné a porevolučné Uhorsko,

² Roman Ingarden, *O poznaniu dzieła literackiego*, Lwow, 1937, 192.

ako aj medzi dvoma umeleckými metódami — romantizmom a realizmom.

Tak ako sa mu podarilo spojiť széchényiovské evolučné hospodárske plány s kossuthovským revolučným zánietením, tak ako poukázal na súvzťažnosť vnútorných rozporov — hospodárskych a spoločenských, ktoré vyústili v revolúcii roku 1848—49, tak sa mu podarilo zlúčiť dve oblasti: sen a skutočnosť, minulosť a budúcnosť — v svojbytnnej umeleckej tvorbe, čerpajúcej rovnako z básnickej hry, fantázie a historických štúdií.

Rozborom jednotlivých diel pridáme k názoru, že Jókai sa originálne usiloval zobraziť zblíženie, ale i rozpor dvoch svetov, dvoch ideológií — evolucionizmu a revolucionizmu. Umelecký protiklad Jókaiho „romantizmu a realizmu“ je vlastne obrazom jeho ideového rozporu. No len pri povrchnom skúmaní sa môže zdať, že Jókai sa striedavo prikláňal na jednu alebo na druhú stranu.

Základnou ideou a silou Jókaiho románov je hlboký historický optimizmus. Jókai pevne veril, že „ľudstvo unáša vpred po epochách tá alebo oná myšlienka a nedovoľuje mu spiatočnú cestu“. (Román budúceho storočia.)

Jeho umeleckej metóde, ktorá bola súčasne historizujúca i poetizujúca, vyhovovali „veľké predlohy“ z národnej histórie, ktoré stvárňoval tak, že ich aktualizoval.

Pravda, Jókaiho strhla revolučná vlna a vyniesla ho dokonca na jedno z vedúcich miest radikálnej peštanskej mládeže. Po porážke revolúcie ovládaný striedavými pocitmi výčitiek svedomia za toľké zmárnené životy a pocitmi uveličenia nad hrdinstvom vlasteneckého vojska vracia sa Jókai k obdobiu osvietenskému a reformnému.

V porevolučných románoch, ktoré sa vlastne zrodili zo sklamaní nad neúspechom revolúcie, vyrovnáva sa Jókai súčasne s dvojakou problematikou: chce prebudiť národ z jeho letargie a zdôvodniť svoj návrat k evolučnej línii. V nich sa Jókai prejavil ako spisovateľ doby porevolučnej, „konsolidačnej“, v ktorej bolo treba znova hľadať cesty pre nové napredovanie v podmienkach zostreného absolutizmu. Jeho návrat do predrevolučnej minulosti sa neprávom zdá únikový. Romantické chápanie buditelského poslania hrdinov často končíva realisticky — kompromisom.

Domnievam sa, že túto úlohu — dosť nevďačnú — vzal Jókai na seba v maďarskej porevolučnej situácii práve tak ako Ján Kalinčiak v slovenskej. Už Milan Pišút poukázal na to, že Kalinčiak načiera priamo do uhorskej histórie.³ Nie náhodou si Kalinčiak „vyberie obdobie kráľa Matiaša, pre Čechov nijako nie príjemného, ktorý posilnil uhorskú štátnosť, čo autor hodnotí kladne. Nejde teda o nič iného, než o postupné vpravovanie sa Slovákov

³ Milan Pišút, *Počiatky básnickej školy Štúrovej*, Bratislava 1938, 199—200.

do novej situácie, vyvolanej národnostným prebudením v rámci Uhorska...“⁴

Jókaiho hrdinami sú prevažne šľachtici, lenže Jókai správne vycítil, že typ predrevolučného a porevolučného predstaviteľa, najmä zemianskej vrstvy musí byť nevyhnutne odlišný. Sám, pravda, nepatril k tým, čo šľachtu ako triedu dohrávajúcu svoju historickú úlohu odsudzovali k zániku (ako kritickí realisti), ale nemožno mu uprieť ani silný kritický zmysel pre chyby súčasnosti. Podľa jeho názoru šľachta — pokiaľ sa neodnárodnila — mala aj naďalej stáť na čele pod podmienkou, že sa bezpodmienečne prispôsobí novým pomerom. Jeho historické romány charakterizujú dva typy šľachtických hrdinov, čo súvisí s dvojakým svetom, ktorý stvárňoval. Kontrastná kresba charakterov zodpovedá feudálnej predrevolučnej uhorskej zaostalosti, jej pálčivým spoločenským rozporom.

Šľachta mu slúži na idealizovanie tradičných šľachtických vlastností — v nadprirodzene dokonalých postavách Baradlayovcov, Szentirmayovcov atď. — a jednak na analýzu typicky stredoeurópskeho procesu šľachtica v meštiaka, resp. buržoázneho kapitalistu à la Berend v Čiernych diamantoch.

Už Karel Krejčí⁵ upozornil na fakt, že do západných literatúr, napr. do francúzskej „proniká mšťanstvo jako hotový ucelený typ již v komedii Molièrově, kde jsou satiricky zachyceny především jeho slabosti a nedostatky...“. Krejčí v súvislosti so Sienkiewiczom síce upozornil na výrazný typ, ktorý reprezentuje nielen smiešnosti, ale aj silu novej spoločenskej triedy — na typ lakomca, jeho vášnivej lásky k peniazom, finančnej moci, pod vládou ktorej hynuli všetky poetické (často idealizované) krásy minulosti.

Aj Jókai neraz analyzoval užitočnosť a škodlivosť bohatstva. V niektorých dielach si všima ničivú moc bohatstva predovšetkým vo vzťahu jednotlivca k celku, k „spoločnej veci“, v iných vidí problém realistickejšie ako proces obohacovania jednotlivcov na úkor celku.

V Čiernych diamantoch je Berend stelesnením ideálnej premeny feudála na intelektuálneho „národného kapitalistu“, ktorý je súčasne priekopníkom

⁴ A. Mráz videl príčiny ešte aj inde: Andrej Mráz, *Ján Kalinčiak*, Matica slovenská 1936, 144—145: „V 60. rokoch 19. storočia nastalo pokulhávanie slovanskej vzájomnosti a najmä pre odlišné politické pomery a potreby v Čechách i na Slovensku politické snahy slovenské nemohli dostatočne rátať a opierať sa o pomoc a spoluprácu českú. Politický život slovenský, determinovaný inou situáciou ako bola v Čechách, orientoval sa nezávisle od Čiech a záujmov československého spolunažívania.“ — Je preto pozoruhodné, že práve vtedy, 12. I. 1861 píše Kalinčiak v liste Viktorínovi: „Z potvárania, že by ste maďarizovali si nerobte nič; len hľadte, aby kvôli neistému maďarskému priateľstvu naši páni v Pešti a v Budíne tak ostro proti Čechom nevystupovali. To nevedie k ničomu. Maďari sú dobrí politici a užívajú naše slabosti vtedy, keď im je to treba, myslíac: uží čas, ako hus klasu, keď im ale čas prejde, nuž budú iste tí starí, bo maďarstvo so slovanstvom sa už i inštinktu nikdy spojiť nemôže; z druhej strany zas akokoľvek Česi nikdy sa od nás odlúčiť alebo nás zaznať nesmú.“

⁵ Karel Krejčí, *Polská literatura ve věrech revoluce*, Praha 1934, 20.

vedy a priemyslu. V jeho veľkorysom podnikaní a v jeho technickej zdatnosti vidí Jókai jediná možnosť kontinuity vedúcej úlohy šľachty z čias pred-revolučných. V tomto románe však Jókai už postrehol aj budúci medzitriedny konflikt. Pravda, Berend tu nevystupuje ako pán nad robotníkmi, ale ako ich spolupracovník, takmer súdruh. — „Vo všetkých trápeniach, vo všetkom zúfalstve uspokojuje ma veda, túžba po vedomostiach; vo všetkých pokúseniach chráni ma skúsená myseľ, predvídané dôsledky: ale muž tvojho osudu“ — hovorí Berend robotníkovi Szaffranovi, vedomý si svojej duchovnej sebestačnosti a nadradenosti — „je na tom inakšie: nemá iných vedomostí ako tie, ktoré si nazbieral okolo svojej práce. Ten potrebuje vieru, nádej, útechu, odpustenie hriechov“.

V románe *Chudobní bohatí* vidí Jókai problém moci už z iného hľadiska. V postave Demetera Lapossa vytvoril prvý klasický typ tyranského lakomca v maďarskej literatúre, hodný pera Molièrovho. Strašná závislosť rodiny, farizejské milieu meštianskeho domu, dusná atmosféra pretvárk, nelásky a strachu odhaľuje však aj druhú stránku starcovej nadvlády: „Za jeho života nebolo jedinej duše, ktorá by ho bola milovala, pretože sa ho každý bál.“ Jókai ho však nelutuje — bol to nielen úbohý, ale predovšetkým bohatý človek! Ironicky charakterizuje aj boháčovho syna, ktorý už tiež pocítil pažravú túžbu po bohatstve a vzpiera sa vydať sestre dedičský podiel, lebo „mať len jeden milón je strašné pomyslenie pre toho, kto už mal dva“.

Svoje kritické šľahy, ba až opovrzenie k bohatnúcej buržoázii dopĺňa Jókai v *Chudobných bohatých* až groteskným zdeformovaním typu šľachticadobrodruha. Fatia Negra je už nielen popretím vyšších ideálov a vlasteneckých povinností, ktoré prisudzoval šľachte, ale tu splatil Jókai dlh aj súčasnej „dobrodružnej zbojníckej“ romantike. Človek s dvojakým životom, ľudsky, spoločensky a najmä mravne rozpoltená osobnosť, je v Jókaiovom podaní predovšetkým dobrodruhom a podvodníkom, a teda krajným fiaskom vývoja triedy, v ktorú tak dlho veril.

Ale sila moci z bohatstva, ba priam vášeň zaujímala Jókai aj v spojení s inou, neraz nemenej pustošivou vášňou — láskou. V poviedke *Imre Fortunátus* vyzdvihuje Jókai negatívnu, ničivú silu v spojení týchto dvoch vášní.

Jókai veľmi uvedomele, vzhľadom na zmenenú porevolučnú situáciu, obohacoval galériu svojich šľachtických hrdinov. Pravda, ani on nebol ešte schopný postrehnúť — na spôsob Balzaca — silu a bezohľadnosť dobyvateľov vedúcich pozícií z radov plebejcov. Jeho predstavitelia národnej buržoázie sú buď jednoduchými remeselníkmi (napr. Cseresznyés v *Eppur si muove*) alebo zemaniam, ktorí sa menia v moderných podnikateľov buď pod tlakom hospodárskej nevyhnutnosti (Új földesúr), alebo sa ideovo-morálne uvedomujú (Berend v *Čiernych diamantoch*).

Heslo majstra Cseresznyésa, radujúceho sa z každého úspechu vzťahujú-

cej sa maďarskej osvietenskej kultúry — veriť a pracovať — ostro kontrastuje s neznášanlivými, konzervatívnymi úsudkami palatína, ktorý uznáva za „jediný jazyk v Uhrách latinu, ktorá nikoho neprotežuje, ale ani neprovokuje“ a bojí sa, že „demokracia na maďarskej pôde vytvorí nové cudzie národy a nás vymorí“. Kálmán Jenőy bráni právo na uvedomelý život každého národa: „Cennejšie je bdiť a prijať boj s jeho obrovskými úlohami. Viem, že svojím prebudením prebudíme aj iných spachtošov, ale nech sa tak stane. Verím, že moje plemä je natoľko schopné, aby neustúpilo pred súťažou.“ (Eppur si muove). Zaujímavý je Jókaiho postoj k vysokej šľachte v tomto románe z roku 1872. Tu už šľachta nevystupuje ako podporovateľka národnej kultúry — ako v románoch s tematikou z doby reformnej — ale ako brzda všetkého pokrokového. Teda retrospektívne vidí Jókai úlohu šľachty inakšie, než ju videl vo svetle svojich ilúzií z rokov päťdesiatych.

Síce už aj v Uhorskom nábobovi si všimol kontrastných predstaviteľov šľachty: na jednej strane vlastenecký Szentirmay, na druhej strane odnárodnené typy à la Abelino Kárpáthy, ktoré zaplatili vysokú cenu za ilúziu európanstva, „za cenu lásky k vlasti“.

Práve vzťah k vlasti je pre Jókaiho kritériom pre jeho komplikovaný vzťah k šľachte a ľudu. Rozlišuje a vývojove vykresľuje tri typy šľachtických predstaviteľov. V románoch *Uhorský nábob* a *Zoltán Kárpáthy* chápe aristokraciu széchényiovsky. V románe *Synovia človeka s kamenným srdcom* mytologizuje strednú šľachtu nielen preto, že bola vodkyňou revolúcie, ale aj preto, že „dohrala svoju úlohu, ale zakončila ju čestne. Myšlienka pretrvá a bude žiť. Tí však, ktorí za ňu bojovali, musia zomrieť. Musia zomrieť preto, lebo už nič pre ňu nemôžu urobiť.“ — Konečný stupeň vidí Jókai v prerode šľachtica na meštiackeho intelektuála (Berend).

V *Politických módach* už veľmi realisticky vystihol „nadčasové typy“ dvojtvárnych, bezcharakterných prospechárov, ktorí vychádzali na scénu dejín vtedy, „keď už skutočných hrdinov niet“. V *Politických módach* — v podstate autobiografickom románe — sa pokúsil o realistickejší pohľad z odstupu na revolučné udalosti r. 1848–49. Tu nekreslí veľkolepý obraz vojnového hrdinstva, ale na osudoch jednotlivcov zobrazuje druhú tvár tohto historického úseku. Odpútava sa od romantického historického pátosu a približuje sa psychologickému románu náznaku.

Komplikovaný, nedôsledný bol aj Jókaiho vzťah k ľudu, t. j. k roľníctvu. Pravda, v jeho girondistickom vzťahu k ľudu, v ktorom ešte nevidí budúcu zálohu budúcich revolúcií, môžeme vidieť nielen postoj príslušníka zemianskej vrstvy, ale aj typicky romantické gesto za práva človeka — individua oproti nie vždy racionálnemu kolektívnemu hnutiu nás.

Z tohto aspektu treba pochopiť jeho trpké vyznanie zo sklamaní nad pasivitou roľníckych nás v revolúcii roku 1848/49: „My sme sa veľmi dlho

klamali; mysleli sme, že máme národ. A zatiaľ nemáme. Dokiaľ sme mali, bola to naša šľachta! Pred veľkým davom roľníctva je neznámym pojmom slovo vlasť. Ešte aj teraz. Za svoju slobodu je vďačný komukoľvek inému, len svojej vlasti nie!“⁶

Obdobný vzťah k ľudu — nie náhodou, ale práve z rovnakých príčin — mal aj Kalinčiak v svojich povestiach, v ktorých buď ľud celkom obchádzal, alebo ho staval do veľmi lichotivého svetla.⁷

Pravda, i u Kalinčiaka, ako aj u Jókai a romantických tvorcov všeobecne, súvisí tento postoj nielen s aspektom sociálnym, ale aj ideovo-etickým. Romantický kult individua, právo jedinca na slobodu voľby a slobodu činu prejavil sa u nich v ostrej dileme: jednak v protiklade vlasť — všesvetová sloboda, a jednak v protiklade individuálnej vzbury a kolektívneho revolučného zápasu.

Prvá dilema sa ostro vystupňovala najmä u poľských a maďarských autorov⁸ na rozdiel od slovenských romantikov, z ktorých mnohí boli „ochotní ve jménu celku se vzdáti vlastní národní existence, cítili se nejprve Slované, pak teprve příslušníky národa vlastního“, ako to výstižne vyjadril Karel Krejčí.⁹

Z hľadiska druhej dilemy treba chápať aj Kalinčiakovo vyznanie v liste Sládkovičovi (z 13. októbra 1845): „...Mne teraz už tie dakedajšie bomby o tých všeobecnostiach dosť smiešne prichádzajú, ony nemajú skutočnosti ani za mak a obzvlášť u nás. Čím človek bližšie sebe samému žije, tým je aj on bližší všeobecnosti. To ja teraz cítim a uspokojujem sa v hodinách samoty tým, že nie to, čo nám je od druhých dané, ale čo si sami vystavíme, čo je vec, ktorá jedine z našej duše je vyčarovaná, môže nás šťastnými a spokojnými urobiť...“

⁶ Jókai Mór, *Életképek*, 18. 5. 1848.

⁷ Na tú črtu výstižne upozornil Andrej Mráz v svojej monografii *Ján Kalinčiak* na str. 236 v závislosti s poviedkou *Svätý Duch*: „V dedinskej kréme sedí niekoľko sedliakov a žalujú sa medzi sebou na svoje ťažké postavenie a na svoju biedu. V tom prúde medzi nich akýsi pán a nahovorí ich, aby za peňažnú odmenu zlapali Rákóczyho, vracajúceho sa z bitky pri Trnave. Sedliaci sú ochotní vykonať tento skutok, ale Kalinčiak so zrejším sociálnym dešpektom opisuje ich neschopnosť splniť úlohu.“

⁸ Jókai na jar r. 1849 obvinil krajnú lavicu v článku *Politikai horoszkóp*: „E politikai idol tinálatok a republica. Minálunk a nemzetiség... S nines a világon az a magaszszos eszme, mely ennek elvesztéséért nekünk kárpótlást nyújthatna. Számunkra Magyarország földén kívül nincsen élet. Ti azt mondjátok hogy a republica eszméjéért megosztjátok a népfajokkal Magyarországot, nevét, erejét, megtagadjátok, hogy magyarok vagytok, kerestek helyet; hol nem lakik magyar, de lakik a szabadság.“ V novele Bárdy család zdôrazňuje podobný názor, ale ústami rumunského tribúna Numa: „Azt rosszul tévétel. Nekem mindegy akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám, s népemet emelje fel; míg te megosztanál néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csak hogy, uratlan hazában élhess.“ — Ešte kategorickejší je v svojom odsúdení liberálnej šľachty, koketujúcej s revolúciou, Szienkiewicz v románe *Víry* z r. 1910: „Béda národům, kteří milují svobodu více než vlast. Svoboda, která přestupuje meze, vytyčené prospěchem a bezpečností národa, je nutna pouze lajdákům.“

⁹ Karel Krejčí, *Jaro národů ve slovanských literaturách*, Praha ELK, 1948, 39.

V liste Sládkovičovi odkrýva Kalinčiak zvláštnosti, ktorými sa zreteľne odlišoval od ostatných štúrovcov. Jeho individualizmus nie je gestom a ani mu nie je mravným imperatívom, akým bol kolektivismus najmä pre Štúra. Túžba po koncentrácii v samote prýšti priam z bytostných potrieb jeho meditatívnej duše: „Ja nechcem spoločnosti. Ach, ale duša sama so sebou tým viac sa pasuje, tým väčšmi v sebe koncentrovaná ubieha do krajov ideálov. Šťastie pre nás a ozvlášť pre mňa, že nepokoj duše, ktorý v prsiach mojich buráca a má dosť potravy vo vnútornostiach vlastných, že má dosť pokrmu, keď sám seba zožiera... Šťastný, kto sa spolieha sám na seba: bo hoc' ťa svet opustí, ty iste neopustiš sám seba.“

Preto bolo Kalinčiakovi cudzie nielen osobné, ale aj národné veľikášstvo, pravda, práve tak ako aj nadradovanie širšieho „kmeňového“ celku — Slovanstva — nad národ. Jeho ideálom bola plná harmónia jedinca v národnej kultúre. Výrazom tejto jeho historicko-spoločenskej koncepcie je aj jeho koncepcia mravná: nikdy v svojich dielach nenastoluje priamočiaru konfrontáciu princípov zla a dobra na báze princípov národných, napríklad princípov Slovanstva a Germánstva.

Vidno to aj v jeho historickej poviedke *Bozkovci* (publikovanej v Nitre I), kde tendenčne zdôrazňuje „slovenskosť“ Matyášovho Čierneho pluku a vôbec Matyášovu tolerantnosť proti národom ríše. Noge správne upozornil, že sa v tejto povesti štúrovské predstavy a sny o vzostupe národa prenášajú o niekoľko storočí dozadu, do 15. storočia, pravda, hovorí sa o nich štúrovskou terminológiou. Predsa len však vždy ostáva podstatný rozdiel medzi „zemianskym“ Kalinčiakom a ostatnou štúrovskou, napr. Hurbanovou tvorbou. Už Milan Pišút zdôrazňoval odchýlnosť historicko-spoločenskej koncepcie oboch autorov. Medzi hodnotením Pišútovým, ktorý Kalinčiakovu koncepciu označil ako „uhorskú“, a hodnotením Kalinčiakových súčasníkov, ktorí ju považovali skôr za „českú“, je teda rozdiel. Kalinčiak o tom sám píše vo *Vlastnom životopise*: „Krivda sa mi teda robila, keď mi Uhri na oči vyhadzovali, že som v *Bozkovcoch* češtil na újmu Uhorska a v Milkovom hrobe český živel odsudzoval.“ — Aj keď jadrom *Bozkovcov* je český historický prameň, Šemberovo dielo *Páni z Bozkovic*, predsa len tematicky, koncepcne a kompozične skutočne viacej patrí do tematického okruhu literatúry „uhorskej“ — už len na rozdiel od Hurbanových próz z tematickej oblasti veľkomoravskej. Kalinčiak komponuje historickú poviedku podobne ako k obdobným témam pristupoval Jókai. Vytvára dva plány, dve dejové línie. V jednej podá podrobný opis historických pomerov, vzťahov a súvislostí, v druhej línii rozvíja dej takými literárnymi motívami, aké poznáme aj z Jókaiho diela intrigami, charakterovými zápletkami, bojom zla a dobra vo forme vášne a povinnosti.

V otázke poňatia vlastenectva neraz dochádza Kalinčiak ku kontrast-

ným úvahám. V liste Hroboňovi píše: „Keď myslím na Slovanstvo, rozum mi kaže zúfať, bo ukazuje i v predošlosti i teraz na slabosť jeho; keď sa ale opýtam srdca, čo ono na to povie, nuž ono sa ohlási: Hľadaj silu sám v sebe a vydaj svedectvo potom o sile národa, tak tu nebude treba pochybovať o sile jeho...“

Kalinčiak sa vo viacerých súvislostiach zamýšľal nad miestom svojho národa v spoločnosti moderných národov a veľmi otvorene vyhlásil: „...jeden každý národ musí všetky genetické fázy svojho vývinu prejsť, musí vo vede a umení za tisícročia pracovať, kým dačo tak dokonalého a veľkého vyvedie ako veľikáši literárni západnej Európy.“ (Polemika so Šuhajdom.)

* * *

Všimnime si teraz jedného z veľkých predstaviteľov polskej romantickej prózy Józefa Ignacyho Kraszewskiego. Tento „titan práce“, ako ho nazývali jeho kritici, tiež videl, ako napokon všetci stredoeurópski spisovatelia 19. storočia — úlohu literatúry predovšetkým v jej poslaní národno-buditeľskom. Jeho hlavnou témou bola vlast, morálnym krédom: „nie ma nic w swiece sztuki prawdziwszego nad prawdę“.¹⁰

Na rozdiel od Jókaiho je skôr pesimista, ktorý je presvedčený, že „swiat nie jest dla silnie czujących, jeno dla silnie żyjących...“¹¹ Azda preto zobrazil toľko tragických postáv, ktorým však niektorí kritici vyčítali, že nie sú psychologicky presvedčivé, že prezrádzajú „úbohosť psychológie najmä v kresbe komplikovaných pováh, napr. umelcov“, ako hovorí Ignacy Chrzanowski roku 1937. Pravda, o 30 rokov neskôršie vyhlásil K. Czachowski túto kritiku za omyl a poukazuje — tak ako sme sa o to aj my pokúsili u Jókaiho — na Kraszewskiego psychologickú istotu a hĺbku, najmä v kresbe ženských postáv.

Aj Jókaimu vyčítali starší i novší kritici nedostatok psychologickkej sondy, ba existuje aj výrok (Gyula Alapyho), že pre Jókaija „človek nie je problémom“. Ale ešte i Miklós Nagy vo svojej serióznej monografii sa domnieva, že Jókai dokázal stvárniť len medziľudskú harmóniu, ale už nie natolko hrdinský pesimizmus alebo urazenú ľudskú veľkodušnosť.¹²

Keď si spomenieme len na Noeminu matku v *Zlatom človeku*, nemôžeme s týmto výrokom súhlasiť. V *Zlatom človeku* sa stretávame s viacerými pozo-

¹⁰ Jozef Ignacy Kraszewski, *Nowe studia literackie*, Wybor pism X, 448.

¹¹ Uvádza Kazimierz Czachowski, *Miedzy romantyzmem a realizmem*, Warszawa 1967, 174.

¹² Alapy Gyula, *A szülőföld Jókai regényeiben*, Komárom 1925, 31. Nagy Miklós, *Jókai*, Bpest, 1968, 36: „Jókai derűt, összhangot és valósággal gyermeki egyértelműséget szomjazott az emberi lélekben. A hősies pesszimizmust vagy a világot cinikusan kihívó sértett nemeslelkűséget kevésbé tudta átérzeni.“

ruhodnými ženskými postavami: Timea, Noemi a matka Tereza. V matke Tereze vytvoril Jókai jeden z veľkých typov statočných žien-matiek, ktoré neuhýbajú pred nástrahami života. Spomeňme len obdobný typ matky Baradlayov alebo matku Lávayovú zobrazenú podľa vlastnej matky. Ako všetky jókaiovské matky-hrdinky je Tereza silná práve materstvom, ale aj statočným postojom v živote. Jej úvaha o živote a smrti je čestným pendantom hamletovského monológu. — „Čo som? Človek? Žena? Som horšia ako zviera? Videl už niekto psa, ktorý hodil svoje mláďa do vody a sám sa potom tiež usmrtil? Preto sa nezabijem, svoje dieťa predsa zachovám pri živote — preto budem žiť, svoje dieťa si vychovám. A ako budem žiť? Tak ako žijú vlci alebo cigánky, ktoré nemajú ani príbytok, ani chlieb. Budem žobrať od zeme, budem žobrať od vody, budem žobrať od stromov, ale od ľudí nebudem žobrať nikdy.“

Práve jednou z hlavných špecifických jókaiovských črt, ktorá sa tiahne celým jeho dielom, je vysoké etické ohodnotenie úlohy ženy v ľudskej spoločnosti, najmä v jej kritických obdobiach. Sú to často ženy, ktoré sú podľa neho rozhodnejšie a vytrvalejšie ako muži, ktoré pred nepriateľom nikdy neustupujú. Naopak, prichádzajú, „...aby bojovali s nepriateľom silnejším ako muži, aby bojovali i potom, keď muži už zatíchli, aby zápasili s osudom.“ (Politické módy). Nepopierame, že pre Jókaija je charakteristické aj to, že vytvára príliš vyhranené, protikladné až extrémne typy — buď hrdinky, takmer svätice, alebo ženy démonické až diablom posadnuté. Toto jeho cítenie ho, pravda, usvedčuje z typicky romantického pohľadu.

Je zaujímavé, že podobný postreh o „schematickosti“ ženských postáv u Kalinčiaka nájdeme už u A. Mráza.

Obdobný „romantický individualizmus“ nachádzame aj v diele Kraszewského. Pravda, zatiaľ čo Jókai vytvoril v Noemi čistý rousseauistický ty „dieťaťa prírody“, tak Kraszewski vytvoril v novele *Szalona* (Šialená, 1880) už typ emancipovanej ženy, nekonvenčnej v osobnom živote, ktorá voľne žije s mužom a dieťaťom, pravda, v spoločnosti, medzi ľuďmi, čo je viacej realistické a ťažšie než život na Ostrove nikoho. Kraszewského hrdinka Zonja síce o sebe prehlasuje: „Ja jestem poganka i swobodne dziecko natury“, ale tu už v podstate nejde o romantickú postavu. Naopak, v tomto diele došiel autor romantických *Chorých duší* (1880), *Dajmonie* (1879), plnej fantastickéj poézie, takmer na hranicu kritického realizmu. Nielen témou — emancipáciou žien a sociálnou otázkou študentstva — ale najmä práve už výrazne realistickejším, psychologickým spracovaním. Aj Jókai v svojom kritickom realizme došiel tak ďaleko, že ho radšej opúšťa a romanticky! — v *Zlatom človeku* — volí už len krajný ľudský osud: byť tým, kto nie je Nikto. Skončil boj so zlom, zradou a kompromismi. Timár však nie je porazený. Naopak, víťazí tým, že môže byť konečne sebou samým.

Treba podčiarknúť, že obaja spisovatelia zohrali v podstate rovnakú úlohu v kontexte svojej národnej literatúry, a to rovnako ideovo-výchovným, ako aj umeleckým vplyvom. Kraszewski dobre poznal Jókaiho tvorbu, ktorú uvádzal do poľského literárneho povedomia. Aj keď o Jókaiovi vždy písal s uznaním, po Jókaiho návšteve u Poliakmi nenávideného Bismarcka jeho obdiv ochladol, v čom mohla zohrať úlohu aj Kraszewského závisť na väčšiu Jókaiho zahraničnú popularitu, ako nás na to v svojej štúdii upozornil István Csapláros.¹³

Do skupiny uvedených autorov sa svojou umeleckou metódou, ako aj životnou koncepciou zaraďuje aj česká prozaička Božena Němcová. Aj pre ňu je charakteristická túžba po medziludskej harmónii, v úsilí ukázať skôr možnosť koexistencie a vzájomnej spolupráce medzi rôznymi spoločenskými triedami ako vyhrotené sociálne konflikty. Pravda, keďže práve Němcová už spoznala bezohľadnosť mladej českej buržoázie, idealizuje si skôr českú vlasteneckú šľachtu. Nestupňuje spoločenské pomery do monumentálnosti veľkých historických fresiek ako Jókai, ale hlása skôr harmóniu, zbratanie, zjednotenie. Celý jej svet je iný ako svet skutočný. Ľudia sa v ňom ľahšie združujú a niet v ňom veľa opravdivého zla sociálneho a mravného. F. X. Šalda nás upozornil, že „příroda jest Němcové veliká ozdravovatelka z kulturní bídy; v ní jsou věčné prameny nejen zdraví, ale i křivdy a práva. Rousseauvská utopie zaléhá svým echem do jejího básnického snu... ale realism? Měří-li se realism tím, jak dovedl vystihnout spletitost a rozvětvení zla ve vesmíru, jak vysledoval jeho hluboké kořeny a jak pojal jeho úlohu v dramatu světovém, Němcová realistkou není.“¹⁴

Ale nielen vo vzťahu k prírode, ale predovšetkým vo vzťahu k rozličným spoločenským vrstvám je Němcová romantik a idealista. Charakteristické sú v jej diele blízke vzťahy ľudí, oddelených bariérov spoločenských rozdielov, prostredím, výchovou. *Divá Bára* a *Chyže pod horami* sú dokladmi jej sympatie k prírodným typom, k neskazeným „deťom prírody“ à la Jókaiho Noemi. V Pohorskej vesnici grófka Březenská má za dôverníčku dedinskú starenu, v Babičke vidíme obdobný vzťah múdrej babičky k svetáčkej kňažne Zaháňskej. Najmä v kresbe predstaviteľov šľachty vidno jej romantickú predstavu o vývoji ľudskej spoločnosti. Aj ona zvečnila „jókaiovské“ typy osvietených a vlasteneckých šľachticov, ktorí majú za životný cieľ hospodárske a osvetové povznesenie ľudu, ktorí — ako gróf Březenský — starajú sa otcovsky o svojich poddaných, svoje kaštiele dávajú zariadovať domácim remeselníkom, veľa rozprávajú o nevyhnutnosti vzdelania žien atď.

¹³ Csapláros István, *Józef Ignacy Kraszewski und seine Beziehungen zu Ungarn*, Studia Slavica, Bpest 1963, 160—161.

¹⁴ F. X. Šalda, *České medailóny. Božena Němcová*, Praha 1959, 77.

Pravda, u Němcovej nájdeme aj ostrú kritiku stavovskej šľachtickej povýšenosti voči ľudovým vrstvám. Pozná dokonca aj výrazne negatívnych predstaviteľov šľachty typu zhýralého dobrodružného kniežata Róberta z *Dvoch sestier*. Ale Němcová ani v tomto prípade netrestá zlo zlom, odpúšťa, lebo „Bůh vidí, kdo koho šidí“. Tak ako nekreslí vyhrotene tragické, extrémne situácie a osudy, tak nepozná ani tragiku erotickú, keď sa dvaja ľudia zrádzajú a keď sa vášň lásky mení na vášň nenávisť. Němcová nepozná lásku ako osudnú a temnú silu. Podľa F. X. Šaldu jej chápanie lásky „jest primitivně důvěřivé, naivně optimistické: láska jest cestou k štěstí, k rozvití všech darů přírodních, tělesných i duševních, mostem k harmonii mezi oběma pohlavími.“¹⁵

Pravda, aj v diele Kraszewskeho nájdeme idylické obrázky ľudského spolužitia (napr. v *Chate za vsiou*). Nájdeme však v ňom i ostrú kritiku poľskej aristokracie v *Komediantoch* (1851–53), v *Dvoch swiatach* (1855), *Morituri* (1872). Kraszewskému sa podaril aj typ „dobrého zemana“ à la Új földesúr alebo à la gróf Březenský v *Božej czeladce* (1857).

Na záver môžeme teda povedať, že obdobná historická situácia v strednej Európe si priam vynútila tematickú, ale aj žánrovú príbuznosť v historickej próze. Pravda, bolo by iste zaujímavé zastaviť sa aj pri otázke realistických či fantazijných predlôh literárnych hrdinov. Bolo by možné si všimnúť ich zvláštny zmysel pre humor, ktorý úzko súvisí s celkovou spoločensko-ideovou situáciou. Veď neraz neostávalo umelcom nič iné len sa usmievať nad márnosťou sveta a nad vlastnými pokorenými ideálmi.

Résumé

A szerző Jókai Mórt választotta komparatistikai cikke központi alakjául. Az ő alkotó módszerén, valamint tematikájának specifikus sajátságain igyekezett a szlovák, cseh, lengyel romantikus próza hasonló jegyeire rámutatni. Kalinčiak, Božena Němcová, Ignáczy Kraszewszki — Jókaihoz hasonlóan és vele egyidejűleg — tulajdonképpen olyan regényírók, akik nemcsak alkotói módszerükkel, hanem élet- és művészeti fel-fogásukkal is a romanticizmus korához tartoznak. Ennek ellenére is észrevehető a romanticizmustól való erős eltávolodás azokban a műveikben, amelyek nem jellegetesen a nemzeti történelemmel, hanem általános emberi problémákkal foglalkoznak (Jókai esetében Az arany ember).

Sokkal erősebb azonban az említett írók műveiben a közös közép-európai társadalmi helyzettől meghatározott romantikus hazafias pátoz. Ezt a tényt kísérte meg a szerző bizonyítani a szóban forgó írók egyes műveinek elemzésével.

¹⁵ F. X. Šalda, *České medailóny. B. Němcová* Praha 1959, 78.

Resumé

Dans sa contribution, l'auteur étudie certains traits caractéristiques de l'oeuvre littéraire de Kalinčiak, Kraszewski, Nemcová et surtout Jókai, pour documenter sa thèse sur l'interpénétration des éléments romantiques et réalistes chez les auteurs étudiés et prouver ainsi l'absence de ce qu'on appelle le „romantisme pur“ dans l'Europe centrale, l'absence due au rôle spécifique que les oeuvres littéraires en prose y devaient jouer. La méthode choisie consiste à comparer, d'une part le sujet comme élément classificateur et d'autre part les héros et les passages lyriques.

Son étude lui a permis de conclure aux analogies sur le plan du sujet aussi bien que sur celui de genre, dues sans doute à la situation sociale et historique semblable chez les quatre nations, représentés par les écrivains étudiés. Une attention particulière fut vouée au rôle joué par la noblesse „patriotique“ chez ces romantiques.

Резюме

Автор посвятила свою компаратистическую статью Мору Йокаи. Выходя из его творческого метода и тематической специфики стремилась указать на однородные черты в словацкой, чешской, польской романтической прозе. Калинчак, Божена Немцова, Игнацы Крашевски как и Йокаи романисты-романтики не только по своему творческому методу, но по жизненной и художественной концепции. Все таки, отклонение от романтизма у них отчетливо опроявляется не только в произведениях посвященных истории народа, но и в тех, которые занимаются общечеловеческими проблемами. (Золотой человек Йокаи.)

Но несравненно сильнее чувствуется у всех названных выше писателей романтический патриотический пафос, на базе общей для них средневропейской обстановки. Этот факт автор документирует анализом некоторых конкретных произведений названных авторов.

Od
kompa
pozná
této p
náván
a pren
vám,
výsled
taktol
kontak
i kont
nutí c
V této
českos
národn
konver
tějším
Histor
logický
naklon

Prav
konfer
a jiný
hunga

¹ Viz
slovens

PŘEDPOKLADY A MOŽNOSTI STUDIA
ČESKO-MAĎARSKÝCH KULTURNÍCH A LITERÁRNÍCH
VZTAHŮ

PRAŽÁK RICHARD, Brno

Od jisté doby, zejména od vystoupení René Welleka proti francouzské komparatistice, se ujal ve srovnávací vědě neblahý zvyk preferovat určité poznávací metody a postupy na úkor metod jiných a provádět na základě této preference jakousi hierarchizaci vědeckých snah, při níž nejsou srovnávány skutečné výsledky práce, nýbrž pouze výchozí pracovní postupy a premisy. Na rozdíl od těchto často převládajících tendencí se však domnívám, že ve vědě je rozhodující základní světonázorový přístup a konkrétní výsledek vědecké práce, nikoliv již to, zda badatel vychází z typologie, kontaktologie, strukturální či nestrukturální analýzy apod. Může být dobrý kontaktolog a špatný typolog anebo naopak. Jak pomocí typologické, tak i kontaktologické metody poznáme pouze určitou část skutečnosti; pro zvládnutí celkového obrazu není žádný vskutku pracovní přístup zanedbatelný. V této souvislosti lze citovat slova dnes již zesnulého někdejšího nestora československé komparatistiky, Franka Wollmana v referátu pro VI. mezinárodní sjezd slavistů: „Vytýčením problémů internacionálně generálních konvergencí v každé literatuře stalo se řešení literárních zákonitostí složitějším v chápání příčin, ale zato pravděpodobnějším v nalézání následků. Historicko-typologický postup bude často v dialektickém sporu s kontaktologickým, influologickým. Sotva se dá rozhodnout pro budoucnost, kam se nakloní váhy“.¹

Pravdivost těchto slov prokázala již první československá hungaristická konference na podzim 1969 ve Smolenici, kde co příspěvek, to jiná metoda a jiný pracovní cíl. Nedomnívám se, že to bylo na škodu československé hungaristiky; mnohem více by ji poškodilo násilné sjednocování na jediném

¹ Viz Frank Wollman, *Generální literatura, její funkce světová i mezislovenská*, Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze, Praha 1968, 187.

pracovním východisku, nadřazování jednoho postupu nad druhý, zkrátka vědecká intolerance.

Ačkoliv československá hungaristika je představována poměrně malou vědeckou obcí, uplatňují se v ní nesporně různé starší i novější směry a vlivy, jež tuto bohatou rozrůzněnost podmiňují. Na Slovensku působí na současné pojetí hungaristiky nejvíce strukturálně metodologické náhledy školy Bakošovy a ovlivňuje ji významně i typologické badatelské úsilí maďarské, soustředěné v posledních letech především v srovnávacím oddělení Literárního ústavu Maďarské akademie věd v Budapešti. Na Slovensku je však kromě toho celá řada významných starších badatelů, majících velmi blízko k hungaristice a vycházejících ponejvíce ještě z pozitivistických principů školy Vlčkovy.² Nezapomínejme také na pokračovatele v díle Andora Sase, soustředěné zejména kolem bratislavské katedry maďarského jazyka a literatury.³ A konečně lze snad hovořit do jisté míry také o pražské a brněnské hungaristické

² Všechny tyto tendence lze dobře konfrontovat na materiálech sborníku ze smolenické konference o slovensko-maďarských literárních vztazích z r. 1969, který připravuje k vydání Ústav svetovej literatúry a jazykov SAV. Stanovisko Bakošovy školy shrnu soubor statí Mikuláše Bakoše, *Problémy literárnej vedy včera a dnes*, Bratislava 1964. Zasvěcenou retrospektivu strukturalistických studií na Slovensku spolu s texty a bibliografií děl jejich představitelů podal Anton Popovič, *Štrukturalizmus v slovenskej vede 1931–1949*, Martin 1970. Moderním výkladem jednotlivých tendencí ve slovenské srovnávací literární vědě je také kniha Dionýza Ďurišiny, *Z dejín a teórie literárnej komparatistiky*, Bratislava 1971. Srov. též jeho maďarský článek *A szlovák összehasonlító irodalomtörténetírás fejlődésének irányai*, *Helikon* 16/1970, č. 2, 229–238. Problémy a úlohy výskumu slovensko-maďarských literárních vztahů nastínil ve stejnojmenné studii Rudolf Chmel, v čas. *Slovenská literatúra* 13/1966, č. 4, 321–348, a rozvedl je podrobněji v knize *Problémy a vývin slovensko-maďarských literárních vztahů* (v tisku). Na studium maďarskoslovenských literárních souvislostí mají stále velký vliv starší práce Milana Pišúta, např. *Maďarská romantika a počiatky Štúrovej školy, Literárno-historický sborník V/1948*. Referát Mikuláše Bakoše ze smolenické konference o slovensko-maďarských literárních vztazích, která se konala v listopadu 1969, vyšel zatím maďarsky pod názvem *A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok problémái*, *Helikon* 16/1970, č. 2, 164–171.

Maďarští literární historikové vystoupili s typologickým srovnávacím pojetím poprvé ve sbornících *La Littérature comparée en Europe orientale*, Budapest 1963, a *Littérature hongroise – littérature européenne*, Budapest 1964. V oblasti zkoumání východoevropských literatur je razí zejména László Sziklay se zvláštním zřetelem k literárním vztahům slovensko-maďarským. Srov. např. jeho studie *A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről, Világirodalmi Figyelő* 1962, č. 4, 473–512; *Literarische Slavistik oder vergleichende ost- und südeuropäische Literaturgeschichtsschreibung, Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen, Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, Berlin 1966, 715–723; *Vztahy slovenských literatúr s literatúrami susedných neslovanských národov, Slavica Slovaca* 1968, č. 4, 373–378; *A magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései, Filológiai Közlöny* 16/1970, č. 3–4, 374–386.

³ Jde především o Lajosa Turczela a Sándora Csandu, kteří se zabývají zejména dějinami maďarské literatury na Slovensku a problematikou slovensko-maďarských literárních vztahů. Z jejich tvorby srov. zvl. práce L. Turczela, *Írások mérlegen*, Bratislava 1958, *Írás és szolgálat*, Bratislava 1965, *Két kor mezejgyén*, Bratislava 1967, a S. Csandy, *Valóság és illúzió*, Bratislava 1962, *Hidak sorsa*, Bratislava 1965, *Első nemzedék*, Bratislava 1968, *Harmadik nemzedék*, Bratislava 1971.

škole, přičemž první je spjata s činností i dědictvím pražské strukturalistické školy a tím i s obdobnými tendencemi na Slovensku, kdežto druhá je orientována více historicky v duchu srovnávacích postulátů brněnské historické školy.⁴

Širší metodická a pracovní základna československé hungaristiky umožňuje srovnání různých východisek i výsledků a vede k všestrannějšímu proniknutí studované látky a je v tomto smyslu vědecky užitečná a podnětná.

Specifické místo v celku československé hungaristiky zaujímá badatelské úsilí v českých zemích, které byly v bezprostředním sousedství starých Uher a přece mimo jejich rámec, což jim dovolovalo do určité míry angažovaný, ale zároveň v podstatě i nestranný přístup k složité hungaristické problematice. Značná pozornost byla již od dob Josefa Dobrovského a Františka Palackého věnována otázce česko-maďarských kulturních a literárních vztahů, které tu byly ovšem soustavněji vědecky sledovány až po 2. světové válce. Nehodlám se v tomto příspěvku zabývat přehledem české a maďarské vědecké produkce na tomto poli, mohu zde odkázat na svůj článek o výsledcích studia česko-maďarských vztahů ve sborníku k šedesátinám prof. Macůrka, úvodní kapitolu práce o Josefu Dobrovském jako hungaristovi a ugrofinistovi a jiné.⁵ V tomto vystoupení bych se chtěl zaměřit na jednu základní otázku: jaké předpoklady poskytovalo české a uherské prostředí i česká a maďarská literární vědná tradice pro srovnávací studium české a maďarské kultury a česko-maďarských kulturních i literárních vztahů, jaký přístup k tomuto studiu umožňovalo, a hlavně co z toho vyplývá pro metodologii studia těchto vztahů.

⁴ Na jazykovědném poli je tu průkopníkem Vladimír Skalička, jehož předválečné hungaristické strukturalistické studie vyšly naposledy znovu ve sborníku *Pražský lingvistický kružok*, Moskva 1967; jeho přednáška *A magyar nyelv tipológiája* ve sb. *A magyar nyelv története és rendszere, A debreceni nemzetközi nyelvkongresszus előadásai* (1966 augusztus 24.—28.), *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest 1967. Širší typologické zařazení maďarštiny do podunajského jazykového svazu objasnil Skalička v článku *Zum Problem des Donausprachbundes*, *Ural-Altaische Jahrbücher*, Wiesbaden 1968, Band 40, Heft 1—2. K literárněvědnému křídlu pražské strukturalistické školy se přimyká svými pracemi Petr Rákos, z jehož díla třeba vyzvednout monografii *Rhythm and Metre in Hungarian Verse*, *Acta Universitatis Carolinae, Philologica Monographica* XI, Praha 1966. Základy brněnské historické srovnávací školy položil i v oblasti hungaristiky její tvůrce Josef Macůrek, autor prvních českých *Dějin Maďarů a uherského státu*, Praha 1934. Novými historicko-dialektickými a typologicko-funkčními metodami z jehož prací možno připomenout monografii *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*, Praha 1962, a *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*, Brno 1967, a dále programovou studii *Výsledky a úkoly studia česko-maďarských vztahů*, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* (dále SPFFBU) 1961, řada historická, C 8, 492—508.

Takto položená otázka totiž vylučuje úzce kontaktologický, influologický anebo naopak jenom typologický přístup k problematice, ale nutí nás obzírat ji z širšího i celistvějšího úhlu. Vyplývá z ní především elementární důležitost vlastních speciálních výsledků literárně vědné bohemistiky a maďaristiky pro srovnávací studium, které na tyto výsledky často zapomíná a snaží se vyzvednout do popředí bezprostřední styky, vlivy i typologické souvislosti a odlišnosti, aniž vezme za základ kulturní vývoj dané oblasti v jeho evropských i světových souvislostech a vývojových tendencích. To pak přirozeně vede jen k bineárnímu či velmi povrchnímu generálnímu srovnávání, místo toho, aby konkrétní analýza dané látky vedla k reálně podložené přesvědčivé syntéze. Syntéza totiž může být cílem, avšak nikoli prostředkem vědeckého bádání. Bez všeobslhlé a vyčerpávající analýzy není žádná vážná syntéza možná.

Význam konkrétních výsledků literárně vědné bohemistiky a maďaristiky pro studium česko-maďarských kulturních i literárních vztahů je nesporně prvořadě závažný. Zamýšlíme-li se např. nad tím, proč nejen ve sborníku literárně historických studií o československo-maďarských vztazích z r. 1965, ale v celé předchozí i pozdější literatuře téměř úplně chybějí studie o vztazích české a maďarské literatury v předhusitském období (výjimkou jsou zejména některé studie Pétera Királye psané ovšem převážně z hlediska jazykového),⁶ pak docházíme k názoru, že je to dáno především stavem bohemistického a maďaristického bádání o těchto úsecích literárního vývoje. Důležitým a dosud beze zbytku nesplněným úkolem tu bylo např. stanovení přesné chronologie a obsahové návaznosti nejdůležitějších legend, gest a kronik, bez jehož splnění nebyl možný pokrok dalšího výzkumu. Teprve po práci Jánose Horvátha ml. Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái z r. 1954, monografiích László Mezeye, Lajose Csóky a dalších, jakož i po dalším vyjasnění otázky Anonyma a jeho kroniky na straně maďarské,⁷ po pokroku v legendistickém bádání u nás, např. v otázce vojtěšských a václavských legend,⁸ novém

⁶ Srov. např. *Ostříhomský zlomek staročeské Alexandreidy*, *Studia Slavica* 1956, č. 2; *A prágai négynyelvű sohajtás*, *Filológiai Közöny* 1958, č. 3; *Budapešťský zlomek latinské legendy o sv. Václavu*, *Studia Slavica* 1960, č. 1–2 atd.

⁷ K otázce Anonyma srov. zvl. studie Jánose Horvátha ml., *P. mester és műve, Irodalomtörténeti Közlemények* (dále ITK) 1966, č. 1–2, 1–53, a č. 3–4, 261–282; Károlye Sólyoma, *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához*, ITK 1966, č. 1–2, 54–84, a Györgye Györfyho, *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*, ITK 1970, č. 1, 1–13. K širší problematice staré maďarské literatury viz zvl. monografie László Mezeye *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén*, Budapest 1955 a Lajose J. Csóky, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI.–XIV. században*, Budapest 1967.

⁸ Bohatou poválečnou literaturu na tomto poli představují hlavně studie Jaroslava Ludvíkovského a Oldřicha Králíka, z jehož pera pocházejí také poslední syntetická shrnutí těchto otázek, např. v knihách *Šest legend hledá autora*, Praha 1966, a *Nejstarší rodokmen české literatury*, Praha 1971.

obohacení bádání o Kosmovi a starých českých pověstech na straně české,⁹ bude dnes možné alespoň přesněji vymezit i problematiku studia česko-maďarských literárních vztahů v tomto nejstarším období. Literární vědci se tu neobejdou bez pomoci historiků, neboť řada otázek literárního a kulturního vývoje v nejstarším období není řešitelná bez širší společenské analýzy.

Vývoj vzdělanosti ve střední Evropě v 11. a 12. století ovlivňoval rozhodujícím způsobem vztah mezi západní a východní církví, boj proti kacířským snahám a pozůstatkům pohanství u nově vzniklých středoevropských raně feudálních států, i pohansko-heretická reakce proti křesťansko-feudálnímu tlaku. Dynamická protikladnost duchovního vývoje v této oblasti, na němž se podílely stejně západoevropské církevní reformy, ovlivňující rozhodujícím způsobem tvářnost křesťanství ve střední Evropě, tak stále ještě silný kulturní i politický vliv Byzance jako protiváha k středoevropské rozpínavosti římské říše, poznamenaly nejsilněji i raněstředověkou literaturu v českých zemích a v Uhrách. Víme, že Maďari v Podunajské nížině přenajímají v podstatě kulturní dědictví Velkomoravské říše a panonského státu, a že Češi a Poláci z družiny Vojtěchovy měli velký podíl na formování církevní organizace raněfeudálních Uher, a že spolu s Vojtěchem přišli do Uher i přátelé vyvražděných Slavníkovců stejně jako o více než 100 let později pronásledovaní Vršovci a že tito čeští uprchlíci se tu setkávají např. s Bulhary, třebaže ti sem uprchli před Štěpánovým spojencem Byzancí a stáli většinou na straně odpůrců legálních uherských králů a spojovali se s nimi v pohansko-heretickou reakci, jejíž ideologické základy podle posledních výzkumů silně ovlivnil právě těmito Bulhary importovaný bogomilismus.¹⁰ Literárně zachytil tento jev nejvýrazněji csanádský biskup Gellért ve svém polemickém spisku *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* z konce 1. pol. 11. stol.¹¹ Novější hypotézy o rozšíření slovanského ritu v jižním Polsku během 10. století a doklady o kultu sv. Gorazda, následovníka Metodějeva a patrona Bulharů v Polsku před 12. stoletím a uctívání dalších východních světců, z nichž někteří nebyli zcela cizí ani bogomilům, a konečně na to navazující fakta o česko-polských kulturních a náboženských vztazích v tomto období, by měly dosavadní bádání o šíření bogomilismu posunout tímto směrem a obrátit

⁹ Srov. zvl. Dušan Třeštík, *Kosmova kronika*, Praha 1968, a *Kosmas*, Praha 1969, a Vladimír Karbusický, *Nejstarší pověsti české*, Praha 1966.

¹⁰ Srov. k tomu naposledy články Richarda Pražáka, *Bogomilismus v Uhrách v 11. století* a Ondřeje R. Halagy, „Bulhari“ v *stredoeurópskych prameňoch 11.—14. storočia*, *Studia balkanica bohemoslovaca*, Brno 1970, 76—88, a tam uvedenou literaturu.

¹¹ Viz k tomu z novější literatury zvl. studie Károlye Redla, *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában*, ITK 1965, č. 2, 211—217; Gabriely Silágyiho, *Untersuchungen zur „Deliberation supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád*, München 1967 a László Szégyfűho, *Eretnekség és tirannizmus*, ITK 1968, č. 5, 501—515.

jeho pozornost k otázce vlivu bogomilismu v Polsku a českých zemích.¹²

Je ovšem jisté, že nabývá-li bogomilismus zejména ve 40. letech 11. století v Uhrách funkci jednoho ze základních opozičních činitelů vůči oficiálnímu křesťanství západní provenience, v českých zemích, jde spíše o pokračující zápas latinského křesťanství s tradicemi slovanského ritu. Na druhé straně trvala v Uhrách mnohem déle koexistence mezi římskou a řeckou církví a tyto tendence zde podporoval i Vojtěch a jeho následovníci, přesvědčení o škodlivosti rozporu mezi oběma církvemi. Novější bádání poukázalo na to, jak tyto protirozkoľnické tendence úzce souvisely i s počátky západoevropských reformních církevních snah a jak tyto reformní snahy zejména reforma lotrinská působily v Uhrách souběžně s úsilím o zmírnění napětí ve vztazích západní a východní církve.¹³ Pro styky s Lotrinskem, zvl. s Lutychem, je příznačný kult Lambertův, a to nejen pro Uhry a Polsko, jak o tom psal György Székely,¹⁴ ale i pro Čechy. V Lutychu studoval např. pražský kronikář Kosmas a fakta známá o jeho vztahu k Uhrám (r. 1099 byl vysvěcen na kněze v Ostřihomi z iniciativy Břetislava II., který po svém vyhnání z Čech r. 1090 se uchýlil až do svého příchodu na český trůn k uherskému králi Ladislavovi) nutí k opatrnosti vůči starším soudům o Kosmovi jako fanatickém přívrženci latinské bohoslužby a nenávistným odpůrci jiných tendencí. Lze to doložit nejen na tom, že také Kosmas a jeho okolí (např. sám biskup Heřman) přálo kultu Lambertovu, ale i na literárních předlohách Kosmova díla, mezi nimiž nutno jmenovat na prvním místě latinské životopisy Vojtěchovy od Jana Canaparia a Bruna Querfurtského, členů kláštera sv. Bonifáce a Alexia na římském Aventinu, na přelomu 10. a 11. století jednoho z nejvýznamnějších center řecko-římské duchovní spolupráce.¹⁵ Zajímavé je, že vojtěšskou tradici oživuje také svatoštěpánská legenda Hartvikova a větší legenda o sv. Gellértovi, napsané jen několik let před Kosmovou kronikou.¹⁶

Podrobný rozbor nejstarších českých i uherských legend a kronik by ne-

¹² Srov. L. Koczy, *Slavonic rite in Poland, New Studies in Ancient Eurasian History, essays presented to Józef Kotrzeński*, Osaka 1955, 97–106; B. Stasiewski, *Zur Verbreitung des slavischen Ritus in Südpolen während des 10. Jahrhunderts, Forschungen zur osteuropäische Geschichte* 7, Berlin 1959, 8–25, a K. Lanskoronska, *Studies on the Roman-Slavonic rite in Poland*, Roma 1961. K polsko-českým kulturním a náboženským vztahům zaujal naposledy stanovisko Oldřich Králík v knize *Nejstarší rodokmen české literatury*, Praha 1971.

¹³ K tomu viz zvl. György Székely, *Poměr středoevropských zemí k církevním reformám a byzantskému světu v 11. století*, SPFFBU 1961, řada historická, C 8, 29–52.

¹⁴ Viz tamtéž, str. 34–35.

¹⁵ Ke Kosmovi viz spisy Dušana Třeštíka, uvedené v pozn. 9; k jeho vztahu k Uhrám viz Endre Kovács, *Magyar-cseh történelmi kapcsolatok*, Budapest 1952.

¹⁶ Srov. k tomu Václav Chaloupecký, *Radla-Anastasius, druh Vojtěchův, organizátor uherské církve*, čas. Bratislava 1/1927, 220–228, a dále Endre Kovács — Jan Novotný, *Maďari a my*, Praha 1959, 21.

pochyb
vztazíc
rámec,
české
také p
Poláků
rám, k
v pods
vlastní
šího da

Prob
v prvé
torický
ním a
Novějš
včetně
Na čes
bádání
prokáz
lost mo
skou e
při vý
o Trist
vlivu n
nění ža
vztahů

Nelz
maďars
bohem
pokláda
studia
výzkun
Goleniš
nismu
v posle
nismu

¹⁷ Viz
VI. mez
¹⁸ Nej
¹⁹ Viz

8 Zborní

pochybně přinesl další fakta o česko-maďarských kulturních a literárních vztazích. Důležitější než bezprostřední styky je však onen společný duchovní rámec, v němž se vyvíjela kultura mladých raně feudálních států uherského, českého i polského, jak jej ohraní i soudobá literatura. Bylo by snad užitečné také prověřit tezi o předcházení legend kronikám v 11. a 12. století u Čechů, Poláků a Rusů, jak ji zdůraznil poslední slavistický sjezd,¹⁷ i ve vztahu k Uherům, kde sice nejstarší nedochovaná a jen rekonstruovaná gesta vznikala v podstatě souběžně s legendami, ba dokonce je o něco předcházela, avšak vlastní kronikářství je prvou dochovanou kronikou Anonymovou až pozdějšího data.

Problematika nejstarších česko-maďarských literárních vztahů souvisí v první řadě se středoevropskou i celoevropskou společenskou situací a historickým vývojem českých zemí a Uher a teprve v závislosti na tom s kulturním a literárním vývojem, jehož zákonitosti nejsou stále dostatečně známy. Novější bádání tu právem zdůrazňuje vlivy universální středověké literatury včetně antického dědictví i tam, kde se dotud petrifikoval domácí původ. Na české straně je to pozoruhodné a neprávem s menší důvěrou přijímané bádání Vladimíra Karbusického o nejstarších českých pověstech,¹⁸ které prokázalo souvislost pověstí o Libuši s příběhy o Matyldě Toskánské, souvislost motivů lucké i dívčí války, Horymírova skoku a jiných pověstí s germánskou epikou a Písní o Rollandovi. Také novější maďarské bádání přisuzuje při výzkumu staré maďarské epiky mnohem více váhy než dříve příběhů o Tristanovi, Rollandovi a dalším čelným výtvorům evropské epiky a jejich vlivu na starou maďarskou literaturu.¹⁹ Tyto poznatky nás vedou i k zdůraznění žánrově-motivického srovnávání při studiu česko-maďarských literárních vztahů, resp. jejich širšího literárního rodokmenu.

Nelze zde věnovat více místa této nejvíce zanedbané oblasti studia česko-maďarských literárních vztahů. Zdůraznil jsem tu tezi o prioritě vlastního bohemistického či hungaristického bádání před srovnávacím studiem, kterou pokládám za obecně platnou. Nicméně třeba říci, že i výsledky srovnávacího studia ovlivnily a v nejednom případě i správně korigovaly také dosavadní výzkum bohemistický či hungaristický. Např. výzkumy Tibora Kardoše, Goleniščeva-Kutuzova a dalších, které podtrhly význam latinského humanismu ve střední Evropě, vedly Jeseфа Hrabáka a jeho spolupracovníky v posledních letech k revizi odmítavého stanoviska vůči latinskému humanismu v českém prostředí, jak se uplatnilo ještě v 1. svazku akademických

¹⁷ Viz Oldřich Králík, *Počátky kronikářství u Slovanů, Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*, 1968, 235.

¹⁸ *Nejstarší pověsti české*, Praha 1966.

¹⁹ Viz *A magyar irodalom története I*, Budapest 1964, 94 n.

dějin české literatury z r. 1959, kde jeho evropská orientace a středoevropská zakotvenost i součinnost s humanismem uherským, polským a jihoslovanským, byly pro jeho „nenárodní“ jazykovou formu neprávem opomenuty.²⁰

Další tezi, kterou bych chtěl obecně zdůraznit pro studium česko-maďarských kulturních a literárních vztahů, je kombinace více metod při výzkumu těchto vztahů. Mluví-li se v posledních letech o krizi srovnávací literární vědy, mám za to, že je to dáno příliš radikálním zavržením starých, zčásti ještě pozitivistických metod kontaktologických i influologických a příliš překotným a ne vždy uvážlivým hledáním nových badatelských postupů, místo aby pro určitou fázi výzkumu bylo nadále využíváno starších osvědčených metod a nové cesty hledány jen tam, kde je to účelné a nutné. Pokrok bádání ve vědě je konec konců dán návazností nových metod a výsledků na staré a nikoliv jednoznačnou negací předchozího výzkumu a jeho forem a stále novým objevováním často již objeveného a neustálou změnou badatelských programů. Tak se pak mnohdy stává, že zůstávají pouze programy, a na konkrétní výsledky těchto programů nikdy nedojde.

Domnívám se, že bezprostřední studium literárních styků a vlivů zůstane nadále důležitým úkolem srovnávacího studia a přímo východiskem dalšího bádání. Sám sběr faktů tu těžko bude moci proběhnout jinak než na exaktní pozitivistické bázi, vyznačující se snahou o co nejúplnější poznání skutečností. Jiná je otázka interpretace, kde právě nové metody umožňují všestrannější a hlubší přístup k materiálu, nikoli však při použití jediné metody, nýbrž při jejich vhodné kombinaci.

Vezměme si problematiku česko-maďarských kulturních a literárních vztahů za národní obrození. Sám pojem národní obrození býval kdysi specialitou české vědy, postupně se přenesl i do ostatních slovanských literatur a na loňské konferenci v Mátrafüredu o osvícenství ve východoevropských literaturách byl již užít v širším východoevropském rámci i pro Maďary a Rumuny.²¹ Na druhé straně tradiční maďarské dělení literatury poosvícenského období na literaturu jazykové obnovy a literaturu reformního období odpovídá v podstatě novému poválečnému schématu dělení českého obrození na etapu jazykově literární a politickou, jež se uplatňuje i v periodizaci české obro-

²⁰ O změně Hrabákova stanoviska oproti *Dějinám české literatury I*, Praha 1959 (partii o latinském humanismu sem napsal František Svejkovský) svědčí stať Josefa Hrabáka, *Die Bedeutung des lateinischen Humanismus für die tschechische Literatur und seine Beziehungen zur tschechischen Wirklichkeit, Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa II*, Berlin 1961, 251–257 (zkráceně též česky SPFFBU, řada archeologicko-klasická, E 6, 1961, 178–194) a jeho studie *Význam latinské knižní vzdělanosti pro slovanské literatury starší doby; Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, Praha 1963, 195–206.

²¹ Viz zprávu Lajose Hoppa, *Keletközép-európai felvilágosodás szimpozium* (Mátrafüred 1970, november 3.–5.), *Helikon* 17/1971, č. 1, 110–111.

zensk
jako
osvíc
evro
20. le
i v ne
celkov
úvode
rodní
nímu
K s
řekne
studiu
celkov
uvede
na ot
maďar
kniha
obnov
Já sám
v kvě
Maďar
k prv
listick
kodifil
stavit
která
ramu,
úsilí j
kovým
roman
nalism
první
ducho
že její
epoch

²² T

²³ B

²⁴ S

ské inte

zenské literatury, přičemž dělítkem je tu politický mezník r. 1830, stejně jako u Maďarů rok 1825. Já osobně nesouhlasím s pokusy posunout hranici osvícenství v maďarské či české literatuře i obecně v literaturách východoevropských až do let 1820—1830,²² neboť první desetiletí 19. století až do 20. let tohoto století pokládám za jasnou dobu přechodovou, kdy se sice i v neologickém hnutí uplatňuje mnoho z osvícenského dědictví, avšak svým celkovým zaměřením i jazykově literární orientací je toto hnutí již jasným úvodem k romantismu a svou kulturní činností otevírá nové možnosti národního vzestupu, možnosti zcela protikladné dřívějšímu národně indifferentskému osvícenství ve střední Evropě.

K složité problematice národního obrození v české a maďarské literatuře řekne mnoho sociologie literatury, dodnes nelze podceňovat ani tradiční studium literárních ohlasů a vlivů, nové poznatky přináší i typologie, avšak celkový srovnávací obraz vývoje obou těchto literatur je možný jen kombinací uvedených metod a jejich vhodným konkrétním užitím. Podívejme se např. na otázku typologie. Za průkopnické dílo při studiu problematiky česko-maďarských kulturních a literárních vztahů bývá v tomto směru pokládána kniha Henrika Beckera „Zwei Sprachanschlüsse“,²³ která srovnala jazykovou obnovu u Maďarů a Čechů a poukázala na její typologickou příbuznost. Já sám jsem se pokusil pod vlivem Beckerovým na Hamuljakově konferenci v květnu 1969 o typologické srovnání neologických hnutí u Čechů, Slováků, Maďarů a Rumunů, přičemž jsem zjistil že jde o 2 typy těchto hnutí, z nichž k prvnímu náleží pro svůj osvícenský nacionalismus a jazykově tradicionalistický, byť kodifikačně převratný národní program Bernolákovu úsilí s jeho kodifikací západoslovenského nářečí ve slovenský spisovný jazyk a představitelé sedmihradské triády s jejich dakorománskou teorií rumunštiny, která se stala později východiskem rumunského národně jazykového programu, a k druhému Kazincezyho jazyková obnova maďarštiny a neologické úsilí jungmannůvců s jejich modernizačně reglementujícím kulturním a jazykovým programem, ovlivněným především moderními romantickými a proto-romantickými evropskými proudy a novým, v podstatě již buržoazním nacionalismem, což platí zvláště o literatuře české. Osvícenský nacionalismus prvních bernolákovců byl jazykově i literárně vázán v mnoha směrech ještě duchovním světem feudálně barokním, přestože nelze pochybovat o tom, že jejich historický čin osamostatnění spisovné slovenštiny otvíral již novou epochu národního vývoje u Slováků.²⁴ Toto typologické zjištění spolu s dal-

²² Tamtéž, str. 111.

²³ Berlin—Leipzig 1948.

²⁴ Srov. k tomu můj článek *Ke vztahu druhé bernolákovské generace a české jungmannovské inteligence za národního obrození*, Biografické štúdie I, Martin 1970, 27—28.

šími fakty, jež nám o literárním vývoji u Čechů a Maďarů může poskytnout např. sociologie literatury, má jistě určitou platnost pro další studium. Nelze je však přeceňovat, neboť podíváme-li se na vlastní imanentní literární vývoj u Čechů, a Maďarů v tomto období, zjišťujeme přes tuto základní typologickou shodu neologického údobí značné rozdíly. Tyto rozdíly přitom nelze zachytit jen exaktními strukturalistickými metodami, vhodnými pro vyspělá literární díla, zcela nevhodnými však pro údobí, kdy literaturu netvoří jen krásná literatura v užším smyslu, ale i díla nauková a publicistická, jako je tomu výrazně i v období obrozenském.

Kdežto maďarské písemnictví reprezentuje v klasickém obrozenském údobí především poesie a v jeho závěru zčásti i román, nejvýznamnější část české obrozenské literatury tvoří nauková próza, vědecká díla jazykovědná, literárněvědná i historická. Kdybychom se přísně drželi strukturalistického schématu, který počítá jen s literaturou krásnou, pak českou obrozenskou literaturu budou tvořit Šedivý, Zíma, Tomsa a podobní autoři a nikoliv Dobrovský, Jungmann a Palacký, jimž je přitom adekvátním zjevem z krásného písemnictví za obrození jediný Karel Hynek Mácha. To by ovšem vedlo k zmatení hodnot a k nepřesnému vykonstruovanému obrazu skutečnosti.²⁵ Něco jiného je totiž usilovat o široký obraz literárního vývoje nejen v jeho nejvýznamnějších představitelích, ale v celé literární obci a něco jiného je nadřazovat tato strukturalistická hlediska základním hodnotícím kritériím, jež nemohou v žádném případě vycházet z ochuzujícího a jakkoli omezujícího pohledu na celek literární tvorby a jeho hodnotový profil. Prověrkou hodnot může být i ohlas a vliv jedné literatury v literaturách cizích; při studiu vzájemného vlivu a ohlasu české a maďarské literatury v 50.—60. letech 19. století jsem poukázal na to, jak tyto literatury přejímají především uznávané hodnoty předchozího období. V maďarském prostředí získala tehdy největší ohlas naše díla naučná, práce Františka Palackého a Pavla Josefa Šafaříka, vedle již světoznámých Rukopisů, u nás to naopak byl Petőfi, Vörösmarty a maďarská romantická próza.²⁶ V tomto bodě plně souhlasím se slovy Rudolfa Chmela k otázce studia literárních ohlasů a vlivů, která pronesl roku 1969 na konferenci v Prešově: „Pri podrobnejšom skúmaní problematiky ohlasov literár-

²⁵ Strukturalistické schema zaměřené na krásnou literaturu se pokusil uplatnit i Felix Vodička v *Dějínách české literatury II*, Praha 1960, učinil to však ku prospěchu věci, značně nedůsledně. V knize zůstali představitelé naučné literatury Dobrovský a Jungmann, naproti tomu z ní byl vyloučen František Palacký, takže celkový obraz české obrozenské literatury tu přece jen vychází poněkud deformovaně.

²⁶ Viz Richard Pražák, *Česká literatura mezi Maďary v letech 1849—1867, Dějiny a národy. Literárně-historické studie o československo-maďarských vztazích*. Praha 1965, 133—148 (též maďarsky *A magyarok és a cseh irodalom 1848—1867 között, Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest 1965, 213—238) a *Češi a Maďari v nerudovské Praze* (K česko-maďarským kulturním vztahům na sklonku padesátých let), *Z doby Nerudovy*, Praha 1959, 45—70.

ných
orient
z hla
vážse
Zko
kého
orient
a Jók
jako V
postul
tak c
obecn
Nelze
zejm
česko-
nám
intelig
censké
dovol
na nám
Nem
maďar
alespo
podíva
a Maď
jež vš
nost,
předst

²⁷ Ru
K slove
Philoso
1970, 15

²⁸ Kr
před ro
rende T
nationa
magyar
Század
a jeho c
ročí, Br
č. 1, 91
195—20
C 15, 7
55/1969
na přelo

nych diel sa ukáže, do akej miery možno hovoriť o zámernej „systémovej“ orientácii, t. j. dokiaľ možno považovať tento materiál za dôležitý, podstatný z hľadiska vzťahov a odkiaľ ide o náhodný, irelevantný materiál, ktorý nemá väčšej ceny.“²⁷

Zkoumáme-li např. přístup takového Jana Nerudy či Jaroslava Vrchlického k maďarské literatuře, vidíme, že je plně v souladu s jejich celkovou orientací. Nerudova volba překladů a popularizace Petőfiho, Vörösmartyho a Jókaije plně odpovídá jeho pokrokové demokratické literární linii, stejně jako Vrchlického překlady Petőfiho, Aranye a Madáche odpovídají základním postulátům jeho lumírovského překladatelského programu. Dostáváme se tak k další zásadě studia česko-maďarských kulturních vztahů, jež má i širší obecnou platnost. Touto zásadou je rozhodující role přijímajícího prostředí. Nelze studovat vztahy pro vztahy, ale každá srovnávací otázka má přispět zejména k řešení domácí problematiky; také mé dosavadní práce z oblasti česko-maďarských vztahů byly koncipovány především jako příspěvek k dějinám českého národního obrození, které jak účast maďarské reformované inteligence v českém obrozovacím úsilí, tak vztahy české a maďarské osvícenské vědy či působení českých umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století dovolují vidět v českém kontextu i v širším středoevropském rámci s ohledem na námi dříve opomíjené Maďary.²⁸

Není možno v tomto stručném příspěvku hovořit o všech etapách česko-maďarských kulturních a literárních vztahů, proto se omezíme na závěr alespoň na stručnou poznámku k otázce nejnovějšího období. Je už na čase podívat se badatelsky i na literární vztahy socialistického Československa a Maďarska po roce 1945, které sice právem pokládáme za naši současnost, jež však ve skutečnosti mají již za sebou pětadvacetiletou historii. Skutečnost, že teprve v tomto období poznali čeští čtenáři plně nejvýznamnější představitele moderní maďarské literatury Adyho, Móricze, Illyése, Németha

²⁷ Rudolf Chmel, *Maďarizačný aspekt v slovensko-maďarských literárnych vzťahoch, K slovenskému národnému vývinu na východnom Slovensku (1848–1918)*, *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis, Literárnovedný zborník* 2, Košice 1970, 126.

²⁸ Kromě monografií uvedených v poznámce 4 jde zvláště o studie Palacký a Maďaři před rokem 1848, *Časopis Matice moravské* 1958, č. 1–2, 74–59; Die kulturell aufklärende Tätigkeit der ungarischen reformierten Intelligenz in der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt, SPFFBU 1964, řada historická, C 11, 127–146; A református magyar értelmiség Cseh- és Moravországbán a cseh nemzeti megújulás kezdetén, Századok 1964, č. 1–2, 3–41; Působení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic v Uhrách a jeho odraz v době obrozenské, Humanismus a renesancia na Slovensku v 15.–16. století, Bratislava 1967, 356–373; Styky Josefa Dobrovského s Maďary, *Slavia* 37/1968, č. 1, 91–110; Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól, *Filológiai Közlemény* 1968, č. 1–2, 195–207; Češi a Maďaři v počátcích národního obrození, SPFFBU 1968, řada historická, C 15, 73–78; Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, *Slovanský přehled* 55/1969, č. 5, 344–351; Čeští divadelní umělci na německém divadle v Budíně a v Pešti na přelomu 18. a 19. století, *Otázky divadla a filmu* I, Brno 1970, 63–78.

a další, že česká literatura byla v posledních letech na 6. místě nejvydávanějších cizích literatur v Maďarsku, že česká i maďarská literární věda věnuje ve svých časopisech a dokonce i knižních vydavatelských plánech mnoho pozornosti produkci svého souseda a jeho problematice v domácím zpracování, je potěšitelná a toto významné dal by mělo být podtrženo a sečteno i s oním stále ještě závažným má dáti.

Závěrem této metodologické úvahy lze shrnout:

1. Problematiku studia česko-maďarských kulturních a literárních vztahů nutno zvládnout v co největší úplnosti a s přihlédnutím k dosud méně probíraným obdobím, jako je např. nejstarší údobí těchto vztahů v 11. a 12. století, i k nejzávažnějším otázkám těchto vztahů v nové době, zejména po vzniku samostatného Československa a Maďarska a rozvinutí socialistické etapy jejich vývoje.

2. Při zpracování této problematiky je třeba vycházet především ze specifického bohemistického a maďaristického bádání, při čemž základní srovnávací metodou pro zjištění těchto vztahů zůstává nadále tradiční kontaktologie a influologie samozřejmě v dnešním současném pojetí socialistické vědy, neboť tato metoda nám přináší základní badatelský materiál pro další studium těchto vztahů.

3. K jejich hlubšímu poznání je třeba využívat všech moderních srovnávacích metod, ať jde o typologii, sociologii literatury, tvarově syžetové a žánrově motivické srovnávání atd. a spojovat metody specificky literární s celistvějším pohledem kulturně historickým a historickým.

A CSEH-MAGYAR KULTURÁLIS ÉS IRODALMI KAPCSOLATOK KUTATÁSÁNAK FELTÉTELEI ÉS LEHETŐSÉGEI

Resumé

A szerző a cseh-magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok tanulmányozásának metodológiájával foglalkozik, s értékezésében a következő főbb eredményeket éri el:

1. A cseh-magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok tanulmányozásának feladatát a lehető legteljesebb mértékben kell teljesíteni, különös tekintettel az eddig még kevésbé kutatott korszakokra, mint pl. e kapcsolatok legrégibb időszaka, a 11. és 12. század, s e kapcsolatok legfontosabb kérdéskörére, az önálló Csehszlovákia és Magyarország megalakulása utáni viszonyokra, főként a szocialista fejlődés időszakára.

2. E kérdéskomplexum feldolgozásában a cseh és magyar filológia speciális kutatásából kell kiindulni, s emellett az alapvető összehasonlító módszer továbbra is a cseh-magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok kutatásának hagyományos módszere: a kapcsolat- és hatáskutatás marad, természetesen a mai szocialista tudomány értelmében, mert ez a módszer e kapcsolatok kutatásában további alapanyagot szolgáltat.

3. A kapcsolatok elményültebb vizsgálatához fel kell használni valamennyi össze-

hasonlító módszert, mint pl. a tipológiát, az irodalomszociológiát, az alakí, műfaji, tematikai és más összehasonlításokat, és a sajátos irodalmi módszereket egybe kell kapcsolni a szélesebb művelődéstörténeti szemlélettel.

Резюме

ПРЕДПОСЫЛЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ЧЕШСКО-ВЕНГЕРСКИХ КУЛЬТУРНЫХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Автор в вышеприведенной статье обсуждает методологическую проблематику изучения чешско-венгерских культурных и литературных взаимоотношений и приходит к следующему заключению:

1. Проблематику чешско-венгерских культурных и литературных взаимоотношений необходимо рассматривать с максимальной полнотой, принимая во внимание недостаточно изученные до сих пор этапы, как напр. древнейший этап отношений, т. е. 11 и 12 вв., а также важнейшие вопросы нынешних чешско-венгерских взаимоотношений, прежде всего возникновение самостоятельной Чехословакии и Венгрии и их социалистическое развитие.

2. Занимаясь решением этой проблематики, необходимо исходить прежде всего из исследований богемистов и угристов, причем главным сравнительным методом остается традиционное изучение взаимосвязей и взаимодействий, понимаемых в духе нынешней концепции социалистической науки, так как этот метод дает нам основной исследовательский материал для дальнейшего изучения этих отношений.

3. Для более глубокого познания этих взаимоотношений следует пользоваться всеми сравнительными методами, напр. типологией, социологией литературы, сравнением жанров и сюжетов и т. д., и связывать специфические литературные методы с более полным рассматриванием этих вопросов с культурно-исторической и исторической точки зрения.

(Перевел Йиржи Бронец)

ZB
Rö

A
men
szer
jár
jele
fela
iroc
hog
dés
F
de
legs
nole
de
tört
feld
nem
mél
hek
Ter
nem
tül
iroc
kén
szet
szlo
dolg

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET CSEHEKNEK

RÁKOS PÉTER, Praha

A téma, mellyel a magyar tanszék jubileumát köszöntöm, első látszatra merőben elméleti jellegű és — ugyancsak első látszatra — nem függ össze szervesen a napirendre tűzött pontok egyikével sem. Ezért mindjárt előjáróban szeretném leszögezni, hogy mindkét látszat csal. Egy másnyelvűek, jelesül csehek számára készülő magyar irodalomtörténeti összefoglalás mint feladat telivér gyakorlati probléma, s egyaránt beletartozik az összehasonlító irodalomtudomány és a kapcsolattörténeti kutatás problémakörébe, csak-hogy — mint minden alkalmazott tudományban — a vele kapcsolatos kérdések nem azt az alakot öltik, hogy mi *van*, hanem hogy mi *legyen*.

Hogy egy ilyen szintézis létrejöhessen, valóban elméletre van szükségünk, de nemcsak általános, átfogó elméleti alapvetésre, hanem a leggyakorlatibb, legszűrkébb, legtechnikaibb részletkérdések elméletére is: axiómákra és technológiára egyaránt. Mert kétségkívül van elmélete az irodalomtörténetírásnak, de kell, hogy legyen elmélete a más nemzetek számára készülő irodalomtörténetírásnak, elmélete a kis nemzeti irodalmak másnyelvűeknek szánt feldolgozásának, továbbmenve a kis nemzetek más kicsiny vagy szomszédos nemzetek felé irányuló irodalomtörténetírásának, van vagy kell legyen elmélete a cseheknek szánt magyar irodalomtörténetírásnak és végezetül a cseheknek szánt akadémiai jellegű magyar irodalomtörténeti összefoglalásnak. Természetes, hogy e fokozódó mértékben konkrét feladatok elméletéhez nem az általánosabb problémák megkerülésével, hanem csupán azokon keresztül lehet elérkezni. Akarva, nem akarva, tudatosan vagy öntudatlanul minden irodalomtörténeti összefoglalás válaszolni kénytelen rájuk, azaz választani kényszerül a többféle kínálkozó válasz közül. Rendelkezésre állanak természetesen a gazdag korábbi tapasztalatok, a magyar vagy akár a cseh, illetve szlovák irodalom történetének régebbi vagy újabb keletű idegennyelvű feldolgozásai. Sziklay László szlovák irodalomtörténete írásakor például bizonyá-

ra sok hasonló módszertani problémával került szembe, amilyenekkel a cseheknek szánt magyar irodalomtörténeti szintézisnek is meg kell küzdenie; hasonlókkal, de nem azonosakkal.

Miben állhat egy csehek számára írandó magyar irodalomtörténeti összefoglalás sajátos elméleti problematikája? Először is abban, hogy sajátos szemszögből, sajátos feladata szempontjából oldja meg az irodalomtörténet-írás általános problémáit, másodszor: sajátos helyzete folytán, e kérdéseket továbbiakkal toldja meg.

Melyek mármost azok az elméleti kérdések, amelyeket a jelzett típusú irodalomtörténeti kézikönyv számára sajátosan kell megoldani? Elsősorban, bármily különösen hangzik, azt kell eldönteni, mi az irodalom vagyis mi legyen az irodalom az adott célkitűzés szempontjából. E helyütt csak utalok arra a szembetűnő, de a viták során vajmi ritkán számba vett körülményre, hogy az irodalomtudomány tárgya korántsem olyan magától értetődő s viszonylag pontosan körvonalazható, mint a fizikáé vagy az orvostudományé, hogy az irodalom fogalmának több teljes értékű meghatározása, az irodalomnak többféle egyaránt jogosult „használata“ lehetséges: az irodalomtudomány azokhoz a diszciplinákhoz tartozik, melyek tárgya, humán eredetű lévén, nagyrészt a törvényhozó emberi szellemtől függ, s ezért legfeljebb csak önnön belső következetességével mérhető, esetleg bírálható. A diakronikus szemlélet ezt az amúgy sem egyszerű döntést még sokszorta nehezebbé teszi. Eddig még nem is találkoztam olyan irodalomtörténeti összefoglalással, mely egyetlen irodalomfogalmat tartana mindvégig következetesen szem előtt. Ezért rokonszenves, mert nyíltan színt valló többek között Stockum és van Damm német szerzők eljárása, akik beismerve, hogy képtelenek egységes szempontot alkalmazni, német irodalomtörténetüket két részre osztották, 1624-ig kultúrtörténeti jelenségeként tárgyalva az irodalmat, azontúl mint — nyilván nagy mértékben autonóm — szellemi folyamatot. Ha ehhez még hozzávesszük egy cseheknek szánt magyar irodalomtörténeti kézikönyv egyéb módszertani problémáit, úgy tűnik, hogy egy ilyen munkának három-négy olyan részből kellene állania, melyeket jól kivehető módszertani „varratok“ választanak el egymástól, s a legcélszerűbb volna e részek mindegyikét külön bevezető tanulmánnyal bocsátani útra, melyek megvilágítanák az illető szakasz sajátos problémáit. Nem arra gondolunk hát, hogy minden korszak másképpen értelmezi a múlt irodalmát, hanem hogy egyazon korszak is különféleképpen értelmezi az irodalom mibenlétét a múlt különböző korszakaiban. Sokszor hallani, hogy a marxista irodalomtudománytól nem idegen egyetlen célravezető módszer alkalmazása sem. Ez kétségkívül igaz, de ez sem a marxista, sem a nem marxista irodalomtudományt nem jogosítja fel, hogy egyazon jelenség vizsgálatában szeszélyes ötletszerűséggel vagy következetlen eklekticizmussal váltogassa a módszereket.

Az irodalom fogalmának meghatározása tehát előbbrevaló a módszer megválasztásánál, a tárgytól függ a módszer. A módszerről következőképpen csak ott lehet — és kell is — elvi vitát folytatni, ahol a vizsgálendő tárgy azonosságához nem fér kétség.

Többé-kevésbé ezzel kapcsolatos minden irodalomtörténetírás három jellegzetes módszertani problémája — tehát nem valamennyi, hanem három a sok közül.

Az első az, hogy — részben az említett nehézségek folytán — a legtöbb irodalomtörténet, Max Wehrli megfogalmazásában, „nem sokkal több, mint időrendes felsorolása olyan tényeknek, melyeket ugyanilyen jól, de áttekinthetőbben lehetett volna lexikális formában elrendezni.“ (Általános irodalomtudomány, Budapest 1960, 174. l.) Irodalomtörténetről beszélünk, de ami a történeti szemlélet legfontosabb ismérve volna: az események egymásutánjának okozati megvilágítása vagy egyáltalán nem, vagy többnyire csupán összefüggéstelen részletekben érvényesül. A történetiség örvén, de a valóságban inkább kényelmi okokból s a legegyszerűbb rendező elvet választva tárgyaljuk időrendben az irodalom jelenségeit, így azután Balassi valóban megelőzi Vörösmartyt, Mikszáth Babitsot, de korántsem bizonyos, hogy a tárgyalás során megismerszik, micsoda törvényszerűséggel következnek az utóbbiak az előbbiekből, s végképpen nem bizonyos, hogy sajátos irodalmi törvényszerűséggel, a kifejező eszközök, a formák fejlődésének törvényszerűségével; elannyira nem bizonyos ez, hogy egy régen elterjedt didaktikai úzus az egyetemi oktatásban is tanácsosnak vélte az újabbkori irodalmat a tantervben a régi irodalom elé iktatni. Minden irodalom *raison d'être*-je: a konzumens, az olvasó elsősorban nem is történeti elrendezésben veszi tudomásul az irodalmat: ma Dürrenmattot olvas, holnap Flaubertot, ma Hernádit, holnap Móriczot vagy talán Jókait; az ő tudatában az irodalom szinkrónban vagy az olvasás esetleges sorrendjében foglal helyet. Az elvi határvonalat, az irodalomtörténet legigazibb korszakhatárát inkább ott keresném, ahol az olvasmányként átélt irodalom elválik a csupán kegyelettel őrzöttől, az, amit irodalomnak *érzünk* attól, amit annak *tudunk*; de ez is elnagyolt határ volna, s némely alkotások nem kerülnének az őket megillető helyre.

A második probléma logikusan következik az előzőből. Az irodalomtörténet hagyományos alapkategóriái az író és a mű: ezen mit sem változtat, ha az említettek fölé- illetve alárendelt kategóriák is érvényesülnek a feldolgozásban: felfelé az irány, a műfaj, a csoport, a korszak — lefelé a műnek tovább-elemezhető résztulajdonságai, az életmű kisebb egységei, az író egyes fejlődési korszakai stb. A történeti szemlélet sokfelől eshet kísértésbe, hogy ezeket az alapegységeket feloldja, azaz maradéktalanul szétfoszlassa a történelmi folyamatban, akár irodalmon kívüli megfontolásból általánosabb történeti tételek illusztrálására használva őket, akár analitikus érdekből kiszakítva

a hagyományos összefüggésekből és másképpen csoportosítva. Ahogyan a szigorúan tudományos igény — elvben érthetően és jórészt helyesen is — felvetette a „nevek nélküli történelem“ eszményét, úgy az irodalomtörténetírásban is kialakult egy igen erős törekvés, megszabadítani az irodalom történetét a portréktól és a szokványos „író és mű“ szerkezettől. Klaniczay Tibor az irodalomtörténeti szintézis elvi kérdéseit taglalva „a szintézisnek szoborgalériaként való felépítését elvileg is helytelennek“ tartja, mivel „a szintézis fő feladata az irodalmi fejlődés törvényszerűségeinek a kimutatása s ennek a célnak kell alárendelni a nagy íróegyéniség méltó bemutatását is“. Ő maga mint a marxista tudomány igényeinek a legmegfelelőbbet az irányzatok szerinti tárgyalást javasolja. (Marxizmus és irodalomtudomány, Budapest 1964, 52—53. l.) Kompromisszumos megoldásként bukkan fel időről időre az az elképzelés, mely — mint a szellemtörténeti iskola egyik neves képviselője, Mahrholz tette — megkülönbözteti, illetve elválasztja egymástól az „időtlen“, mert zseniális alkotókat és az egyszerű átlagirodalmat. Hasonló javaslat merült fel mintegy két évtizeddel ezelőtt annak a zavarba ejtő ellentmondásnak az áthidalására, hogy egyes alkotások, noha marxista szempontból vitán felül felépítmény jellegűek, mégis minden későbbi társadalmi rendnek is kincsei. De bármennyire is érthető az időnkénti tanácsstalanság, az irodalomtörténetírás ösztönösen vissza-visszatér a portrészerkezetű szintézisekhez, s ezen nincs mit csodálkozni. Minthogy az irodalomtudomány tárgya nem természeti tünemény, hanem többé kevésbé tudatos emberi tevékenység gyümölcse, éppen leglényegesebb jegye sikkadna el, ha a „szoborgalériát“, kivált persze az újabb irodalom tárgyalásánál, ledöntenénk: ti. az a jegye, amely felől az olvasó, kinek számára rendeltetett, a legtermészetesebben tudja megközelíteni. Ismét Wehrlire hivatkozom itt, aki sokakkal egybehangzóan állapította meg, hogy „a történelem csakis egyedi alakban sajátítható el“, s hogy az irodalomtörténetnek ennél fogva „úgy kell megoldania a diakroniát, hogy a szinkronkomplexumokat se römbolja szét“. Annyira így van ez, hogy a fejlődési tendenciákat is néha plasztikusabban tanulmányozhatjuk a portrén, mint valamiféle „szerzőtlenített“ amorf műhalmazon.

Végezetül a harmadik probléma, amelyre rá akarok mutatni, az irodalomtörténetírás és az irodalmi értékelés kölcsönös viszonyának a kérdése. Miként az előbbi két esetben, itt is felismerhető a természettudomány sugallta ideál: a tényállások és összefüggések személytelen szenvtelenséggel történő feldolgozása. Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány egyik ága az angol Bateson egy rigorózus megkülönböztetése szerint azt mutatja ki, hogy valamely A mű valamely B mű származéka, még a kritika azt állapítja meg, hogy A jobb B-nél. Ez normának elképzelhető és valószínűleg helyes is, de gyakorlati kivihetlenségét az irodalomtörténetírás elmélete már régen tisztázta. Hogyan is kerülhetné meg az irodalomtörténetírás az értékelés mozga-

natát, hogyan rostálhatná meg óriási anyagát s választhatná ki azokat az A-kat és B-ket, melyek egymástól való leszármazása kutatásra érdemes, ha nem volnának előzetes értékelő kritériumai, melyek segítségével kiemelheti az ilyen vagy olyan szempontból méltó szerzőket vagy műveket?

Vegyük ezek után szemügyre, hogyan hat ki ezekre a problémákra az a körülmény, hogy nemcsak általánosságban irodalomtörténeti szintézisről van szó, hanem egy másnyelvűek, azaz adott esetben nem magyarok számára készülő magyar irodalomtörténeti szintézisről. Maga a tény, hogy az irodalom (ha úgy tetszik, a világirodalom) nemzeti irodalmakra „oszlik“, látszólag nem magyarázható mással, mint az irodalom és a nemzeti nyelv szoros összefüggésével. De nem abban az értelemben, ahogyan sűrűn hallani — igaz, kiváló szakemberektől is —, hogy a nyelv az irodalom alapanyaga, amint a hang a zenéé, a szín a festőművészeté. A nyelv az irodalomnak nem építőanyaga, csupán hordozó közege; igaz, szükségképpen tapad ennélfogva az irodalomhoz, s ez a gyökere annak a szinte csökönyös hagyománynak, hogy az egyetemeken a filológiai szaktárgyakat fele részben mint nyelvet, fele részben mint irodalmat oktatják. Holott az irodalom a történelemmel vagy a lélektannal legalább olyan szervesen elegyedik, mint a nyelvvel, pontosabban: minden mással a nyelven keresztül elegyedik. Így hát a modern irodalomtudomány strukturalista iránya, tágabban mindaz, amit Wellekék intrinsick approachnak, belülről való megközelítésnek neveznek, a maga egyébiránt kétségtelen jogosultságával és vívmányaival a nyelvhez mint az irodalmi műalkotás *conditio sine qua non*jához, mint eszközhöz, mint kellékhez kapcsolódik, de nem mint az irodalom lényegéhez.

Az anyanyelvű irodalom az olvasónak, adott esetben a cseh olvasónak elsődleges élménye, irodalomfogalmának kulcsa és példatára. Egyéb irodalmak, többnyire a világnyelveken írottak, két körülmény révén is kiegészítő élményévé válhatnak: egyrészt elsajátíthatja az idegen nyelvet az irodalmi élmény befogadására alkalmas fokon, másrészt anyanyelvén is nagyszámú szöveg áll rendelkezésére feltehetően igen színvonalas fordításokban. Egy csehek számára írandó magyar irodalomtörténet e két körülmény egyikét sem feltételezheti eleve, azaz inkább éppen az ellenkezőjét kell feltételeznie. Nem kívánhat elsődleges építőelemként bevonulni a cseh olvasó irodalomfogalmába, csak járulékos tájékoztatásképpen. Következésképpen, s itt érzem el a tételhez, amelyhez az eddig mondottak konvergálnak, a cseheknek szánt magyar irodalomtörténetnek nem feladata a magyar irodalmi anyagot úgy bemutatni, hogy a cseh olvasó mint önmagában teljes és viszonylag zárt folyamatot tanulmányozhassa, amilyennek saját irodalmát és a „nagy“ irodalmakat megismerte, s amilyennek természetesen a magyart is feltételezi. Őt a magyar irodalom „kazuisztikája“ érdekli, a világirodalomhoz viszonyítva esetleges aspektusai: hogyan és mikor valósultak meg említést érdemlő módon

a sajátosan magyar feltételek mellett az irodalom némely egyetemes, más-honnan ismert jelenségei. Ebből az a különben természetes, de nagy horderejű következtetés adódik, hogy a csehek számára írt magyar irodalmi kézikönyv fokozott mértékben van rászorulva az extrinsic approachra, az irodalom „kívülről” való megközelítésére: nem a magyar irodalomnak a magyar nyelvvel egybeszővődött strukturális adottságait vizsgálja, hanem azt, hogy milyen és mit ér az irodalom, ha (véletlenül) magyar. Ennélfogva a társadalmi fejlődésre, az irodalmon kívüli magyar realitásra való kitekintésnek itt rendkívül nagy szerep jut. Visszaülva mármint a fentiekben felvetett három lényeges kérdésre, a csehek számára írandó magyar irodalomtörténet igenis inkább hasonlítson a dolgok időrendben való sorravételéhez, mint a szó szoros értelmében vett irodalomtörténethez, ne annyira a magyar irodalom története legyen, mint inkább minden korok magyar irodalma. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fejlődés mozzanata a könyv olvasója számára láthatatlanná, kihámozhatatlanná válják; elsősorban arra kell azonban hagyni, hogy az egyes jelentékenyebb íróegyeniségek ontogenezise a folyamat filogenezisének is felfedi. Továbbmenve tehát: egy ilyen szintézisnek igenis teljes mértékben ragaszkodnia kellene a portrékra alapozott hagyományos szerkezethez, mely kívülről nézvést az egyetlen szerkesztési mód, ahogyan az olvasó a számára idegen anyagot birtokába tudja venni. Az irodalom, mondtuk, írókból és művekből áll; az írók és művek ismerete az alapja annak az asszociációs hálózatnak, melynek segítségével az irodalomismeret a műfajok, irányok, csoportok kérdéseiben eligazodhatik, s amely hálózat a hazai irodalom esetében már adva van, a kis külföldi irodalmak esetében azonban nincsen. Végezetül ami az értékelést illeti, a szintézisnek nem szabad (aminthogy persze nem is lehet) kitérnie az értékelés elől, de ez úgy értendő, hogy jóllehet óvakodik a szubjektív értékítéletektől, bemutatja a megfelelő arányokban a magyar irodalmi köztudatban meghonosodott értékviszonylatokat, feltárja *expressis verbis* és közvetve is a magyar irodalmi jelenségek helyzetét a magyar irodalomtudományban, a hozzájuk fűződő problémákkal együtt.

Ha tehát valamely nyelvterületen egy más, ez esetben bárha szomszédos, de nyelvileg távoleső irodalomról *akadémiai* jellegű szintézist vesznek programba, az semmiképpen sem igazodhat felületesen és formálisan sem a hazai irodalomtörténethez, sem a saját nyelvi metropolisának megfelelő szintéziséhez. Képzeljük csak el konkrétan. A cseh irodalom akadémiai története, melyből eddig a strahovi intézet munkaközösségei három kötetet készítettek el, terjedelmére nézve majdnem akkora vállalkozás, mint a hatkötetes magyarországi. Forgatom és megpróbálom stílusát és módszerét képzeletben átvinni egy eljövendő, legfeljebb ha nyolcadrésnyi terjedelmű csehországi magyar irodalomtörténetre. Karel Hynek Máchát tárgyalva ezt írja a fejezet szerzője: „Principem jeho lyrickoepické povídky jest, že spojuje přímá vyznání

zážitku, která nejlépe vyhovují subjektivnosti a citovosti inspirace, s jistou dějovostí, s existencí postav, s prostředky, které umožňují vyjádřit celou složitost zážitku...“ Božena Němcová elbeszélő művészetét így jellemzi egy másik fejezet: „Tato metoda, projevující se v uspořádání prvků tematických a namnoze i syntaktických s tendencí k souřadnému připojování nových a nových členů bez úsilí hierarchizačního, mohla se v lecčems opřít o prvky folklórního vyprávění... Zatímco (však) ve folklórním vyprávění byly k sobě lineárně přiřazovány celkem tradičně pojaté a hotové prvky, především celé motivické trsy, sloužila zde tato metoda přímo základnímu záměru...“ Ezek a megfogalmazások precízek s minden bizonnyal helytállóak, mégis azonnal látjuk, hogy ebben a formában csak hazai környezetben keletkezhetek, ahogyan a csehn kívül ott legfeljebb talán csak az orosz, német vagy francia irodalomról lehetne írni. A magyar irodalomtörténet csak akkor követhetné valamelyest ezt a terminológiát és módszert, ha egyben meg is tudná alapozni azt az irodalomismeretet, mely egy ilyen fokú absztrakcióhoz alapul szolgálhat. A Máchiának, Němcovának megfelelő magyar irodalmi nagyságok műveit úgy kell tárgyalnia, hogy a műről szólva a művet is mondja valamiképpen, olyan a lehetőségig tárgyilagos és kifejező stílust kell — kelle-ne! — kikísérleteznie, mely lehetőséget adna a cseh olvasónak, hogy a magyar irodalmat vonatkoztatni tudja a magyar olvasóban keltett visszhangjához. A botanikus leírhatja a rózsát növényrendszertani és morfológiai szempontból, s esetleg nem tartozik közölni, hogy a rózsza szép és illatos, vagy legalább azt, hogy a rózsát szépnek és illatosnak tartják. Az irodalmár nem választhatja külön a kétféle ismeretet, s ha az utóbbit nem feltételezheti, kötelessége az olvasó tudomására hozni. Az „intrinsic approach“, a formalista vagy strukturalista közelítés ebben a helyzetben nem jó és nem rossz, hanem egyszerűen irreleváns.

Természetesen nehéz dolog előre elképzelni az ilyen mű majdani olvasóját. Ez csak növeli a gyakorlati nehézségeket az efféle szintézis, ha egyáltalán megvalósul, nem egy a több vagy sok közül, hanem többnyire hosszú ideig egyetlenegy; fényűző dolog csekélyszámú olvasóra méretezni. Az összefoglalás akadémikus szakszerűségét úgy lehet és kell biztosítani, hogy a különböző fajtájú és mérvű olvasói igény különválasztható legyen: az adatok lehető legnagyobb pontosságával és részletességével, a bibliográfiai anyag bőségével, a magyar szakirodalomnak nemcsak alkalmazásával, hanem explicit felsorakoztatásával is egy-egy problémával kapcsolatban, mértékletes és józan utalásokkal a cseh irodalommal való analógiákra; mindez egyben kétségkívül további eklekticizmusok forrása, melyek egy hazai szintézis esetében nem szükségszerűek.

Észrevételeimet, tartva a veszélytől, hogy túlságosan hosszúra nyúltak hadd zárjam a kontaktológiai alkalomhoz híven egy cseh közmondással,

melyet mindig is megszívlelendőnek tartottam: „Dvakrát měř, jednou řež!“ Kedves hallgatóim velem együtt bizonyára villámgyorsan kiszámították, mire buzdít ez a közmondás: hogy a tervezésre kétszerannyi időt fordítsunk, mint a megvalósításra. Ez így is van rendjén. A fenti szempontokat nem lehet elég soká boncolgatni és érlelni. Hogy itt felvethettem, az elsősorban számomra hasznos, s abban a reményben tettem, hogy hallgatóságom esetleges megjegyzései is hozzájárulnak tisztázásukhoz.

Resumé

Referát kladie otázku, v čom je špecifická teoretická problematika syntézy dejín maďarskej literatúry pre Čechov (resp. Slovákov). Akiste treba najsamprv rozhodnúť, čo je literatúra, či lepšie povedané (keďže literatúra sa dá „používať“ niekoľkými rovnako oprávnenými spôsobmi), čo by *mala byť* literatúra, ako ju treba pre daný účel definovať. Od tejto definície totiž závisí aj metóda, takže diskusiam o metóde by mala predchádzať istota o identite skúmanej veci.

Treba mať v danom prípade predovšetkým na pamäti, že hoci literatúra je zákonite spojená s jazykom, jej spojenie s tým-ktorým konkrétnym jazykom je náhodilé a musí sa pri spracovaní jej dejín pre cudzincov do veľkej miery odmyslieť. Nemaďarského čitateľa zaujíma skôr „kazuistika“ maďarskej literatúry, jej — vo vzťahu k svetovej literatúre — náhodilé aspekty: ako a kedy sa uskutočnili v špecifických maďarských podmienkach isté všeobecné literárne javy. Zreteľ k tzv. mimoliterárnym činiteľom tu musí byť nezvyčajne silný.

Z najzákladnejších problémov, riešenie ktorých je determinované vymedzením predmetu, dotýka sa autor príspevku troch. Prvá otázka znie, či sú, alebo či by mali byť literárne dejiny ozajstným zobrazením pohybu, vývoja, diachróniou, či skôr chronologickým zoskupením, sledom stavov literatúry, súčtom synchrónií? Referent dochádza k záveru, že v prípade syntézy zmieneného typu je priam žiadúce, aby skôr ako „dejiny maďarskej literatúry“ podávala „maďarskú literatúru všetkých dôb“. V súvisi s tým je druhá otázka, či takáto syntéza má mať skladbu „autori a diela“, byť obvyklou galériou individuálnych portrétov, a či radšej takmer anonymným, jednotlivé osobnosti pohltiacim alebo rozkladajúcim výkladom žánrov, smerov, periód ap., a tu sa autor prihovára (pre daný účel) za „portréty“, vedí vývojové tendencie a všeobecnejšie kategórie sa často plastickejšie demonštrujú na portrétoch ako na „odosobnenej“, amorfnej hromade literárnych úkazov. Napokon tretiu otázku, či a v akej miere sa najmä v akademickej syntéze maďarskej literatúry pre Nemaďarov má uplatniť hodnotenie, rieši referát v tom zmysle, že sa takáto príručka síce má vystríhať subjektívnych výrokov, je však povinná výslovne či implicitne vyznačiť pozíciu toho-ktorého javu v maďarskom odbornom a čitateľskom povedomí, umožniť svojmu českému či slovenskému používateľovi, aby vzťahoval popisované úkazy k ich ohlasu v čitateľoch a kritikoch pôvodiny.

Резюме

Доклад ставит вопрос о том, в чем состоит специфическая теоретическая проблематика синтеза истории венгерской литературы для чехов (словаков). Правда, прежде всего необходимо дать ответ на вопрос: что такое литература, или точнее (так как

литера
чем она
тод, эт
ности
В эт
связан
при со
вниман
герской
тами:
ленные
уделят
Из
предме
являет
или эт
туры,
привед
венгерс
следую
„автор
портрет
в польз
категор
аморфи
и в кан
значен
сobie т
чески и
специа
относит

литературу можно „использовать” разными, одинаково обоснованными способами) чем она должна быть и какое ей дать определение. От этого определения зависит и метод, это значит, что дискуссии о методе должна предшествовать уверенность в идентичности изучаемого вопроса.

В этом случае нужно иметь прежде всего в виду, что хотя литература закономерно связана с языком, эта связь с отдельными конкретными языками случайна и поэтому при составлении истории литературы для иностранцев ее не очень можно брать во внимание. Не-венгерский читатель интересуется прежде всего „казуистикой” венгерской литературы, ее — по отношению к мировой литературе — случайными аспектами: каким способом осуществились в специфически венгерских условиях определенные общие литературные явления. В этом случае надо значительное внимание уделять так наз. внелитературным факторам.

Из самых основных проблем, решение которых обуславливается определением предмета, автор обращает внимание на три: В первом случае ставится вопрос о том является ли история литературы настоящим изображением развития, движения, или это только хронологическая группировка, последовательность состояний литературы, сумма синхроний? Докладчик приходит к заключению, что в случае синтеза приведенного типа даже требуется, чтобы прежде всего разбиралась не „история венгерской литературы” а „венгерская литература всех периодов”. С этим связан следующий вопрос а именно, если синтез такого рода должен строиться по принципу „авторы и произведения”, представлять обыкновенную галерею индивидуальных портретов, или заниматься жанрами, направлениями, периодами и т. п. Автор говорит в пользу (в данном случае) „портретов”, так как и тенденции развития и более общие категории часто пластичнее демонстрируются на портретах, чем на „обезличенной” аморфной куче литературных явлений. Наконец третий вопрос о том, если нужно и в каких масштабах, именно в академический синтез венгерской литературы не назначенной для венгров, включить оценку, решает доклад в том смысле, что хотя пособие такого рода должно избегать субъективизма, но обязательно должно категорически или подразумевающе отметить позицию того или иного явления у венгерских специалистов и читателей, дать чешскому или словацкому читателю возможность относить описываемые явления к отзыву у читателей и критиков оригинала.

ZI
Ro

a n
alk
aza
pro
lát
sol
der
ille
po
kré
köl
rés
tal
mé
sér

L
nen
dic
és
ins
ugy
köz
útt
len
s E
úja

CZUCZOR-PROBLÉMÁK

RÉVÉSZ BERTALAN, Nitra

Az irodalomtörténet tanúsága szerint egy korszak irodalmának a jellegét, a maga esztétikai, műfaji, poétikai sokrétűségében elsősorban nem a zseniális alkotók adják vissza — legalábbis nemcsak ők. Közismert, hogy bennük, azaz műveikben túlteng az időtlenség, a térenkívüliség, az egyetemes emberi problémáknak a kor kötöttségétől már-már független s erősen individuális látásmódú tükröztetése; a legnagyobbak alkotásaiban a közészerűekénél sokkal vehemensebben munkál a jövő formálásának, megteremtésének tendenciája, a jövő emberéhez szólás igénye, s ezt legtöbbször a hagyományos, illetve egykorú esztétikai és formarendszer teljes mellőzésével érik el. Ars poetikájuk tehát: forradalmian újat, forradalmian új, eredeti módon! A konkrét történelmi időhöz és térhez sokkal inkább a derékhad, a másodvonalbeli költők tapadnak, ők tükrözik — a hegyvonulatok s nem a hegycsúcsok — részleteiben is hűen az adott történelmi valóságot, ők prezentálják maradéktalanul egy-egy korstílus jellegzetességeit; — következésképpen: életművük méltán tarthat igényt az utókor, mindenekelőtt a művelt utókor érdeklődésére.

Irodalmi-esztétikai mértékkel mérve Czuczor Gergely nem költőóriás, nem Vörösmarty—Petőfi—Arany formátumú költőzseni; az egykorú irodalom dicsekedhet nála markánsabb, jelentékenyebb egyéniségekkel az epikában és a lírában egyaránt. Megbecsülést érdemlő jó közepes tehetség ő, akinek inspiráló, a kortárs, illetve az utókor irodalmát meghatározó hatása általában ugyan nem ér föl a legnagyobbakéval, egyben-másban azonban egészen megközelíti azokat, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, hogy bizonyos tekintetben úttörő szerepe is kimutatható; nevezetesen az eposz- és balladairásban feltétlenül. Hiszen az *Augsburgi ütközet* c. eposzával megelőzte Vörösmarty *Zalánját*, s Pázmándi Horvát Endre és Aranyosrákosi Székely Sándor vajmi kevés újat hozó kezdeményezései után: ő alkalmazta elsőként sikerrel a romantikus

epika néhány esztétikai követelményét. — Legjava balladáival úgyszintén előtte járt korának, s egyben-másban Arany felé közeledett. Történelmünk nem egy kimagasló egyéniségét: Szondit, Hunyadit, Kontot, Kinizsyt... ő avatta balladahőssé. Vele kezd tisztulni a németes balladatípus fantasztikus—kísérteties—érzelgős légköre, s történeti, realisabb tárgyi világba kerül.

Ha ebből a tényből indulunk ki, azaz ha szem előtt tartjuk a költő életművének kvalitásait, irodalomtörténeti jelentőségét, rögvest kiütözik a Czuczor-irodalom meglehetősen szűkös-szegényes volta. Igaz, a költőt méltató újság- és hírlapi cikkekben, az időszaki sajtóban s egyéb kiadványokban megjelent alkalmi írásokban, az irodalomtörténetek tartalmazta pár lapnyi összefoglalásokban, vagy akár népszerűsítő füzetecskéiben — nagy részüket vidéki szerzetes tanárok írták — nem szűkölködünk ugyan, ezek között azonban szinte egyetlenegy alaposabb, esztétikai igényű tanulmányt sem találunk. A Toldy-féle életrajzon s az egyes kiadványok elé írt alkalmi bevezetőkön kívül mindössze két munka érdemel megkülönböztetett figyelmet, a múlt század végéről, melyek a forráskutatás, a filológiai módszer tudományos igényével íródtak — természetesen a magyar irodalomtudomány akkori, vidéki paptanárok művelte, meglehetősen alacsony szintjén; mindkettőt ugyanis Czuczor szerzetesrendjének későbbi tagjai írták. Az egyik Koltai Virgil monográfiája,¹ a másik Zoltvány Irén Czuczor-életrajza;² — ez utóbi a szerző által kiadott háromkötetes szövegkritikai kiadás bevezető tanulmányaként látott napvilágot. Itt kell még megemlítenünk Horváth János — a 30-as évek közepén tartott s nyomtatásban is megjelent — egyetemi előadásainak³ Czuczorról szóló fejezetét, tömör összefoglalóját, mely sok újat és maig érvényes megállapítást tartalmaz.

Ezek után aligha szorul bizonyításra, hogy a Czuczor-irodalom, a költőről megrajzolt kép mára igencsak elavult, s lényeges felfrissítésre, kiegészítésre szorul, következésképpen az sem, hogy nincs a mai igényeket kielégítő Czuczor-monográfiánk, még csak a költő életművét alaposabban elemző és összegező tanulmánnyal sem dicsekedhetünk; — a közelmúltban megjelent irodalomtörténeti kézikönyv egyébként sikerült és okos, pár lapnyi Czuczor-fejezete⁴ semmiképpen sem pótolhatja a meglevő hézagot. A korszerű és megbízható szintézisnek a követelményeknek megfelelő, ún. feltérképező aprómunkák elvégzésén, a részleteredményekeken kell alapulnia. Csak az életmű komplex analízise biztosíthatja: a tudományos objektivitást, a költő művészi-eszté-

¹ Koltai Virgil: *Czuczor Gergely élete és munkái*. (Bp. 1885)

² Zoltvány Irén: *Czuczor Gergely élete*. Cz. G. összes költői művei. Bp., 1899.

³ Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Bp. 1955. 163—176. l.

⁴ *A magyar irodalom története*. AK. Bp. 1965. 480—487. l.

तिकai értékeinek kimutatását, s az irodalom kontextusában betöltött helyének meghatározását. A terjedelem szabta lehetőségeknek megfelelően, ha még annyira vázlatosan is, megkíséreljük felvillantani a Czuczor-irodalom, illetve a Czuczor-portré fontosabb problémáit, mielőbbi tisztázást sürgető feladatait.

A Czuczor-irodalom megalapozója, elindítója, mint annyi kortársáé: Toldy Ferenc. S jóllehet Czuczor-portréja sem mentes a tévedésektől, aránytalanságoktól, sőt egyenesen vázlatosnak, hézagosnak mondható, mégis egyik a legsikerültebbeknek. Költőnk életrajzát először ő írta meg kétkötetes német nyelvű antológiájában,⁵ ő jelentette meg verseinek első gyűjteményét,⁶ majd a legteljesebb kiadást is,⁷ mely a költő életében megjelent, s negyven esztendőig — egész a Zoltványéig — alapul szolgált minden irodalomtörténésznek; költészetét is ő méltatta először iskolai használatra szánt kézikönyvében,⁸ majd halála után két évvel akadémiai emlékbeszédében.⁹ Ez az emlékbeszéd Toldy nagyszámú beszédei közül egyike a legszebbeknek, a legihletettebb munkái közé tartozik.

Toldynak Czuczorról szóló munkái — mindenekelőtt a lírai fogantatású emlékbeszédre gondolunk —, összefoglaló jellegük ellenére, bővelkednek történelmi és irodalomtörténeti értékű adatokban, máig is forrásértékűek. Toldy fő érdeme, hogy oly fontos életrajzi mozzanatokot tár fel, mint a költő tanulmányainak, műveltségének forrásai, költői példaképei és inspirálói, első hőskölteménye keletkezésének körülményei, Kisfaludy Károllyal való első találkozása s a mester által történő költővé avatása; érdeme továbbá, hogy rávilágított az Auróra-körhöz fűződő kapcsolatának meghatározó jelentőségére, s hitelesen megállapította Czuczor élete főbb eseményeinek időrendjét. Toldy a kortárs, a munkatárs hitelességével tudósít költőnknek 1835—37-es pesti tartózkodásáról, az Akadémián s az aurórák körében eltöltött munkás hétköznapijairól, meghurcoltatásának körülményeiről, áldatlan következményeiről és fogságának szenvedéseiről. — Ugyanezt azonban már korántsem mondhatjuk el Czuczor műveinek, költészetének értékeléséről. Már az első pillantásra szembetűnik a Toldy festette költői kép fogyatékosága és aránytalansága, sőt vázlatossága és hézagossága, pontosabban az egyes területek (kisepika, líra) szinte teljes elhanyagolása. Csak az eposzoknak szentel több-kevesebb figyelmet. A hőskölteménynek ez a megkülönböztetett

⁵ *Handbuch der ungarischen Poesie. II. köt.* Pest és Bécs. 1828.

⁶ *Czuczor poetai munkái.* Buda, 1836.

⁷ *Czuczor költeményei. Három kötetben.* Pest, 1858. (A költő ezért a gyűjteményéért elnyerte az Akadémia Marczibányi jutalmát.)

⁸ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban.* Pest, 1864. 236—239. l.; 374—375. l.

⁹ Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédei. Második kötet.* Budapest, 1878. — 81—110. l. (Emlékbeszéd Cz. G. felett. 1868. III. 21.)

kezelése nyilván egy töről fakadt azzal a jóval korábbi, még a negyvenes évek elején kifejtett felfogásával, melyben azon méltatlankodik — paradox módon akkor, amikor már a modern romantikus műfajok teljesen meghonosodtak, s a realizmus bontogatja szárnyait —, hogy senki sem műveli többé az eposzt, „...pedig az a nemzeti hősköltemény, mely népünk fényesebb korait egész országos életével, teljesen — nemzeti alakban tünteti elő, a magyar Iliás, melyet egy magyar nagy Sándor egykor fejpárnái alatt fog tartogatni, még nincs megírva”.¹⁰ Noha kétségtelen, hogy Toldy az eposzoknak szentel a legtöbb teret, s egyik-másik megállapítása máig is helytálló, ítéletei azonban a legtöbb helyen helyesbítésre, alapos kiegészítésre szorulnak. Abban igaz van, hogy Czuczor az *Augsburgi ütközetben*, Vörösmartyt megelőzve — kompozíció- és jellemábrázolásbeli s egyéb esztétikai fogyatékoságok ellenére — elsőként alkalmazta a romantikus epika néhány sajátosságát,¹¹ azt viszont már nem veszi észre, hogy az egykori „hadi dicsőség” révén felelevenített függetlenségi harc eszméje agresszív hadjárat témájában ölt testet, hogy az eposz hazafisága rendi tudaton alapul, s a jobbagyság eredetéről Werbőczy Tripartituma szellemében esik szó. Toldy az *Aradi gyűlés* alapvető eszmeiségét „a magyar lojalitás dicsőítésében”¹² jelöli meg; valóban kicsendül belőle valamelyes lojális illúzió, azonban a műnek egyértelmű politikai tendenciája, eszmei mondanivalója tulajdonképpen nincs.

Toldy Czuczorról szóló írásaiban — s ez alól egy sem kivétel — a költő kisepikáját, népies költeményeit és lírai verseit csupán egy-két mondat erejéig említi; a negyvenes évek közéleti-politikai lírájáról, szatírájáról pedig úgy szólván egyáltalán nem vesz tudomást. Érthetetlen, hogy irodalomtörténeti összefoglalásából (A magyar nemzeti irodalom története...), noha nyilvánvalóan a szintézis igényével íródott, a *Riadónak* még a pusztá említése is hiányzik; nem bánik vele sokkal méltányosabban az emlékbeszéd sem, hiszen „iszonyú költemény”-nyé degradálja, mely a költőre „nézve oly végzetes lett”.¹³ Mindössze ennyi s ily elmarasztaló a kommentár 1848–49 egyik legbátrabb hangú forradalmi költeményéről, mely méltó társa Petőfiéinek; s tegyük hozzá: az idézett szavak, illetve az egész emlékbeszéd már a kiegyezés utáni esztendőben hangzott el, akkor, amikor a dualizmus következményeként a kultúrpolitikában is lényeges javulás, szabadabb szellemi erjedés kezdődik. Az értékeknek e sajnálatos torzulása — ha úgy tetszik: a költő meghamisítása — tehát nem annyira az objektív tényezőkben, a politikai légkörben keresendő, mint inkább Toldy világnézetében, politikai szemléletében, eszté-

¹⁰ I. m. 294. l. (Beszéd szépirodalmunk ügyében. — Elhangzott a Kisfaludy Társaság közgyűlésén 1843. febr. 6-án.)

¹¹ V. ö.: Toldy, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől...* 237–238. l.

¹² Uo. 238. l.

¹³ Lásd: Toldy F., *Irodalmi beszédei...* 105. l.

tikai ízlésében, melynek konzervatív gyökerei egészen a negyvenes évek elejére nyúlnak vissza. Ekkor alakult ki az a később csak elmélyülő irodalomtörténeti felfogása, mely szerint a negyvenes évek — szemben a korábbi fél század haladásával — irodalmunk hanyatlásának korszaka. „...szépirodalmunk, jelen állapotjában, sem magas pontot nem foglal el, sem oly haladásban nincsen, mely azon fél század haladásához méltó, mi ez utolsó évtizedet megelőzte... a formákra kevés a gond, s a tárgyak választása és kivitele gondtalan formákhoz illő”;¹⁴ „Lýrai költészetünk újabb korszakában a hazafiság egész a játékig el van nyúve, elhasználva, mindennaposítva, ...özönlenek a politikai énekek. A költészet ki van vetkőzve általános emberi és eszményi fenségéből, midőn a napi politika vivőjévé, napszámosává aljasítottik...”;¹⁵ — hangoztatja 1843-ban a Kisfaludy Társaság közgyűlésén elmondott beszédében. S mivel értetlenül viszonyul a társadalmi cselekvés politizálódásához, a politikai élet demokratizálódásához, s mert idegen tőle az irodalom társadalmi elkötelezettsége, demokratikus irányzatossága, mely Petőfiék fellépésével egyre fokozottabban hódít, két évvel később még a fentebbinél is kedvezőtlenebb képet fest irodalmunk állapotáról.¹⁶ Toldy a fiatal Magyarország koráról pályája végén — amikor a Czuczor-tanulmányok keletkeztek — sem vélekedik másképp. Kénytelen ugyan elismerni a fiatal nemzedék újszerűségét, anélkül hogy tudatosítaná költői forradalmuk korszakos jelentőségét, de változatlanul kifogásolja, hogy a reformkornak e hősi szakaszában „minden érdekeltséget az irodalomban a politika nyelt el”, „a költői eszményiséget a reál objektivitás, az élet arcképezése szállította le, a gyakorlati irány a tiszta szépnek előállítására helyett bizonyos eszméknek a költészet köntösében előadását űzte; még a lírában is a kazafiság, már nem úgy, mint a költő dagadozó keblének önkénytelen és szükséges kifakadása lépett fel, hanem szinte gyakorlati, izgatató és tanító céllal”.¹⁷

Toldy tehát, mint látjuk, mindvégig közömbös marad az irodalom társadalmi-politikai funkciója iránt; nem értette meg a negyvenes évek Kossuth vezette politikai progressziójának az irodalommal szemben támasztott követelményeit, sem a Petőfi megfogalmazta s a kor legjobbjai által vallott ars poetica parancsoló szavát, mely szerint ahhoz, hogy a nép uralkodóvá váljék a politikában, előbb uralkodóvá kell válnia a költészetben; sőt az irodalom irányzatosságát, egyre fokozódó politizálódását, társadalmi felelősségvállalását egyenesen megvetette.

¹⁴ I. m. 288. l. — Beszéd irodalmunk ügyében.

¹⁵ Uo. 296—297. l.

¹⁶ V. ö.: Toldy F., *Szépirodalmunk jelen állapotáról — 1845.* (Megj.: T. F. összegyűjtött munkái. I—V. Pest 1868—1874.)

¹⁷ Idézi Tóth Dezső T. F.-ről szóló irodalomtörténeti szintézisében. — Kézikönyv. Bp. 1965. 522. l.

Nos, Toldynak éppen ezek a — persze csak igen vázlatosan felvillantott — világnézeti elvei vetnek fényt a fentebb vázolt fogyatékok eredetére. S noha, mint hangsúlyoztuk volt, Toldy távolról sem nyújt teljes és reális képet a költőről, érdemei elvülhetetlenek, hiszen írásai máig is forrásértékűek, életrajzi adatai pótolhatatlanok.

A Czuczor-irodalom Toldy hatása alatt áll egészen a mester haláláig, sőt annál is tovább. Nemcsak adatait veszik át, hanem legtöbbször esztétikai ítéleteit is; és ezzel egyúttal alárultuk azt is, merre halad a Czuczor-irodalom útja. — Jó ideig csak a másolók, az átvevők, a variálók erőtlen és gyér hangja hallatszik, s nem akad különvéleményt felmutató tollforgató. Kivéve egyet: Erdélyi Jánost, aki már az ötvenes évek derekán — egy évtizeddel megelőzve a Toldy-féle szintézist — önálló véleménnyel jelentkezik.¹⁸ Igaz, az ő Czuczor-tanulmánya sem íródott a teljesség igényével, nem is íródhatott, hiszen Toldynak húsz esztendőn keresztül kellett buzgólkodnia, míg végül 1858-ban kiadhatta költőnk viszonylagosan teljes életművét; Erdélyinek tehát csak a mintegy húsz évvel azelőtt megjelent gyűjtemény alapján kellett dolgoznia. Ez a mostoha körülmény eleve bizonyos buktatókat rejtett magában. S bár a tanulmány valóban nem mentes apróbb tévedésektől, s mindössze néhány kérdést érint, még ma is érdemes rá odafigyelnünk.

Erdélyi sajátos felfogása szerint Czuczor nagyepikai művei szorosabb értelemben nem „époszi tárgyúak“ (kivéve a töredékekben maradt Hunyadi), tehát nem igazi eposzok, mivel nem felelnek meg az általa támasztott műfaji követelményeknek, kritériumoknak. Szerinte ugyanis „az éposz él, mielőtt poétája volna“; műalkotássá akkor válik, amikor a nép emlékezetében és képzeletvilágában „hit és világnézet, szokás és erkölcs, történet és esemény“-ként elevenen élő „hagyományokat és mondákat“ a költők egésszé alkotják. Nos, Erdélyi a Kalevala s a Niebelung-énekek analógiája alapján úgy véli, hogy az eposzírónak a művét a nép ajkáról kell lejegyeznie — miközben a költői szubjektivitás mindvégig háttérbe szorul —, az alkotó feladata lényegében az összegyűjtött anyag adekvát megszerkesztésére, vagy ahogy ő mondja: egésszé alkotására összpontosul. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Erdélyinek az eposzról vallott elvei, az eposszal szemben támasztott követelményei szinte szó szerint megegyeznek Arany Jánosnak egykorú álláspontjával: „korunkban... az eposz nagyon mondván csinált virág: a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie... Hol az anyag? gazdag mondakör? a mythológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik“.¹⁹ Mindketten tehát

¹⁸ Erdélyi János: *Czuczor Gergely*. Pesti Napló, 1854. 200. sz. — Kötetben: E. J.: *Pályák és pálmák*. Bp., 1866. 295–309. l.

¹⁹ Lásd Aranyaknak 1854-ben kelt, Gyulaihoz írt levelét. Idézi Sötér István a *Kézírvény* 4. köt. 71. l.

elvként tűzik ki, hogy az eposz csak olyan tárgyat dolgozhat fel, amely él a nép, a nemzet történelmi tudatában és hitvilágában. Erdélyi nézeteiből logikusan következik, hogy Czuczort nem eposz-, hanem epopeaköltőnek tekinti, s ezt ügyesen meg is indokolja: „Az epopeaféle költészetnek nálunk egyik előkelő képviselője kétségkívül Czuczor...“, akit azért nem minősít eposzköltőnek, mert „...művei történetiek, történeti költészet inkább, mint mondák, hagyományok aranyfürtös emlékeiből szőtt költemények. A költő szubjektivitása előtérben van mindenütt. Nagyobbára kigondolt, élő emlékezetből kevésbé gyámolított eseményekre van öltve az époszi forma...²⁰ A maguk nemében s a maguk korában azonban Czuczor történeti epikáját értékes műalkotásoknak tekinti, sőt meglehetősen túl is becsüli, hiszen nem kevesebbet állít, mint azt, hogy „...mindig csodálatra méltó ereklýei maradnak a magyar költői irodalomnak, a nyelv költői képességének...“. Kétségtelen, hogy a három befejezett hősköltemény (*Augsburgi ütközet; Aradi gyűlés Botond*) ily ditirambikus magasztalása már 1854-ben is túlzott volt, maga Czuczor sem vehette komolyan,²¹ arról nem is beszélve, hogy az idő könyörtelenül rácsafolt. Viszont annál realisabban értékelte balladaköetészetét: „amit e nemben Czuczor adott, költészi irodalmunk legjava közé tartozik“.²² Valóban: költőnk balladáit, Vörösmarty legjava darabjai mellett is, sajátosan egyéni hangszerezésűek — egyben-másban nagy kortársán túl is lép —, s méltán képviselik egy ideig balladaművészetünk csúcsát. Erdélyi megállapítása annál is inkább helytálló, mert Arany nagykőrösi balladakorszaka még éppen csak elkezdődött. Úgyszintén találóan mutat rá Czuczor költői nyelvének hajlékonyságára, árnyaltságára, népi ihletettségre és a magyaros versformák magabiztos kezelésére.²³

Toldy halála után, a hetvenes évek végén Bayer Ferenc írta az első átfogóbb tanulmányt²⁴ Czuczorról. Tanulmánya már pusztán létével is először hívta fel az irodalomtörténészek figyelmét arra, hogy a Toldy vázolta költői kép után: a Czuczor-irodalomban mily rengeteg a fehér folt, a felderítetlen terület, s egyszersmind további elemző-kutató munkára ösztönözte a szakembereket. Bayer azzal, hogy konstataálta, felvetette a megoldandó kérdéseket, határozottan jó szolgálatot tett az ügynek, ami viszont munkája eredményeit, újat mondását illeti, arra már távolról sem válaszolhatunk egyértelműen. Mivel alaposabb anyaggyűjtést, forráskutatást nem végez,

²⁰ Erdélyi J.: I. m. 297–299. l.

²¹ Czuczor már 1832-ben egy Toldyhoz írt levelében maga mutatott rá az Augsburgi ütközet alapvető fogyatékoságaira. A levél idevágó részét Koltai Virgil idézi monográfiájában: K. V.: Czuczor Gergely élete és munkái. Bp., 1885. 32. l.

²² Erdélyi J.: I. m. 299–300. l.

²³ V. ö.: I. m. 300–301. l.

²⁴ Bayer Ferenc: *Czuczor Gergely élete és költészete*. Bp. 1879.

akarva-akaratlan Toldy eredményeit kell követnie, legfeljebb árnyalja a tőle átvett ítéleteket. Amikor meg önálló konklúzióra jut, megfelelő műelemzés híján értékítéleteit nem mindig tudja maradéktalanul elfogadtatni. Írása meglehetősen vázlatos, csak helyenként s részleteiben sikerül újat mondania, illetve továbbrajzolni a korábbról ismert költői képet. Mi most feladatunknak megfelelően, csak ezekre a részletekre reagálunk.

Figyelmet érdemel Bayernak a költő iskoláinak szelleméről, a korabeli oktatás tartalmáról, pályája kezdeteiről közölt adatai és megállapításai, még akkor is, ha nem mindenben osztjuk nézetét. Valóban: Czuczor diákévei idején a gimnáziumokban szinte kizárólagosan uralkodott az ókori görög és római irodalom, a klasszikus műveltségeszemély, s ennek következtében a hazai szellemi, irodalmi termékek csak elvétve juthattak szóhoz; „a modern mozgalmakról itt tudomásul még nem bírnak...; előbbre haladásról szó sincsen, minden pang s az életre való ifjú törekvésének elegendő tápláló anyagot nyújtani képtelen”.²⁵ Nos, kétségkívül, itt kell keresnünk annak az okát — no meg latinos, teológiai műveltségében —, hogy még akkor is, amikor már az Auróra „udvari poétájá”²⁶-nak vallja magát, oly kitartóan ragaszkodik a klasszikus műfaji formákhoz. — Annál kevésbé hisszük, amit a pannonhalmi légkörről mond, ahova 1817-ben kerül Czuczor a szerzetesi próbaév letöltésére. Bayer szerint ugyanis Pannonhalmán a pozsonyi évekhez viszonyítva lényegesen korszerűbb légkör fogadja az ifjút: itt már a kortárs magyar írók alkotásaival is találkozunk, főként Kisfaludy Sándor és Gvadányi műveivel²⁷. Ez az állítás ily egyértelműen nem áll sem a próbaévre, sem pedig az utána következő, Győrött töltött két liceumi évre, ellenben teljesen ráillik a pesti központi papnevelő intézetre. Czuczor későbbi életrajzírói, sőt legújabb kutatásaink is bizonyítják, hogy a pesti kispapoknál ez idő tájt, sőt sokkal korábban, elkezdődött valamelyes hazafias pezsgés.²⁸ Ugyanúgy téves az a megállapítása is (úgyis szólván meg sem kísérli bizonyítani), mely szerint olvasmányai hatására próbaéves szerzetesként írja első bátortalan hangú szerelmi dalait, mint pl.: *Kezdődő szerelem*; *Nyilatkozás*; *Kérelem*; *A ligethez* — noha csak jóval később láttak napvilágot.²⁹ Hogy a Pozsonyban megkezdett s minden költői ihletet nélkülöző iskolai ujjgyakorlatokat később Pannonhalmán vagy még inkább Győrött titokban folytatta, nagyon is feltételezhető, arról viszont ez ideig semmit sem tudunk, hogy a fentebb említett költemények a kispapok reverendáját éppen csak magára öltő tizenhét-tizennyolc éves, félénk kis szerzetes tollán fogantak volna. Efelől egyébként az igen

²⁵ I. m. 8. l.

²⁶ Idézi Zoltvány Irén egy 1831. nov. 5-én kelt, Toldyhoz írt leveléből. — I. m. 24. l.

²⁷ V. ö.: Bayer F.: I. m. 8. l.

²⁸ Lásd: Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963. 156–158. l.

²⁹ Lásd: Bayer F.: I. m. 10., 15. l.

megbízható Zoltvány-féle kiadás sem tájékoztat. Ennek ellenére azonban, mint esetleges lehetőséget, nem tartjuk teljesen kizártnak, noha pillanatnyilag az érvek szinte maradéktalanul ellene szólnak. Az utolsó szó tehát mindeddig nincs kimondva: a további s az eddiginél alaposabb és körültekintőbb kutatásra vár az igazság felderítése.

Bayer azonkívül, hogy találóan tapint rá költőnkél a történelmi tematika iránt tanúsított vonzódásának történelmi okaira — mármint a korai reformkor romantikus-hazafias felbuzdulására —, először veszi tüzetesebben szemügyre a költő *Hunyadi* című befejezetlen eposzát.³⁰ A töredékeket elemezve, sikerül figyelmet érdemlő következtetéseket levonnia. Szerinte a fennmaradt kilenc töredékből az első öt az expozíció részei, míg a további négy a meginduló főcselekmény egy-egy mozzanata, epizódja. Az eposz monumentális tervéből, valamint az elkészült részletek terjedelméből, mondanivalójából, hangszereléséből arra következtet, hogy Czuczor e művével nemcsak hősének, hanem nemzete dicsőségének is méltó emléket szeretett volna állítani. Abban sem téved, hogy költőnk a nagy törökverő Hunyadit nemcsak nemzeti hősként dicsőíti, s benne a magyarság fényes múltját (eposztöredékén kívül a balladákban és epigrammákban is), hanem mint „a kereszténységnek égtől hivatott védőjé”-t³¹ is, akinek kötelességévé tétetett az egész keresztény civilizáció ügyének védelmezése.

A hőskölteményeken és népdalokon kívül az életmű többi területeivel Bayer is igen mostohán bánik: legjobb balladáit, meséit éppen csak megemlíti, epigrammáit, szatirikus politikai verseit pedig teljesen mellőzi. — A Czuczor-kutatást tehát a fenti tanulmány vajmi kevésével vitte előbbre.

Erdélyi, Toldy és Bayer kisebb munkái, leginkább egy-egy esztétikai problematikát taglaló tanulmányai után: Koltai Virgil beneés szerzetes, gimnáziumi irodalomtanár írja meg az első Czuczor-monográfiát.³² Természetesen, az első nagyobb arányú szintézis megalkotása számtalan buktatót rejtett magában, s ezeknek az áthidalása olyannyira súlyos feladatot rótt az irodalomszemléletében és ízlésében konzervatív vidéki szerzetes tanárra, hogy nem csoda, ha képtelen volt vele maradéktalanul megbirkózni. Méltánytalanság volna azonban, ha munkájának csak a fogyatékoságait hangsúlyoznánk — erőnyeit pedig elhallgatnánk; hiszen a költő életének és művének nem egy, eladdig homályos vagy éppenséggel rejtett mozzanatát ő világítja meg alaposabban. Ha nem is előzmény nélkül, de lényegében helyesen ítéli meg az Auróra-körnek az irodalomban s a közéletben, az irodalom nemzetivé válásában, valamint a modern műfajok és versformák gazdagodásában

³⁰ Uo. 25–31. l.

³¹ Uo. 34. l.

³² Koltai Virgil: *Czuczor Gergely élete és munkái*. Bp. 1885.

betöltött szerepét.³³ Általában a Toldy-Erdélyi nyomon halad, azonban önálló kutatásai révén nemcsak fejtegetései árnyaltabbak, motiváltabbak az elődökénél, hanem jó néhány új adatot is közöl: többek közt például azt, hogy Czuczor a 30-as évek elején tervbe veszi „Szondi hős tettének eposzi formában való kidolgozását”,³⁴ ami persze sohasem valósult meg; úgyszintén tőle tudjuk, hogy a szabadságharc idején a *Riadón* kívül még számos forradalmi hangvétellű verset írt, de ezek a rejtegetés során elkallódtak.

Koltai a monográfiában úgyszólván mindvégig sajátos dilemmával küzd; a szerzetes és az irodalomkutató viaskodik benne egymással, s ebből a dilemmából rendszerint a szerzetes kerül ki győztesen — olykor azonban feltűnő ellentmondásba keveredik. Például hevesen tiltakozik Toldynak az emlékbeszédben tett ama kijelentése ellen, mely szerint a fiatal pannonhalmi—győri szerszerzetes a népdal „rokon hangjait” intonálgatva írja meg első verseit, s ezeknek „tárgyat a szív első, félénk s most a fekete taláris alá fojtott érzései nyújtanak”.³⁵ Hogy mennyire Toldynak volt igaza, s a költőnek valóban „a fekete taláris” alá kellett rejtenie érzéseit, akaratlanul is maga Koltai igazolja — noha mindenképpen cáfolni szeretné —, amikor egy Czuczorhoz írt főapáti levélből idéz; a levélben ugyanis többek közt az áll, hogy fordítsa idejét komolyabb dolgokra, mert — hangzik a főapáti intelem — „a lyrai bibelódések homályt vetnek a szerzőre, főképp ha szerzetes... Azért szükséges az itthoni cenzura is, de ezt oldaljátok.”³⁶ Más helyütt pedig ő maga állapítja meg, hogy „vidám kedélye... vezethette őt oly szavakra s tettekre, amelyeket a világi embernek hibául nem rónak fel, de a papnak annál súlyosabban beszámítanak...”³⁷ Koltai mint fegyelmezett szerzetes³⁸ kutatóként is elsőrendű feladatának tekinti a Rend, az egyház érdekeinek védelmét, ami menthetlenül maga után vonja a tények és adatok, tehát az objektív igazság elhallgatását. Ha egy-egy kényes kérdés végképp nem kerülhető meg, nehéz szívvel bár, de inkább Czuczort marasztalja el, mintsem a merev egyházi-teológiai dogmákat. Gondosan ügyel arra is, nehogy a Rend, illetve a főapát legparányibb érdeme is elhallgattassék.

Koltai csatlakozik Erdélyinek a Czuczor-eposzokról mondott ítéletéhez, s maga is vallja, hogy hőskölteményei voltaképpen „történeti tárgyú elbeszélések”. A költő epikáját ő már az elődöknél valamivel árnyaltabban és realisabban értékeli; véleménye szerint az első kettő „zajos csata s véres

³³ V. ö.: I. m. 24. l.

³⁴ I. m. 30. l.

³⁵ Toldy F., *Irodalmi beszédei*. Bp. 1878. 84. l.

³⁶ Koltai V.: I. m. 33. l.

³⁷ Uo. 19–20. l.

³⁸ Koltai annak a Szent Benedek-rendnek volt a tagja, amelynek annak idején Czuczor.

bosszú minden gyengédebb érzés nélkül való elmondása"; majd az *Augsburgi* ragadó leírásokon kívül más érdeme nincs".³⁹ Lényegében helyesen értelmezi az eposzok keletkezésének társadalmi háttérét is, azaz: az 1825/27-es országgyűlést megelőző és követő politikai-közéleti viszonyok motiváló-inspiráló erejét. Ugyancsak találó a *Botondról* szóló jellemzése, mely szerint az már nem is eposz, hanem „regényes elbeszélés, költői beszély, amelynek csak formája klasszikai, de tárgya, hangja, szelleme és nyelve modern, romantikus”.⁴⁰ Nem hallgatható el az sem, hogy Koltai az első, aki kimerítő részletességgel ismerteti (csaknem egy szerzői ív terjedelemben) a torzóban maradt Hunyadi-eposzt, illetve annak tervét, vázlatát — s úgy véli, tegyük hozzá: igen helyesen, hogy megírását nem annyira az „írigy kezek”, valamint az eposz korszerűtlenné válása (a 30-as évek elején) akadályozta, hanem — s ezt magam is hangsúlyozni szeretném — elsősorban a tudomány iránt megnyilatkozó s egyre intenzívebbé váló érdeklődése, mellyel hamarosan eljegyzí magát egy egész életre.

Ma már Koltai műfaji meghatározásaival, csoportosításaival aligha érthetünk egyet, ám kétségbevonhatatlan érdeme, hogy költőnk életművében kimutatja a műfaji sokféleséget, s azokat a kor műfajelméleti színvonalán rendszerezi. Kisepeikáját azonban ő is éppúgy alábecsüli, mint az előtte járók legtöbbje. — Ugyanakkor alapjában véve biztosan jelöli ki a költő népdalutánczatainak a helyét Kisfaludy Károly és Petőfi között; íme, a frapáns megállapítás: Czuczor „az előbbi fölött áll, mint egyes utánzó, ez utóbbi alatt áll, mert csak egyes utánzó.”⁴¹ (Kiemelés Koltaitól.) A három költő népdalainak egybevetéséből, elemzéséből, ha nem is kimerítő s minden vonatkozásban helytálló, de egészében véve okos következtetéseket von le, és ügyesen mutat rá a meglevő esztétikai különbségekre. Jól látja, hogy költőnk népdalutánczatai — szemben Petőfi népdalaival — vajmi kevésbé tükrözik a költő saját legbenső érzelmeit, s közülük nem egy kizárólagosan didaktikai, népoktatói szándékkal íródtak. Czuczor népies költeményeinek ő adja először viszonylag alaposabb esztétikai, poétikai és nyelvi analízisét.

Czuczor hazafias-közéleti líráját, epigrammáit, szatirikus jellemrajzait Koltai sem méltányolja kellően. Elismeri ugyan, hogy például a *Riadó* „Petőfi legszenvedélyesebb hangú dalaival kiállja a versenyt”, de mélységesen téved, amikor a költeménnyel kapcsolatban azt állítja, hogy költőnk „nem a királyság, hanem csak a zsarnokság ellen kel ki indulatos kifejezéseivel”.⁴² A *Riadó*-ban Czuczor igenis félreérthetetlenül a „királyi-fejedelmi” zsarnokságot os-

³⁹ Koltai V.: I. m. 52., 56., 57. l.

⁴⁰ I. m. 61. l.

⁴¹ Uo. 104. l.

⁴² Uo. 162., 128. l.

torozza, s ezt a legteljesebben bizonyítják az alábbi sorok: a „kifent acél.../ füröszse vérbe a zsarnokfej bíborát. /Nem kell zsarnok király!.../ Pusztítsa fegyverünk a fejedelmi gazt...” Koltai félrehallását esetleg némiképp magyarázhatja az a tény, hogy negyvenkilenc óta a Zoltvány-féle kiadásig a költemény sehol sem jelent meg teljes szöveggel — sőt, az inkriminált szavak itt is csak a Jegyzetekben ⁴³ szerepelnek —, de semmiképpen sem menti, mert a monográfia írójának az eredeti, hiteles szöveget fel kellett volna kutatnia. De valóban nem is félrehallásról van itt szó, hanem sokkal többről: a szerző eszmei-világnézeti korlátaiból eredő konzervatív irodalomszemléletéről. Hogy a teológiával, a katolikus dogmával átitatott irodalmi műveltsége, ízlése mily megbízhatatlan iránytűnek bizonyult, s mily téves ítéletalkotásokra ragadtatták, talán Petőfi forradalmiságát kommentáló elmarasztaló szavain mérhető le leginkább. Íme: „Petőfi nem zengi a multnak dicsőségét s a magyar nemzeti hűséget, de gyűlöletet szít a királyok ellen; ...a „kislelkűek” haladását csak gúnnnyal illeti; nem a nemzet jövője lelkesíti, hanem a világszabadság, mely a királyi trónok romjain emelkedik fel.”⁴⁴ (Kiemelés Koltaitól.)

Anélkül, hogy legkevésbé is bizonyítaná, Koltai azt állítja — Toldyval szemben —, hogy a *Rab* című versét nem kufsteini rabsága idején írta, hanem jóval korábban, következésképpen „nem saját szenvedéseit írja le, hanem csak általában a rab szenvedéseit”.⁴⁵ Koltai ebben a kérdésben is határozottan téved, hiszen a költemény Czuczor lírájának legszemélyesebb, legihletettebb darabja, a költő szenvedéseinek már-már lírai dokumentuma.

Koltai Virgil szintézise tehát — talán e néhány kiragadott mozzanattal is sikerült érzékeltetnünk — csak részleteredményeket tudott felmutatni. Mindenekelőtt szerzetesi kötöttsége, konzervatív világnézete-szemlélete s az ebből származó maradi, korszerűtlen esztétikai ízlése akadályozta, hogy maradéktalan hitelességgel megrajzolja Czuczor pályaképét.

Új fejezetet jelent a Czuczor-irodalomban Zoltvány Irén — szintén Benedek-rendi szerzetes — munkássága: az ő fáradozásai révén születik meg Czuczor műveinek első teljes szövegkritikai kiadása.⁴⁶ A kitűnő gyűjtemény pontosan százhusz darabbal, több mint ötven százalékkal gyarapítja a negyven évvel korábbi, Toldy által kiadott gyűjteményt, melyek közül a teljesen ismeretlen, addig még sehol sem közölt alkotások száma nem kevesebb, mint ötven. Zoltvány alapos és szakszerű munkájáról tanúskodik a költő önállóan, folyóiratokban s egyéb kiadványokban megjelent műveinek gondosan összeállított

⁴³ Lásd: Zoltvány Irén: Cz. G. összes költői művei. Első kötet. Bp. 1899. 306., 229. l.

⁴⁴ Koltai V., I. m. 133. l.

⁴⁵ I. m. 136. l.

⁴⁶ Czuczor Gergely összes költői művei. Három kötetben, életrajzzal és jegyzetekkel ellátva. Bp. 1899.

bibliográfiája, valamint a százötven lapnyi hatalmas jegyzetanyag. A gyűjteményt Zoltvány minden korábbinál igényesebb, tudományos kutatáson alapuló életrajzzal, pályaképvázlattal vezeti be. Bő forrásanyag birtokában magabiztosan ecseteli a költői pálya egyes szakaszait, miközben az elődök, főképpen Toldy és Koltai adatait, állításait lépten-nyomon helyesbíti és újakkal egészíti ki.

Kár, hogy részletesebb műelemzést nem végez, s olykor megelégszik a korábbi kutatás eredményeinek összegezésével; ennek következményeképpen azután előfordul, hogy itt-ott téves megállapításokat is átvesz, melyekkel sajnálatos módon azonosul. Így például Toldy sugallatára Zoltvány is „a magyar lojalitás dicsőítését” hallja egyértelműen kicsendülni az *Aradi gyűlés* énekeiből. A *Botondról* alkotott tömör ítélete azonban mindmáig helytálló; Toldy méltánytalan értékelésével szemben joggal tekinti a költő „legsikerültebb époszá-⁴⁷nak”. Ugyanezt mondhatjuk Czuczor népies költeményeiről nyújtott összegezéséről is. Egyben-másban kissé túlbecsüli népiességét, kezdeményező szerepének jelentőségét, sőt helyenként kisebb-nagyobb, ízlésére nem éppen kedvező fényt vető esztétikai melléfogások is becsúsznak — ettől eltekintve azonban: konklúziói, megállapításai alapján véve helyesek. Íme: „Czuczor az eredeti népdalok alapos ismerete és beható tanulmányozása folytán sok oly jellemzetes és új vonást olvasztott be költészetébe, melyekkel a népies birodalmát a műköltészetben nagymértékben — Kisfaludy Károly, Vitkovics és Vörösmartynál is jobban — kiterjesztette. S e népies dalok teszik Czuczor költészetének legeredetibb, másrészt legkitűnőbb oldalát. Míg ugyanis Vörösmarty egy régibb irány betetőzője, Czuczor 113 népies versével kiváló tehetségű megkezdője egy újnak, mely egyre nagyobb erővel fokozódott Tompánál, s Petőfi és Arany költészetében teljes diadalt aratott.”⁴⁸ (Kiemelés Zoltványtól.)

A *Riadóval* Zoltvány sem tud mit kezdeni: a szerzetesi mentalitás e kritikus ponton nála is fölébe kerekedik a tudományos objektivitásnak. Elismeri, hogy „valóságos forradalmi költemény”-ről van szó, csak éppen azt nem érti, hogy ez a „minden erős hazafisága mellett is szelid szerzetes, a... lágy érzelmeket zengő költő”, hogyan és mi oknál fogva vetemedhetett ily lázító, a tördöfésig elszánt vers megírására. Magyarázatot, persze, konstruál, és pedig jobb híján kettős okot vél döntő fontosságúnak; az egyik: a költőnek betegeskedése következtében megromlott idegrendszere, és a másik: a közvélemény elmarasztaló vádja „lantja némasága” miatt.⁴⁹ Ehhez most sebtiben csak annyit fűznénk hozzá: az életrajzi adatok tanúsága szerint Czuczor távolról

⁴⁷ Zoltvány Irén: *Czuczor Gergely élete*. Cz. G. összes költői művei. Első kötet. Bp. 1899. 17., 25. l.

⁴⁸ I. m. 26—27. l.

⁴⁹ V. ö.: I. m. 58—59. l.

sem volt olyan lelkiállapotban, hogy ne lett volna ura a helyzetnek, s ne tudta volna önmagát ellenőrizni, sőt, nagyon is tudatos volt minden lépése, cselekedete. A másik ok meg egyenesen nevetséges: nincs is szükség az alkotáslélektanban való különösebb jártasságra ahhoz, hogy megállapítsuk: semmilyen kívülről jövő hatás-beavatkozás-kényszerítés sem képes a motiváció, az ihlet szerepének betöltésére, még siettetésére sem, ha az szöges ellentétben áll az alkotó meggyőződésével, mondanivalójával. Különösen akkor nem — mint a jelen esetben —, ha az alkotómunka eredményeképpen létrejött művészi produkció egyúttal közvetlenül elvi-politikai állásfoglalást is jelent. — Zoltvány tehát alaposan téved, amikor kizárólagosan a költő egzaltált lelkiállapotának és külső beavatkozásnak tulajdonítja a vers megszületését; ámbar azt sem tartjuk kizártnak, hogy tévedése nagyon is tudatos. Nem nehéz ugyanis megállapítanunk, a szerző mindenáron arra törekszik (a cél szentesíti az eszközt alapon), hogy bebizonyítsa: a *Riadó* afféle pillanatnyi megingás, a forradalmi árral való öntudatlan sodródás műve — nem pedig a fokozatosan radikalizálódó jobbágyivadék tudatos hitvallása. Ezért kellett elhallgatnia a költőnek a 40-es években írt szatirikus közéleti líráját mint előzményt (*Mohács, Kifakadás* stb.), melynek fejlődésvonala ugyan nem ér a *Riadó* közvetlen közelébe, de töretlenül felfelé ívelő...

Magától értetődő, hogy ma, kerek hetven esztendő elteltével, az irodalomtudomány mai fejlettségi fokán — az esztétikai érték kategóriák terén bekövetkezett alapvető ízlésváltozás után — egész sor irodalmi-esztétikai kérdést másképp ítélünk meg, mint a múlt század végén. Következésképpen az is vitathatatlan, hogy a Zoltvány megrajzolta Czuczor-pályakép ma már alapos kiegészítésekre és újrafogalmazásra szorul. Ez a tény azonban mit sem von le érdeméből, vagyis abból, hogy az addigi Czuczor-irodalom csúcsteljesítményének tekintsük, tehát olyan fordulatnak, amely kiinduló pontjává válhatott volna a korábbinál megalapozottabb Czuczor-kutatásnak.

Sajnos, nem vált azzá... Koltai és Zoltvány szintetizáló törekvése után egészen a felszabadulásig, sőt napjainkig — egyetlen kivételtől, a már említett Horváth János-féle vázlatos Czuczor-portrétól eltekintve — mindössze néhány népszerűsítő írásról, alkalmi cikkről s egy-egy sovány irodalomtörténeti összefoglalásról tudunk. Ezek azonban a legkevésbé sem módosítják a korábbi Czuczor-képet.

Dolgozatunkban, ha csak nagy vonalakban is, igyekeztünk valamelyes képet adni a Czuczor-irodalom helyzetéről, a múlt század végén megrajzolt s mára már igencsak elavult Czuczor-portré fény- és árnyoldalairól. A kép, mint láttuk, semmiképpen sem mondható megnyugtatónak. Ezért arra törekedtünk, hogy a fontosabb munkák tömör értékelésén kívül, ha még oly vázlatosan is, exponáljuk a főbb problémákat, az elvégzendő feladatokat. Egyúttal jeleztük azokat a kérdéseket, melyek mielőbbi tisztázást igényelnek,

s amelyek további kutatásaink fontosabb csomópontjait fogják képezni. Czuczor költői-irodalomtörténeti jelentőségét mindenekelőtt az alábbi csomópontokban véljük megragadhatónak: a magyar romantikus epika megteremtése körüli tevékenységében, a Bajza—Vörösmarty vezette progresszív irodalompolitika, az irodalmi reszpublika mellett folytatott küzdelmeiben, Petőfi népiességének előkészítésében és pártos, közéleti-forradalmi költészetben.

Végül, dolgozatunk mintegy záró akkordjaként, hadd emlékeztessünk arra, hogy az Auróra, illetve az Athenaeum nagy nemzedékéből Czuczor haladt legkövetkezetesebben a forradalom felé, s ő tartott ki mellette mindvégig „rendületlenül”; kortársai közül ő az egyetlen, aki eljut Petőfig.

PROBLEMATIKA CZUCZOROVEJ TVORBY

Resumé

V práci sme sa v rámci daných možností a bez nárokov na úplnosť snažili načrtnúť literárno-historický význam básnického diela Gergelya Czuczora. V polemike s jeho kritikmi a životopiscami poukazujeme na to, že i keď v podstate nedosahuje úroveň svojich popredných súčasníkov, v mnohom sa im celkom približuje, a dokonca z určitého hľadiska je jeho úloha priekopnícka, najmä v tvorbe eposu a balady. Pokúsili sme sa, i keď len v náčrte, poskytnúť obraz o situácii v odbornej literatúre, poukázať na svetlá a tiene jeho portréту, ktorý od druhej polovice minulého storočia po dnešok značne vybledol. Obraz, ktorý sa nám načrtol, nie je, žiaľ, uspokojivý. Preto sme sa okrem stručného zhodnotenia najdôležitejších monografií usilovali nastoliť rad problémov, ktoré budú tvoriť oporné body ďalšieho výskumného postupu. Za oporné body pri hodnotení literárno-historického významu Czuczorovho básnického diela pokladáme predovšetkým tieto: činnosť v súvislosti s vytváraním maďarskej romantickej epiky, progresívna literárna politika Bajza-Vörösmartyho, zápasy vedené o demokratizáciu literatúry, príprava Petőfiho ľudovosti a odbojná, občiansko-revolučná poézia.

CZUCZOR PROBLEMS

Summary

In our work we have tried to sketch — very briefly and without aiming at a full portrait — the importance of Czuczor Gergely's poetical works for Hungarian literary history. Discussing the views of his critics and biographers we have shown that although his inspiration for and influence upon the literature of his time and for his successors are not equal in size with those of the greatest poets, it is at places very important. We can trace his pioneering function in certain aspects, especially in epos and ballad writing. We have made an attempt to draw a picture of the Czuczor biography and to show the old-fashioned character of the portrait drawn of him in the second half of the nineteenth century. The results of these critical estimations are not satisfying at

all. Thus we have tried to point — beside evaluating briefly the most important biographical works — at the main problems to be solved in future. At the same time we have asked a few questions which ought to be answered as soon as possible, and which will form the basis of our research work. Czuczor's importance for literature lies with the following aspects mainly: his activity concerning the forming of Hungarian romantic fiction, his fight to support the progressive literary policy movement led by Bajza and Vörösmarty, his support to democratic literature, his role in preparing the ground for the folk character of Petöfi's works and his engaged, social-revolutionary poetry.

ANTIFASIZMUS ÉS HÁBORÚELLENESSÉG
A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR LÍRÁBAN

SZEBERÉNYI ZOLTÁN, Nitra

Szinte már a legendák szívósságával tartotta magát egészen a közelmúltig az a vélemény, hogy fegyveres felkelés hiányában nem jöhetett létre számottevő magyar antifasiszta költészet. A francia, a jugoszláv, a szlovák és cseh ellenállási, ill. partizánlírához hasonlót valóban hiába keresnénk a magyar irodalomban. Ezeket a tömeges méretű fegyveres ellenállás hívta életre, legszebb darabjaik a harcok szünetében, a partizánok tábortüzénél, a nagyvárosok rejtekhelyein születtek. Legfőbb küldetésük a harcra buzdítás, a lelkesítés, az elomló remények ébresztése, a csüggedők hitének erősítése volt. Jellegüket, tartalmi és formai vonatkozásait a tömegekre támaszkodó ellenállási mozgalom, a fegyveres harc körülményei és követelményei határozták meg. A fasiszta betolakodók iránti gyűlölet minden cenzúrától szabadultan hangozhatott a költők ajkáról. Tollukat nem a maradandó művészi produkció, hanem az azonnali és minél szélesebb körű hatás igénye vezette, ami gyakran rögtönzött, csiszolatlan formai megoldásokban mutatkozott meg. E líra értékeit nem is művészi színvonalában, hanem történelmi jelentőségében kell keresnünk.

Ilyen jellegű, a harci cselekményekkel közvetlenül összefüggő költői reagálás aránylag csekély számban keletkezett magyar nyelven. A magyar ellenállási és partizánmozgalom már szórványos jellege miatt sem válhatott jelentős ellenállási költészet táptalajává. Az elszigetelt, egyéni kísérletek eredményei, a titkon, a statárium fenyegető árnyékában papírra vetett költemények legtöbbje pedig egyáltalán nem, vagy csak igen szűk körben fejthette ki hatását a terjesztés, a publicitás lehetetlensége miatt. Csupán az emigrációban, főként a Szovjetunióban élő magyar költők szava kelthetett a szovjet rádió magyar nyelvű adásai, a szovjet hadsereg által terjesztett rölapok stb. segítségével számottevő hatást. A legtöbb költemény csak a felszabadulás után láthatott napvilágot. S talán ez a körülmény idézte leginkább elő, hogy

sokáig nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a magyar antifasiszta költészetnek. Csak az elmúlt években folytatott széles körű tényfeltáró kutató munka eredményei módosították az irodalmi közvéleményt. Különösen „A történelem futószalagán” című terjedelmes antológia¹ világít rá, hogy a Horthy-Magyarország félféudális körülményei, a többszörös cenzúra és a kíméletlen üldöztetés ellenére, a harmincas évektől kezdődően kialakult a társadalmi-politikai tiltakozás és ellenszegülés irodalmi vetülete: a háborúellenes és antifasiszta magyar költészet. Egy számban és értékben jelentős, modulációkban gazdag, széles skálájú líra, amelynek fő küldetése és mondanivalója az emberi és kulturális értékek védelme a háború és fasizmus barbarizmusával szemben, valamint a béke megőrzése, a népek testvériségének hirdetése, a szociális igazságtalanságok elleni harc szorgalmazása volt. Bár a sajátos magyar társadalmi-politikai körülmények és a haladó erők megosztottsága révén csupán egyes szakaszaiban válhatott az aktív harc eszközévé, egyes kutatók Európa hasonló jellegű irodalmainak élvonalába sorolhatónak tartják.²

Az említett antológia különösen jelentős számunkra, mert az egész magyar nyelvterületre kiható érvénnyel tükrözi azt aényt, amelyet hazai irodalmáraink — főként Fábry Zoltán — régóta bizonygattak: hogy a magyar nyelvű háborúellenes és antifasiszta líra megteremtésében jelentős szerepük volt a csehszlovákiai magyar költőknek. A kiadvány ugyanis az utódállamok magyar irodalmának antifasiszta vonulatából is válogatást nyújt. S bár az antológiák már műfaji korlátaiknál fogva sem szolgálhatnak megbízható összehasonlítási alapul, némi következtetést mégis lehetővé tesznek. Az a körülmény talán, hogy a közölt 624 háborúellenes és antifasiszta versből 44 (tehát 7 %) csehszlovákiai magyar költő műve, mégsem írható pusztán a szerkesztői önkény számlájára, hanem a fentebb mondottakat támasztja alá. S talán az sem mellékes körülmény, hogy a két háború közötti időszak legjelentősebb költői egyéniségeinek nevét olvashatjuk a versek alatt, akik az irodalomtörténet mai tanúsága szerint is az élvonalba tartoznak.³ A szerkesztő aligha törekedett teljességre, de a kirajzolódó kép — megközelítőleg — hitelesnek mondható: Győry Dezső 23, Forbáth Imre 9, Berkó Sándor 6, Vozári Dezső 5 és Rácz Olivér 1 verssel szerepel. Persze sorolhatnánk még neveket, kik hiányoznak a kötetből, emelhetnénk a versek számát, módosít-

¹ *A történelem futószalagán*. Antifasiszta lírai antológia. (A verseket válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Kerékgyártó István.) Magvető Kiadó, Budapest 1965.

² Vö.: Kerékgyártó István, *Antifasiszta költészetünk a felszabadulás előtt*. i. m. 635–639. oldal.

³ Lásd Csanda Sándor irodalomtörténeti összefoglalóját: *Első nemzedék*. (A csehszlovákiai magyar irodalom keletkezése és fejlődése) Tatran — Magyar Üzem. Bratislava, 1968.

hatnánk a költők hierarchikus rendjét, de a csehszlovákiai magyar antifasiszta költészet jelentőségének arányai így is kirajzolódnak. S bár e líra eredményeinek jelentős része csak a felszabadulás után láthatott nyomdafestéket, s a mai olvasó főként az írói szándék dokumentumaként tarthatja számon, azt kellően demonstrálja, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom legjobbjai a fasiszmus elleni harc elkötelezettjei voltak, s Fábry Zoltán európai hírű és jelentőségű antifasiszta publicisztikája mellett gazdagon virágzott az azonos töltésű lírai költészet is.

Felszólalásunkban — az idő rövidsége miatt — nem vállalkozhatunk a csehszlovákiai magyar háborúellenes és antifasiszta költészet egészének bemutatására és értékelésére, még vázlatos ismertetésére sem. Megpróbáljuk azonban a szocialista eszmeiségű antifasiszta lírával (Forbáth Imre, Berkó Sándor stb.⁴) párhuzamosan kibontakozó polgári-humanista költészet antifasiszta vonulatának (Győry, Vozári stb.) legjelentősebb fejezeteként: Győry Dezső antifasiszta és háborúellenes lírájának főbb jellemzőit felidézni. Azért éppen az övét, mert a Fábry Zoltán által hirdetett és vallott vox humanának az ő költészete jelentette az adekvát lírai kifejezését.

* * *

Győry antifasiszta költészete a Magyar Újság hasábjain bontakozott ki. A polgári keretek között haladó szellemű és szakmai szempontból rangos munkatársi gárdával induló aktivista napilap szerkesztőségében töltött éveket Győry legtermékenyebb korszakának kell tekintenünk.⁵ Ez az időszak érleli meg benne a közép-európai arányokban gondolkodó költőt és publicistát, a fasiszmus következetes ellenfelét.

A Magyar Újság a németországi fasiszmus uralomrajutásának évében, 1933-ban indul. Társadalmi angazsáltságára jellemzően Győry érzékeny szeizmográfként reagál minden eseményre, szinte semmi sem kerül el figyelmét. Kül- és belpolitikai események egyaránt felkeltik érdeklődését. Az előző alkotói korszakaihoz viszonyítva sohasem tapasztalt közelségbe kerül benne a költő és az újságíró; gyakori átfedésekkel alakul mindkét irányú tevékenysége. Ekkor válik igazán valóságossá a Móricz adta jellemzés: „Elsősorban és teljesen politikai költő.”⁶ Közvetlen hatóerőként kíván jelen lenni a társadalmi-

⁴ Ez a szocialista töltésű antifasiszta líra leginkább Az Út (1931–1936) és a Magyar Nap (1936–1938) című, kommunista szellemű lapokban bontakozott ki.

⁵ A Magyar Újság (1933–1938) a túlzó aktivizmusa révén olvasóközönségét veszített A Reggel helyébe jött létre. A Prágai Magyar Hírlaptól elbocsátott Dzurányi László főszerkesztésében elsőrangú munkatársi gárda alakult ki körülötte: Győry Dezső (felelős szerkesztő), Barta Lajos, Földes Sándor, Jócsik Lajos, Kaczér Illés, Sas Andor, Szabó Béla, Szalatnai Rezső, Selleyi József, Vozári Dezső és mások. A kormánytól bőkezűen dotált napilap a magyar antifasiszta publicisztika és a költészet egyik fóruma lett a harmincas években.

⁶ Vö.: Móricz Zsigmond: Újarcú magyarok. Nyugat, 1928. 384–385. o.

politikai élet mozgásában. Helyenként szinte verses publicisztikát művel, amely művészi megformálásában sok kívánnivalót hagy maga után, de politikai-társadalmi szempontból jelentős helyzetet képvisel, mintegy a líra és a publicisztika határán áll. A legtöményebb politikumú verseiben — alcímben — maga is utal a publicisztikai ihletforrásra: pl. Verses glossza a tömeghangulatról; Glossza az európai demokráciáknak; Verses tanács a prágai kormánynak stb. Sokszor vezércikk-kereteket is kitöltő társadalmi-politikai mondanivaló tömörül össze költői ihletének tüzeiben érdes szövésű, agitatív jellegű versekké. A legtöbb költeményének olvashatni a glossza, cikk-vezércikk ösét a Magyar Újságban. Igen jellemző példa erre a következő: 1934. február 14-én zajlott le a történelemből közismert véres esemény a bécsi ún. Marx-házak előtt, a munkásság felkelésének vérbe fojtása, s másnap már olvasható volt a Magyar Újság hasábjain az arra reagáló „Vérhagyó kedd — vérező szerda” című Győry-cikk,⁷ s három nappal később „Az ember tragédiája, legújabb szín” című vers, amelyben Ádám a Napóleon maszkjában megjelenő, tehát könyörtelen hódítást és háborút szimbolizáló Lucifer vér és szenvedés szülte „új rendjét” az emberség, az örök emberi humánus nevében utasítja el: „Nem érted, állat, nem kell ez a rend.” A magyar költészetben az elsők között érzett fel a fasizmus veszélyére, s határolta el magát embertelen eszméitől. Bár eleinte optimizmussal töltötte el a német munkásság ellenállása, a Hitler-ellenes szabotázs-akciók. Érdekes példája ennek a Vízión című verse is, amelynek már az alcíme: Ceruzajegyzet a német erdőégésekhez — világosan vall a teremtő ihlet forrásairól.⁸ Ebben a versben már a kezdet kezdetén megjósolja az új diktátor elkerülhetetlen bukását:

Wotán dühöng. Marx megfordul a sírban,
ropog a csontja földnek és az égnek,
síkon, hegyen s tengeren barna-pírban
a káosz-erdő vörhenyei égnek.

A vak tekintély látszat-magosában
egy örült ideg megmered veszejtőn:
s leölt barátok hullá-sorfalában
a nagy-nagy Führer megindul a lejtőn.⁹

Győry eszmei fejlődése nagy ívben kanyarodott a „kisebbségi génusz” lokális horizontjától a német erdőtüzek meglátásáig, de a fasizmus tényleges erejére, bomlasztó, lélekmérgező hatásának valódi nagyságára csak a har-

⁷ Megjelent a Magyar Újság 1934. február 15-i számában.

⁸ Vö.: Magyar Újság 1934. február 18-án.

⁹ A Magyar Újságban a Führer helyett „F” szerepelt, de mindenki tudta, hogy kiről van szó.

mincas évek végén, a készülő új háború fenyegető árnyékában döbbszent rá. Életművének ez a szakasza a legnemesebb emberi és művészi dokumentumokat szolgáltatja a két háború közötti magyar költészet történetéhez. Kevés ilyen férfias merészségű költője volt a magyar antifasizmusnak ebben az időben. Nem a tettektől írtózó éter humanizmusnak, hanem a tettek sarkalló „kardos humanizmusnak“ volt a hirdetője. Költői eszközeit e központi gondolatnak vetette alá. Lírájának korábbi mozgató rúgói: a kisebbségi sorsproblémák a háttérbe szorulnak. Nincs terünk formai vizsgálódást tenni, de talán annyit megjegyezhetünk, hogy csaknem teljesen elhagyja a húszas években kultivált expresszionista verstechnikát, visszatér a pályája elejére jellemző verselési formákhoz, költészetének uralkodó ritmikája a lazán kezelt jambus lesz, a harmincas években írt verseinek 90 %-a jambikus lejtésű. Ezzel a visszakanyarodással, s talán még nyelvének egyre sűrűsödő archaizmusával is a történelmi események korabeli tendenciáitól, főként a németországi eseményektől, de csehszlovákiai magyar mikrotársadalomtól is el kívánja határolni magát.

Győry a harmincas évek végén érkezik el antifasiszta költészetének igazi kiteljesedéséhez. A sorsdöntő 1938-as év januárjában a Magyar Újság szerkesztőségével Prágába költözik. Itt indítja meg a Magyar Újság vasárnapi számainak állandó rovatát: „A történelem sodrában“ címűt, amelyben aktuális politikai és kulturális anyagot közöl antifasiszta és háború-ellenes tartalommal. Költészetében egyre sűrűsödnek az aggodalom, a féltés komor, fekete színei. Társadalmi-politikai angazsáltságára jellemzően kórházba kerülve sem a betegsége foglalkoztatja, a kórházablakon át szemlélt látkép a közeledő tragédia előjeleit sugallja számára; a politikai vezetés dermedt tehetetlensége nyugtalanító kérdések felvetésére készíti: „Átellenben mit kémlelnek vakon, Tán Európát a Hradzsín-ablakon?“ A kérdések feloldatlanok maradnak; a jövőt tudakoló kérdésre kétség, bizonytalanság lehet a válasz: „S te vén világgrész, mit kémlelsz vakon? Tán rácsot egy börtönablakon?!“ A mindössze hatsoros költeményben háromszor megismétlődő „vakon“ szó a burzsoa csehszlovák politikai vezetés bizonytalanságaira, tanácstalanságaira, rövidlátására utal, amely oly kétségessé tette a köztársaság sorsát. A költő látja a problémákat, de maga is retteg hinni a megsejtett tragédiában. 1938 Prágája azonban semmi jóval nem kecsegtet. Ausztria megszállása félreérthetetlenül jelezte a német terjeszkedés irányát. Csehszlovákia a hitleri harapógó szorításába került.

Ebben a baljós politikai atmoszférában, az előre megsejtett vég nyomasztó súlya alatt, erkölcsi erőben, emberi magatartásban, bátor kiállásokban gazdag költészet születik a tollán, amelynek kulcsmondata lehet az Afágia című versének egyik mondata: „Európát érzem, de Gömörért fájok...“ A Prágában is a szülőföldjéért fájó, de Európa népeiért aggódó költő alapállása ez. A pr-

gai tartózkodása (1938. január—1939. március) alatt írt költeményei szinte kivétel nélkül a politikai események visszhangjai, mintegy kísézőzenét, komor, fájdalmas tónusú kísézőzenét szolgáltatnak a költő körül zajló történelemnek.

A veszélyérzet sem nyomja el benne azonban teljesen az optimizmust. Az 1938-as esztendő őszének Prágájáról „körképet” festve, jóval a Szovjetunió elleni náci támadás előtt, megjósolja a fasiszták bukását:

Kultúránk, fehér üszönk, álmunk,
egyelőre tán el kell válnunk.
S mert, aki másnak vermet ástott:
Keleten lesz Nyugat bukásod...
(Prágai körkép)

S hogy mindenek dacára, minden baljós előjel ellenére is hisz lelke mélyén a történelem kedvezőbb fordulatában, azt a „Holdfogyatkozás a prágai szülőhegyen” című versének szerkezeti felépítése is bizonyítja. Ez az egyetlen olyan Győry-vers, amelyben a leglényegesebb mondanivaló a külső tagolásba van bekódolva. A fogyó Hold sarlójához hasonló felépítésű vers első sorai a költő hazájának szomorú sorsáról tudósítanak:

„Egy ország elfogyott, így ősszel, ártatlan, hiába...
Egy ország elfogyott, mint égen a holdnak világa.”

A jambikus lejtésű, szpondeuszokkal lassított, sóhajszerűen elnyújtott tizenöt szótagos sorokkal induló, kétsoros strófákból építkező költemény — versszakonként egy-egy szótaggal lerövidülve eljut a teljes megsemmisülés határát szimbolizáló egyszótagú sorokból álló versszakig, hogy innen versszakonként gyarapodva, mintegy erőre kapva hittel és eltökéltséggel zenghesse: nem lehet az élet természetes rendjét tartós érvénnyel felborítani. A jelen kilátástalanságát, szörnyűségeit követni fogja a jobb, boldogabb, emberibb jövő.

A müncheni tragédiával azonban megpecsételődött hazája sorsa. A Magyar Újságot beszüntették, a költő, a publicista elvesztette fórumát. Az utolsó számok egyikében még közölte három sokat idézett versét: A jel, a Lármafa és Az én két testamentumom címűeket, amelyekben a legégetőbb kérdésekre hívta fel az olvasók figyelmét.

„A jel”-ben a horogkereszt jegyében fenekedő fasizmus veszélyére, a fasiszta fenevad terjeszkedési étvágyára utal; nincs biztonságban előtte egyetlen európai nép sem, s a magyarság csakúgy veszélyeztetett, mint a költő hazája (Keletre néz, de Délre les a jel). A horogkereszt mindenütt feltűnik:

...Útját fokenként, sorjánt döngöli,
előbb a baszkok, negyedszerre mi.
Itt is ez a jel, ott is ez a jel:
Made in Germany, made in Germany

Az egyre nagyobb hullámokat verő irredentizmust veszi célba a Lármafa című verse. A hazai és a magyarországi nacionalisták kihasználva a német fasizmus terjeszkedésével kialakult történelmi helyzetet, egyre nyíltabban hirdették területi követeléseiket az utódállamokkal szemben. Győry világosan látta, hogy mindennemű revízió a haladó erők gyengítéséhez vezet, s a magyarság, Csehszlovákia, Közép-Európa népei sorsának megpecsételését jelentené. Ezért veri meg a „lármafát“; ezért figyelmeztet, hogy a magyarság legfőbb problémája létének megőrzése, nem pedig földrajzi határai, hiszen a fasizmus elnyeléssel fenyegeti, mint minden népet Európában:

Nem szabad többé kialudnia
A nemzetvédő jajveszékülésnek;
A köd nem égbolt! S minden lármafa
e kérdést verje: Hol van, nem az ország
de a magyar Lét új határa ma?

A harmadik vers — Az én két testamentumom — pedig a fasiszta eszmék terjedésével felbukkanó, helyenként ijesztő méreteket öltő antiszemitizmus ellen íródott. A faji elméletek abszurdítására mutat rá a bibliai motívumokból építkező versében. Az „übermensch“ elmélet megszállottait, a „különb vagyok, mert fölöttem vagyok“ ocsmány faji fölényeskedőit állítja pellengérre, akik a „kereszténység“ nevében követik el gáztetteiket.

Mindhárom vers a müncheni döntés hónapjában, 1938 szeptemberében született, amikor még kevesen látták a fasiszta veszély igazi méreteit és várható kihatását Európa sorsára. Ezek a költemények Győry emberi és költői magatartásának, cselekvő humanizmusának bizonyító erejű dokumentumai maradnak.

Győry prágai tartózkodásának a náci hadak bevonulása, vagy ahogy egyik versében írja: az „új tatárjárás“ vetett véget. A megszálló német hadigépezet láttán felrémlik előtte saját sorsán túl nemzete és Európa népeinek eljövendő sorsa, hazája teljes pusztulásának reális veszélye, amely a szervezett ellenállás helyetti gyáva kompromisszumok következményeként állott elő. Az egyik utolsó prágai versében a Vencel téren szemlélt náci katona láttán írja:

„S a póráz, mit Prágára vetnek
kötele lesz tán nemzetemnek,
s az emberiségnek is.
S míg földrészünk sunyít, lapít:

a hűdött béke kórágánál
örök éhséggel, mint a bálvány,
áll, áll, szótlan, motorlovával
a barna Dzsingisz kán fia.“

(Találkozásom a nácihaddal,
1939. III.)

A náci hadak megjelenése a költő számára a letartóztatás veszélyét jelentette. A barna pestis elől menekülni volt kénytelen, ha el akarta kerülni a koncentrációs táborok poklát. Pozsonyba utazik, de antifasiszta múltja miatt ott is üldöztetés várja. A népek testvériségének, a békének és a cselekvő humanizmusnak költője azonban nem tagadhatta meg magát, a saját eszközeivel vette fel a küzdelmet. A háborútól vészterhes év nyárutóján végrehajtotta egyik legbátrabb költői tettét: 1939 szeptemberében, állás és lakás nélkül, a szlovák fasizmus tobzódásai közepette megírta a magyar antifasiszta költészet egyik legszebb dokumentumát, a Magyar Hegyibeszéd 1939 karácsonyán¹⁰ című csaknem 400 soros poémáját. Győry ezzel a művel ért költői fejlődése csúcsára, ebben a költeményben emelkedett a kisebbségi magyar költő Európa szószólójává, hangja ebben magasztosult „emberi hang“-gá. Ez a 14 részes, 42 versszakos, 378 soros költemény lényegében egy kollektív érvényű önéletrajz, amely gyönyörű ívben íveli át a csehszlovákiai magyarság két évtizedes történelmét, eszmei-politikai fejlődését az „apák bűne“ felismerésén, a kisebbségi messianizmus romantikus álmain, az „újarcú magyarok“ megújulást sürgető lelkesedésén keresztül az „emberség nagysága, a lelkiismeret teljessége, a vox humana megvallásáig. A „sohasem magunkért, mindig másért...“ alapállása ez, a vox humana lényege, a szlovákiai magyarság küldetéstudatának maximuma bontakozik ki a költemény vallomásos soraiból, a „vox humana ezekben a sorokban klimaxot ért el“ — írta róla elismeréssel Fábry Zoltán.¹¹ A felelősségérzet szólal meg a költőben, mikor az utolsó részben így summázza a helyzetből fakadó feladatokat:

„országpelyvát sodor a bombás,
gázzaltelt, történelmi szél:
s bátorság békéről az ének
igazáért minden szegénynek:
az úgy bukhat, az Eszme él:
most: légy a gáton férfi s jelkép,
álld a sarat, a túszt te vagy,
magán, de tán te vagy a nemzet
ember-magyar tanod ne hagyd...“

(XIV)

* * *

¹⁰ A költemény az Esti Újság 1934. évi karácsonyi számában jelent meg először, innen kapta a címét.

¹¹ Vö.: Fábry Zoltán: *Stószai délelőttök*, 401–403. oldal.

Az „Emberi hang“ címen külön kötetben is megjelent költemény szinte utolsó szóként hangzott el.¹² Ettől az időtől kezdve a költő alig jut nyomdafestékhez; a történelem vihara tovább sodorja a szlovák fővárosból. Tiso pribékjei és a gestapo elől az akkor Magyarországhoz tartozó Beregszászra költözik. Tovább írja háborúellenes és antifasiszta verseit, de ezek már csak a felszabadulás után jelenhetnek meg (pl. Tiltott képeslevelezőlap; Munkácsi Március; Bombák a Tiszaháton; Óvóhely a kertben, Tiszahát kiürítésekor stb.). Ezek a költemények is azt dokumentálják, amit felszólalásunkban hangsúlyozni akartunk: a magyar antifasiszta költészet egyik leggazdagabb fejezetét jelenti Győry Dezső két háború közötti lírája.

ANTIFAŠIZMUS A ANTIMILITARIZMUS V MAĎARSKEJ LYRIKE V ČESKOSLOVENSKU

Resumé

Na vytváraní antifašistickej lyriky v maďarskej reči sa v značnej miere podieľali maďarskí básnici v Československu. Maďarská antifašistická lyrika v Československu sa rozvíjala najmä na stránkach komunistických časopisov *Az Út* (Cesta; 1931–1936) a *Magyar Nap* (Maďarský deň; 1936–1938), a na stĺpcoch meštiacko-aktivistického denníka *Magyar Újság* (Maďarské noviny; 1933–1938). Spomedzi socialisticko-komunistických básnikov vynikli: Imre Forbáth (1898–1967) a Sándor Berkó (1918–1944); najvýznamnejšími meštiacko-humanistickými básnikmi boli Dezső Győry (1900) a Dezső Vozári (1904). V tomto krátkom príspevku nemáme možnosť podať ucelený obraz o maďarskej antifašistickej poézii, sme nútení obmedziť sa na jej najbohatšiu kapitolu, na dielo Dezső Győryho v tridsiatych rokoch.

Antifašistická poézia Dezső Győryho sa rozkvitla po vzniku *Magyar Újság-u* (1933), u ktorého zastával funkciu zodpovedného redaktora. Spomedzi maďarských básnikov si ako prvý uvedomí nebezpečenstvo, ktoré hrozí národom Európy (Tragédia človeka, najnovší obraz), avšak nezakolíše sa vo svojej viere v konečné víťazstvo a vpád „veľkého Führera“ (Vízia, 1934). Ani v tieni novej hroziacej apokalypsy neprestáva hlásať bratstvo národov (Bojím sa o každý národ). Maďarský antifašizmus mal v tridsiatych rokoch málo takýchto básnikov s odvahou muža a s čistým hlasom poétu. Proti barbarstvu fašizmu, ničivej neľudskosti vedel a odvážil sa hlásať tvorivý humanizmus (*vox humana*), ktorý postaví mosty medzi národmi. V osudnom roku 1938 v dôsledku historického diania redakcia časopisu *Magyar Újság* sa presťahovala do Prahy a napokon toto bojové fórum antifašizmu bolo zakázané. V poslednom čísle však Győry dvíha svoj básnický hlas ešte raz proti nacizmu (Znamenie), proti íredente (Strom kriku) a proti antisemitizmu (Moje dva testamenty). V jednej zo svojich pražských básní s obavou spomína svoj ľud a smutne oplakáva osud svojej vlasti: „Zanikla jedna krajina, takto v jeseň, nevinne a márne...“ (Zatmenie mesiaca na pražských Vinohradoch). Po príchode nacistických okupantov bol nútený opustiť Prahu, skrýva sa v Bratislave. Koncom roku 1939, bez zamestnania, skrývajúce sa pred tajnou políciou, napísal svoju skoro 400 veršovú poému *Emberi hang*, jeden z najkrajších dokumentov maďarskej antifašistickej poézie. Týmto dielom vyvrhol jeho básnický vývin.

¹² Győry Dezső: *Emberi hang* (vers), Bratislava-Pozsony, 1940.

ANTI-FASCIST AND ANTI-WAR POETRY IN THE HUNGARIAN LITERATURE IN CZECHOSLOVAKIA

Resumé

The Hungarian poets in Czechoslovakia had an important role in forming the Hungarian anti-fascist poetry. This kind of poetry was first published in the thirties by the socialist — kommunist papers *Az Út* (1931—1936), and *Magyar Nap* (1936—1938), but also by the bourgeois-activist *Magyar Újság* (1933—1938). Forbáth Imre and Berkó Sándor were the outstanding socialist poets, while Győry Dezső and Vozári Dezső were outstanding bourgeois-humanist poets. In our report we attempt at sketching the activity of Győry Dezső, the most important bourgeois anti-fascist poet.

Győry Dezső has raised his voice against the barbarism of „the new regime“ since the moment it came into power. The movements of the German working-class filled him with optimism at the beginning. He prophesied the fall of the bloody-handed dictator in his poem „Vízió“. Influenced by the bloody events in Vienna (14. Feb. 1934), he protested against the anti-humanities of fascism in Madách's spirit: „It is The Tragedy of Man, the newest scene“. And, in the foreshadow of the coming apocalypse; the minority Hungarian poet became the mediator of Europe, and he had the ability and courage to become the mouthpiece of the anti-war active humanism, and the mouthpiece of the „vox humana“, the bridge joining nations. He was not silenced by the Munich decision, either. He continued writing even in the destructive storms of the second world war, and published, at the Christmas of 1939, one of the most beautiful documents of Hungarian anti-fascism, the long poem „Emberi hang“.

A KELETKÖZÉP-EURÓPAI ÖSSZEHAISONLÍTÓ
IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

SZIKLAY LÁSZLÓ, Budapest

A negyvenes évek végének, az ötvenes éveknek átmeneti csendje után a keletközép-európai népek irodalomtörténetírásában új lendületre kapott az összehasonlító szempontok alkalmazása. Sokan azt hiszik, hogy teljesen új diszciplináról vagy legalábbis az irodalomtörténetnek teljesen új ágáról van szó akkor, amikor a határon innen és túl egyre intenzívebben és egyre gyakrabban fordulnak a komparatiztika módszeréhez. Ennek az előadásnak éppen az az egyik célja, hogy rámutasson: ez a nézet tévedés, a nemzeti irodalomtörténetírás szinte a megindulása óta ismerte az összehasonlítás szempontjait — s csak bizonyos korszakokban, illetőleg esetekben mellőzte a komparatiztikát.

Arról itt most nem fogunk beszélni, hogy miért képvisel az általunk itt most Keletközép-Európának nevezett terület népeinek kultúrája s így az irodalma is egy bizonyos, sajátos jegyekkel rendelkező *egységet* az európai kultúrán és irodalmon belül. Arról már mind a magyar nyelvű, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban sok szó esett pro és contra, hogy azon a területen, amely — Chateaubriand szavával élve — „Triesztől keletre“ fekszik, egymással analóg fejlődésű irodalmak csoportja fejlődött ki. Ez főleg azoknak a kutatóknak volt szembeűnő, akik kívülről — például Nyugat-Európából vagy esetleg Amerikából — tekintettek e tájra. De a múlt század elején, majd ismét századunk húszas éveinek végétől, harmincas éveitől kezdve mi magunk is tudatában voltunk annak, hogy a magyar s a vele szomszédos irodalmak fejlődése többé-kevésbé eltér — és egymáshoz hasonló módon tér el — a nyugat-európai irodalmak fejlődésétől. Voltak és vannak, akik azt is megkísérelték, hogy megállapítsák ezeknek az eltéréseknek a törvényszerűségeit. E kísérletek gazdag irodalmát lehetne itt most idézni. De mi most ebben a rövidre szabott előadásban nem erről akarunk beszélni. A tudo-

mánytörténet néhány kérdését vetjük fel, s ezzel akarjuk hangsúlyozni a keletközép-európai irodalmak együttes kutatásának fontosságát.

Elöljáróban még csak egy terminológiai kérdést szeretnénk tisztázni: a szóban forgó népek literatúrájáról beszéltek mint „szláv irodalmakról“ (Slavonic literatures, littératures slaves), említették őket egyszerűen Közép-Európa, Délkelet-Európa (Südost-Europa) vagy éppen Keletközép-Európa irodalmaiként. Volt idő, amikor mint a Kárpát-medence vagy éppen a Duna-táj irodalmi kerültek szóba. Hogy mindezekben az elnevezésekben akadt politikai, nemzetpolitikai, sőt nemegyszer napipolitikai hátsó gondolat is, azt talán mondanom sem kell.

Ha a tudománytörténet területén akarunk is maradni, azt mégis meg kell mondanunk, mit tartunk az említett irodalmak legjellemzőbb fejlődéstörténeti sajátosságának. Csaknem mind a reneszánsz idején tették meg az első lépéseket a középkor állami-egyházi műnyelvével szemben a nemzeti nyelvű irodalom kialakítása terén, hogy aztán elég hosszú szünet (török háborúk, idegen elnyomás, stb.) után tulajdonképpen a XVIII. század második felében, a XVIII.—XIX. század fordulóján teremtsék meg — többé-kevésbé a nép nyelvéből — a maguk modern irodalmi nyelvét és modern, európai értelemben vett irodalmát. Ismétlem: itt most nem részletezem ezeket a kérdéseket. Itt most csak azt hangsúlyozom, ami tudománytörténeti mondanivalóm szempontjából lényeges. Mindenekelőtt: már az elmondottakból is világos a fejlődésnek egy bizonyos késése, időbeli eltolódása, — ha volna időnk és módunk rá, akkor világossá tennők, hogy nemcsak a fejlett nyugati irodalmakhoz képest, hanem a német s az orosz nyelvterület között fekvő irodalmakban *egyénként* is. S másodsorban: a felvilágosodás korában úgy indul el a fejlődés, hogy a kérdéses nemzeteknek nincs önálló politikai életük, gyarmati vagy félgymarmati sorban élnek, s a politikai szervezet, a politikai tényezők szerepét is az irodalom, illetőleg maguk az írók játsszák. Az irodalom a polgárosodás s ezzel együtt a nemzettéválás *eszköze*, műfaji s ezeken belül művei nemcsak esztétikai értékükkel, hanem — a legtöbb esetben — *első-sorban* nemzeti, nemzetpolitikai szerepükkel hatnak, az író művészi hivatásának tudata mellett elsősorban a politikusnak, a nemzet vezérének a szerepét játssza. Ez az oka annak, hogy nem egy keletközép-európai irodalomban a XVIII. század második felének s a XVIII.—XIX. század fordulójának korszakát nemcsak a politikai történet nevezi „a nemzeti felújulás“ korának, hanem az irodalomtörténetírás is.

Az az irodalomtörténetírás, amely csaknem kivétel nélkül ebben a korszakban indult el, s maga is abban a légkörben alakult ki, amelyről itt egy pár szót szoltunk. Már a XVIII. századnak rendszerint idegen nyelvű és legtöbbször több népre kiterjedő, egy-egy nagyobb államegység íróit magában foglaló „historia litterariá“-i, amelyeknek a legkülönbözőbb nemzetiségű

tudósok a szerzői (a hazai német Rotarides és Czvittinger, a szlovák Wallaszky, az erdélyi magyar Bod Péter, — ő az egyetlen, aki magyarul írja meg művét — és í. t.), sem nélkülözik az említett patrióta szempontot; szerzőjük rendszerint azért állítja össze művét, hogy a külföld előtt is bizonyítsa: hazája mégsem olyan elmaradott, mint amilyennek az idegenek hiszik.

Behozni a késést!: magának az irodalomnak, de az irodalomtörténetírásnak a jelszava is attól a pillanattól kezdve, hogy az említett népeknél modern értelemben vett irodalomtudományról beszélhetünk. Az eddig elmondottak alapján talán nem szorul részletesebb magyarázatra, hogy ha a felvilágosodás korában megtörténtek is az első lépések a nemzeti irodalom ilyen szellemű összefoglalására (egy Dobrovský, egy Tablic, Kazinczy Tübingiai pályairatának ide vonatkozó része stb.), annak, amit még ma is nemzeti irodalomtörténetírásnak nevezünk, a *romantika korában* rakták le az alapjait, akkor, amikor a múlt idealizálása és a nép felé fordulás (mindkettő a felvilágosodás öröksége!) magának az irodalomnak is fő témája és célkitűzése volt. A romantikus irodalomtörténész, akárcsak a romantikus író, elsősorban a saját nemzete múltját figyelte, a saját népe költészetének gyöngyszemeit akarta összegyűjteni, s odaállítani példaképül nemzete költői elé: eleve belterjes gazdálkodást folytatott tehát. Igen érdekes módon a kezdetek kezdetén mégis érvényesültek a komparatiztikának bizonyos szempontjai, természetesen az adott lehetőségek határain belül s az adott fejlettségi fokon. Ez az a korszak, amikor — főleg Pavel Jozef Šafárik: *Geschichte der Slawischen Sprache und Literatur...* című munkájának kezdeményezésére — a modern szláv összehasonlító irodalomtörténetírás alapjait lerakják. Ennek a mozgó ereje: a nyelvrokonság egyre erősebb és erősebb felismerése, és e felismerés alapján az a szláv kölcsönösség-eszme, amely Schlözerig-Herderig nyúlik vissza, amelyet Kollár fogalmazott meg, s amely — mutatis mutandis — szinte egészen napjainkig hatóerővé vált. Érdekes, hogy nálunk, magyaroknál ez a nyelv- vagy etnikai rokonságra alapozott eszmevilág — gondolunk itt akár a hun-magyar testvériség romantikus elképzelésére, akár a XVIII. században felismert finnugor nyelvrokonságra — inkább csak a szépirodalomnak lett témája. Ha a tudomány foglalkozott vele, a nyelvészet eszközeivel szólt róla. Nálunk nem alakult ki az irodalomtörténeti finnugrisztika vagy akár turkológia, legalábbis nem olyan átütő erővel, mint — Kollár és Šafárik nyomán — az irodalomtörténeti szlavisztika. Ma már világosan látjuk ennek az okát, éspedig éppen a magyar irodalomtörténetírás tükrében. Egy szláv irodalomtörténésznek — a mi esetünkben Šafáriknak — nem volt nehéz a közvetlen szomszédságában más szláv nyelvű népeket találnia; éppen Šafárik példájából tudjuk, hogy életének egy szakaszában a szerb kultúrát is sikerült megismernie. Ilyen körülmények között már csak azoknak a szláv népeknek a fejlődésrajzát kellett a koncepciójához hozzákomponálnia, ame-

lyek távolabb estek tőle. A magyar irodalomtörténész — Toldy Ferencre, a magyar nemzeti irodalomtörténetírás megalapítójára gondolunk itt — nem talált a közvetlen szomszédságában a romantikus rokonsággépzetnek megfelelő népeket, azokat kereste fel, azokért lelkesedett, akiknél példát találhatott arra a nemzetépítő munkára, amely őt is, egész korszakát is jellemezte. Nem véletlen, hogy Prágában járt, hogy lelkesedett Hanka kézirat-hamisításaiért. A szláv komparatistikai beállítottság ellenére a cseheknél is találhatunk példát arra, hogy romantikus irodalomtudományuk érdeklődött a magyar irodalom jelenségei iránt.

Tehát annak ellenére, hogy a romantikus irodalomtörténész elsősorban a *saját* nemzeti kultúrájának fejlesztésén fáradozott, művében megjelentek annak a csírái is, amit ma — fejlettebb fokon — összehasonlító irodalomtörténetírásnak nevezünk. A romantika korában ennek *gyakorlati* célja volt; példát keresni a szomszédban arra, hogy mi segíti elő a nemzetfejlesztő kulturális-irodalmi munkát.

Többször szoltunk róla, legutóbb a történeti regény fejlődésével kapcsolatban, hogy nálunk a romantikus irodalom- és művészetszemlélet lényegesen tovább élt, mint más — főleg a fejlettebb nyugati — irodalmakban. Az irodalomtörténésznek az a törekvése, hogy saját nemzetének „örök” vonásait keresi, a XIX. század második felében, a pozitivizmus korában is fennmarad. Beöthy Zsolt sokat emlegetett „volgai lovas”-ára vagy akár Cirill és Metódnak, a két bizánci hittérítőnek egységes és örök szláv irodalmat teremtő „örökségére” célunk itt. A hitelességre törekvés s a szorgos adatgyűjtés korában csaknem teljesen megszűnnek az előző korban még tapasztalható kapcsolatok; egyikét szerencsés kivételtől eltekintve Keletközép-Európában a pozitívista irodalomtörténetírás csaknem teljesen bezárkózik saját irodalmának sáncai mögé, s ha törődik is — mert törődik! — a külfölddel, elsősorban azokat a hatásokat keresi, amelyeket a fejlettebb irodalmak egy-egy áramlata vagy jelensége az ő irodalmára gyakorolt. Volt olyan időszak, amikor a „komparatistika” csaknem teljesen kimerült ebben az — ismerjük el — gyakran igen jelentős eredményeket hozó hatáskutatásban, amelynek mindössze az volt a hibája, hogy merev kauzális kapcsolatokat keresett, kevésbé kutatta az egyes hatásoknak, összefüggéseknek az élet bármely jelenségéhez fűződő *hátterét*.

S ha a két háború közti korszakban kiéleződtek is a politikai ellentétek a kisantant-politikát folytató államok burzsoáziája s a Horthy-Magyarország hivatalos körei között, mégis vagy éppen azért: ennek a kornak a hivatalos politikával szemben álló fiataljai voltak a kezdeményezői annak a folyamatnak, amely a keletközép-európai népek irodalmának tervszerű vizsgálatához, mai törekvéseinkhez vezetett. Egy rövid húszperces előadáson belül hosszú

volna
parat
a cse
vázol

A
a cse
ország
változ
most
Muka
módsz
ségét
is —
Muka
tenni,
illetöl
az ak
padja

A m
előszö
hetetl
nem
részlet
demér
című
János
tották
amely
gyaron
a légk
centriz
és tud
vákok
lúságr
alapve

Azt
folytat
kutatá
az elle
követő

volna megrajzolni az összes kérdéses nemzet irodalomtörténetírásában a komparatisztika útját: a helyre és az alkalomra való tekintettel mi itt most csak a cseh, szlovák, a csehszlovákiai magyar és a hazai magyar törekvések felvázolására szorítkozunk.

A pozitivizmus merev, kauzális összefüggéseket kereső, leíró módszerét, a cseheknél, majd a szlovákoknál a strukturalista-műelemző módszer, Magyarországon a szellemtörténetnek és a szociológiai irodalomszemléletnek sajátos változata, Horváth János irodalomszemlélete váltotta fel. Anélkül, hogy most itt a kettő elemzésére vállalkoznánk, azt meg kell mondanunk, hogy Mukařovskýnak a mű és a fejlődési folyamat egységes struktúráját kutató módszere, akárcsak Horváth Jánosnak az író—mű—közönség hármas egységét szem előtt tartó látásmódja — széles világirodalmi horizontja ellenére is — *alapjában véve* megmaradt a nemzeti irodalom területén. Anélkül, hogy Mukařovský és Horváth János működése közé egyenlőségi jelet akarnánk tenni, azt meg kell állapítanunk, hogy ők lendítették ki a cseh, a szlovák — illetőleg a magyar nemzeti irodalomtörténetírást a holtpontról, s adtak az akkor (a húszas évek végén, a harmincas évek elején) fiatal, az egyetem padjaiban ülő nemzedéknek új távlatokat.

A magyar s a vele szomszédos népek kapcsolatainak *marxista* vizsgálatát először a csehszlovákiai magyar fiatalok, a Sarló tagjai sürgették: ez elévülhetetlen érdemük. De a Sarló fennállása alatt sem idejük, sem alkalmuk nem volt arra, hogy ez irányú — kétségtelenül pozitív — programjukat részletes szaktudományi kutatásokkal elmélyítsék. Hasonló módon volt kezdeményező szerepe annak a fiatalokból álló csoportnak, amely az Apollo című folyóiratban indult a harmincas évek elején. Csaknem mind Horváth János tanítványaiként elsősorban Bartók népzene-kutatási eredményeit tartották a szemük előtt; keresték azt a „jargon littéraire international“-t, amelyet a „jargon musical“ vonalán a nagy mester megtalált. De azon a Magyarországon éltek, amelynek éppen nacionális szempontból volt mérgezett a légköre: — ez magyarázza egyébként pozitív előjelű kutatásaik *hungarocentrizmusát*. Csak a magyar irodalomból, annak kisugárzó hatásából akartunk és tudtunk kiindulni, amikor a szomszédainkhoz — és így a csehekhez, a szlovákokhoz is — fűződő kapcsolatainkat kerestük. Hogy ez a munka így egyoldalsúságra vezetett, az kétségtelen. De kétségtelen az is, hogy később igen sok alapvető kapcsolattörténeti műnek lett táptalajává.

Azt lehetne hinni, hogy 1945 után az eddig felvázolt kísérletek szerencsés folytatásaképpen nagy lendületre kapott az, amit itt most „szomszédnépi“ kutatásnak szeretnék nevezni. Sajnos, az irodalomtörténetírásban ennek az ellenkezője történt. Talán eléggé messze vagyunk már a felszabadulást követő s főleg az ötvenes évektől ahhoz, hogy megkíséreljük megmondani

ennek az okát. A felszabadulás ténye annyiban követelt „belterjes” gazdálkodást minden egyes nemzeti irodalomtól, hogy meg kellett változtatni, át kellett alakítani vagy — a legjobb esetben — fel kellett frissíteni a kutatás értékrendszerét; egészen egyszerűen szólva: a marxizmus-leninizmus elvei alapján kellett megvizsgálni a nemzeti irodalom fejlődését. Nálunk, magyaroknál alapvető tanulmányoknak, monográfiáknak kellett megszületniük, éles vitáknak kellett lezajlaniuk ahhoz, hogy a magyar irodalom történetének nagyarányú, eddig hatkötetes szintézise 1964/65-re megszülethessen. E mellett az összehasonlító kutatások elmélyülését még egy tényező hátráltatta: a negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének dogmatikus-szemantikusságát, amely az irodalom tényeiben a gazdasági-társadalmi viszonyok *közvetlen* tükröződését kereste, eleve „kozmpolitizmus”-sal vádolta azt a kutatót, aki a komparatiztika bármely ágának a szempontját fölvetette. Egy ízben már említettük, most éppen itt újra szükségesnek tartjuk hogy megemlítsük: mily nagy a hasonlóság a dogmatizmus korának az összehasonlító módszertől való elzárkózása és a Beöthy Zsoltok s cseh és szlovák megfelelőik polgári módon nacionalista önelvűsége között. Mind a kettőben több a mesterséges konstrukció, mint az irodalmat művészetként, a maga teljes lényegében, teljes egészében megragadni képes tudományosság. Mert abban a pillanatban, amikor lemondunk akár ilyen, akár olyan előítéleteinkről, az irodalomtörténetírásban is kell el jutnunk oda, amit — nagyon rövid az időnk és így csak jelzésekkel tudunk operálni — egy szóval „bartóki” szemléletnek nevezhetnénk. Amikor elismerjük, sőt hangsúlyozzuk, hogy minden műalkotás autonóm, megismételhetetlen egység, ugyanakkor világosan látnunk kell azokat a kapcsolatokat is, amelyek ezeket az autonóm, megismételhetetlen egységeket — a nyelvi korlátok ellenére, sőt, azok legyőzésével — egymáshoz kapcsolják. Az egyszerű, azonnal észrevehető hatásoktól kezdve egészen a legbonyolultabb módon megragadható analógiákig az összefüggéseknek egész soráról lehetne itt beszélnünk. Minél jobban tökéletesítjük, minél komplexebbé — mert korszerűbbé — tesszük az irodalmi művek s a nemzeti irodalom fejlődésének vizsgálatát, annál világosabban kell látnunk, hogy *saját* irodalmunkat ismerjük meg jobban, ha jelenségeire figyelünk. Személyes meggyőződésünk, hogy korszerű irodalomtudományi vizsgálódás el sem képzelhető az összehasonlító szempontok szem előtt tartása nélkül.

Fokozottan áll ez a magyar s a vele szomszédos irodalmak viszonylatában is. Ne csak az olyan — ma már közhelynek számító — jelenségekre gondoljunk itt, mint pl. Az ember tragédiájának kiömlő sikere (1892) a cseh nemzet nehéz éveiben, Hviezdoslav ódája Adyhoz, vagy éppen arra, hogy Juraj Palkovič és Kis János barátsága mennyire megtermékenyítette mindkét

nemzet felvilágosodását. Ezek tények, szorgos kutatóknak nemegyszer nehéz levél- és könyvtári munkája szaporíthatja őket a végtelenségig. Gondoljunk inkább arra, hogy a hasonló vagy nemegyszer azonos gazdasági-társadalmi fejlődés következtében két szomszédos irodalomnak a fejlődésében — többkevesebb ütemeltolódással — olyan párhuzamok, analógiák (vagy éppen különbözőségek) tapasztalhatók, amelyeknek ismerete ma már egyszerűen nélkülözhetetlen egy-egy irodalmi jelenség teljes megértéséhez.

Tegyük hozzá rögtön: ma már számos kutató látja, hogy a nemzeti irodalomnak a többi nemzeti irodalomtól való elkülönítése, izolációja tudománytalan. A harminc-negyven évvel ezelőtti viszonyainkhoz képest igen nagy lépést tettünk előre; hogy mást ne mondjak, itt is éppen olyan tanszéknek a jubileumát ünnepeljük, amelynek két irodalom — a magyar és a szlovák — alapos ismeretére való nevelés többek között a hivatása. Egész sor olyan publikációt, sőt tanulmánykötetet, önálló monográfiát ismerünk, amelyek cseh-szlovák, lengyel-szlovák, román-délszláv, magyar-szlovák, magyar-cseh stb., stb. viszonylatban vizsgálják egy-egy jelenség, egy-egy korszak, egy-egy műfaj törvényszerűségeit. De nem teremtünk-e újabb, az egy nemzeti irodalom jelenségeit merően, önmagukban való vizsgálatához hasonló izolációt, ha csak a biliterális kapcsolatok vizsgálatánál maradunk? Hány, de hány rokonvonás meglétét sikerült eddig két, három, sőt: több párhuzamos fejlődésű irodalomban fölfedeznünk! Félreértés ne essék: itt most nem azokra a jelenségekre gondolunk, amelyek kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valamennyi európai irodalomban megtalálhatók. Éppen arról van szó, hogy azoknak az irodalmaknak, amelyeket — egyelőre jobb terminus technicus híján — keletközép-európaiaknak nevezünk, megvan a maguk sajátos légköre, fejlődési ritmikája, műfaji, stílus — sőt — itt-ott — prozódiai rokonsága, s ennek az elemzése csak akkor lehetséges, ha a kutató lelép a kétoldali kapcsolatok szűk pástjáról, elsajátítja több szomszédunk nyelvét, megismerkedik irodalmukkal, és egyszerre többet is megragadva tár fel egy-egy korszakot, műfajnak vagy egyéb jelenségnek a történetét. A szláv népek vonalán tudunk ilyen kísérletekről. Mily gondolatébresztő volt például a cseh Karel Krejčí professzor „Heriokomika v básnictví Slovanů“ című könyve, de annak, aki tud róluk, mennyire fájt, hogy Ion Budai-Deleanu Ţiganiadá-ja, Csokonai Batrachomiomachiája vagy Arany Nagyidai cigányok-ja kimaradt, esetleg éppen csak hogy említést nyert benne. Hányjuk-e a szemére Krejčí professzornak, hogy nem ismeri a román vagy a magyar nyelvet? Erre semmi jogunk nincs. De az igenis kötelességünk, hogy erre a többoldalú, komplex kutatásra, a szűk látókörű kapcsolattörténet szempontjainak feladására egy teljesebb, több rokon fejlődésű irodalmat felölelő kutatás kedvéért új, a miénknél műveltebb, mert több szomszédos irodalmat ismerő nemzedéket neveljünk.

Resumé

V prednáške ide o komparatistiku východnej čiže stredovýchodnej Európy. Autor analyzuje vývin susedných národov a — hlavne na základe zjavov 19-ho storočia — poukazuje na ťažkosti izolácie jednotlivých literatúr. Aj vlastná národná literatúra je lepšie pochopiteľná, keď máme pred sebou vývinové zákonitosti susedných literatúr, v ktorých sme zistili mnoho analogických zjavov.

Resumé

Il s'agit dans la conférence de l'histoire des littératures de l'Europe Orientale ou Centrale et Orientale. L'auteur fait l'analyse du développement des nations voisines et montre — en analysant surtout les phénomènes du XIXe siècle — sur les difficultés de l'isolation des littératures nationales. On comprend mieux même la littérature nationale, si l'on jette un coup d'oeil sur les phénomènes de l'évolution des littératures voisines, dans lesquelles on a constaté toute une série de phénomènes analogues.

ÉSZREVÉTELEK A SARLÓ IRODALOMSZEMLÉLETÉNEK-
IRODALOMPOLITIKÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

TURCZEL LAJOS, Bratislava

A sarlós mozgalommal foglalkozó tanulmányokban, művekben igen gyakran érintett problémának számít a Sarlónak és az irodalomnak a kapcsolata. Egy 1938 elején meghirdetett, de aztán meghíúsult Sarló-ankéton — melyet a Táncsics Mihály Kör kezdeményezett¹ — egy olyan előadás is szerepelt volna, melynek témája, címe *A Sarló irodalomszemléletének alakulása* volt.

Ezekkel a problémákkal — melyek meggyőző módon még nincsenek tisztázva — napjaink Sarló-kutatásának is szembe kell néznie. Milyen is volt hát a Sarlónak az irodalomhoz fűződő viszonya, és van-e létjogosultsága annak, hogy a sarlós mozgalommal kapcsolatban irodalomszemléletről beszéljünk, irodalomszemléletet és irodalompolitikát kialakító vitalitást és produktivitást tulajdonítsunk neki? A kérdés ilyen felvetésére azért van szükség, mert még ma is akadnak olyan nézetek, melyek a Sarlónak és az irodalomnak a kapcsolatát helytelenül magyarázzák, a Sarlót „irodalmi jellegű megmozdulás”²-nak tartják, irodalomcentrikusságban, „irodalmárkodás”-ban marasztalják el.

Az ilyen téves értelmezések ellen a sarlósok már a mozgalmukat megalapozó Szent György köri-regösmozgalmi szakaszban erőlesen tiltakoztak. Irodalomszemléletük első jelentős dokumentumában: abban a körlevélben, melyet a Szent György Kör vezetősége (a Sarló kialakító magja) 1927 júniusában

¹ A Magyar Nap egyik közleménye (Gombaszögtől a Táncsics Körig, 1938. II. 13.) adott hírt arról, hogy a Táncsics Mihály Kör február 16. és március 30. között Sarló ankétot rendez, melynek keretében a vitaindító előadásokat a mozgalom ismert személyiségei: Balogh Edgár, Dobossy László, Jócsik Lajos, Ferencz László tartják.

² Kovács Endre is alkalmazza ezt a minősítést, noha a tanulmánya messze túlmutat az ilyen nézeteken. (A sarlós mozgalom és a magyar irodalom. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből, Budapest 1962., 301–336. o.).

tartott első kongresszusán dolgozott ki, félreérthetetlenül leszögezték: „Nem az elvont irodalmárkodásra gondolunk“, hanem „a válogatós irodalmi érdeklődés lebeg a szemünk előtt.“ „Azt kívánjuk — hangoztatja a sokszorosított formában készített és szétküldött körlevél — hogy mindnyájan a közélet belső struktúrájának ismerői és dolgozói legyünk. Az irodalom ennek a belső struktúrájának az összegesítő vetülete a vágyott célok különös kihangsúlyozásával. A vele való intenzív törődés tehát a céltudatos közéleti munkásnak feltétlenül üdvös.“³

Hasonló állásfoglalás született a Sarló-alakító gombaszögi tábor első vitagyűlésén, melynek tárgya a modern magyar irodalom volt. A vitagyűlésről beszámoló cikk határozottan kinyilvánítja, hogy „a Szent György Kör és a tábor távol akarja tartani magát az irodalmárkodás vádjától, és nem akar irodalmi társaság lenni. Az irodalom azonban mindig a magyar jövő kialakulásának üstje volt. Nagy íróinknak köszönhető, hogy közelebb jutottunk a problémák megoldásához, melyeket megláttak és fölvetettek, bár a megoldás nem volt és nem is lehetett feladatuk. Ismeretük azonban nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a fiatalság az új magyar közélet egészséges berendezéséért vívandó harcára a szükséges szellemi fegyverekkel szerelje föl magát.“⁴

A körlevélből és a gombaszögi vitagyűlések beszámolójából idézett sorok azt bizonyítják, hogy a Sarló soha — a kezdeti regösmozgalmi szakaszban sem — tekintette magát irodalmi jellegű megmozdulásnak, hanem olyan társadalmi-közéleti mozgalomnak, amely az irodalmat nem célként, hanem társadalommegújító céljait szolgáló eszközként szigorúan értékelő válogatással karolja és használja fel. Ezt az álláspontot — melyben az önálló és aktív irodalomszemléleti igény világosan kifejeződik, megtestesítődik — az 1928 szeptemberében kiadott „Ifjúság és irodalom“ című megnyilatkozás mélyítette el, kristályosította ki. Ez a mozgósító felhívás — mely a Sarló rövid életű lapjában, a Vetésben jelent meg (2. sz. 5. o.) — elismerőleg nyúlt vissza a körlevélhez, de alaposan túl is lépett rajta. Amíg a körlevél a cserkészeknek, regösöknek még csak a nagy „faji triász“-nak: Adynak—Móricznak—Szabó Dezsőnek a műveit ajánlotta, addig az új felhívás a magyar diákság számára olyan irányadó könyvjegyzéket állított össze, mely a mozgalom addigi kizárólagos népi platformján, orientációján messze túlmutatott. A 45 könyvet és 9 folyóiratot felölelő könyvjegyzékben — a „faji triász“ és Bartók, Kodály, Győry Dezső, Mécs László és Simándy Pál mellett — nemcsak Babitsnak (Halálfiainak), Kosztolányinak (Édes Anna), Szekfű Gyulának, hanem Barta Lajosnak, Kodolányinak, Kassáknak, sőt Jászi Oszkárnak, Max Beernek⁵

³ Idézve Balogh Edgár, Hét próba, 47. o.

⁴ Vitagyűlések a gombaszögi táborban. Vetés 1. sz. 4. o.

⁵ A Migray József fordításában és a Népszava kiadásában megjelent „A szocializmus és a társadalmi harcok története“ című könyvét (Bp. 1924) ajánlották tőle.

és Szabó Ervinnek a nevével is találkozunk, s az ajánlott folyóiratok között ott van a *Korunk* és a 100 % is.

Balogh Edgár ezt a meglepően gyors fejlődésre mutató könyvjegyzéket a *Sarló* gondolkozástörténetében fontos állomásnak és az eszmei alakulás 1928-as keresztmetszetének nevezi,⁶ mi itt a *Sarló* irodalomszemléleti produktivitásának beérését és közéleti-mozgalmi céltudatosságát dokumentáljuk vele. Persze, ez a dokumentálás, alátámasztás, még nem ad teljes feleletet a feltett kérdésre. Válaszolatlanul maradt ugyanis egy lényeges vonatkozás; az, hogy a vitathatatlan irodalomszemléleti produktivitáshoz kellő erkölcsi fedezetül szolgált-e a társadalmi-közéleti produktivitás, angazsáltság.

A kérdés ilyen megfogalmazására megint azért van szükség, mert a *Sarló*nak akadnak olyan bírálói is, akik az egész mozgalmat romantikusan zavaros, kalandos és felelőtlen ifjú vállalkozásnak minősítik,⁷ s ezzel közvetve irodalomszemléleti megnyilvánulásainak a jelentőségét, értékét is annulálják. Az ilyen szélsőséges értékeléseket, nemcsak a *Sarló* dokumentumai s az azokat feldolgozó-értékelő impozáns irodalom cáfolják meg, hanem az a respektus is, melyet kiemelkedő kortárs személyiségek tanúsítottak a *Sarló* és a *sarlós* nemzedék iránt.

Ha a *Sarló* problémafelvetéseit, munkaterveit, feladatvállalásait és akcióit tartalmazó dokumentumokat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ezekben realizmus és romantika keveredik egymással. A *Két kor mezsgyéjén* című könyvemben — melyben a *Sarló* által elért „hasznos és hasznosítható” eredményeket is részleteztem — ezt a kettősséget a következőképpen világítottam meg: „Ez a lelkes ifjú gárda a társadalmi és történelmi helyzet elemzésében, a kisebbségi magyarság (és a kelet-európai nemzetek) problémáinak feltárásában nemegyszer ritka éleslátásról és realitásérzékről tett tanúságot, de a maga erejét, nemzedéki teherbírását — a kisebbségi messianizmus felfokozott küldetéstudatától hajtva — mindig túlbecsülte, és ennek következtében célkitűzéseit nagyrészt túldimenzionálta és az illúzió és irrealitás síkjára vitte.”⁸

A *sarlósok* messianisztikus túlbuzgóságára egy 1943-ban írt tanulmányában Forbáth Imre is rámutatott. A *sarlósok* eklekticizmusából indult ki, melyet „csodálatosan összetákolt gondolatvilág”-nak mondott: „Volt abban Ady, Szabó Dezső, Móricz, népiesség és szocializmus éppúgy, mint minden

⁶ Balogh Edgár, *Hét próba*, 94. o.

⁷ A munkásmozgalomhoz való csatlakozás után még a *Sarló* belső berkeiből is hallatszott olyan hang, például a Györyvel és Szalatnaival vitázó Jócsik Lajosnak türelmetlen, túlzó hangja, mely a *Sarló* szabadmozgalmi szakaszának első fázisát visszamenőleg a „humbagos nagyágálások vonala”-ként, a „diákos, cserkész-regösös-ködös ideológia” korszakaként aposztrofálta. (Lásd Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*, 230. o.)

⁸ Turczel Lajos, *A Két kor mezsgyéjén*, 72. o.

jóra recept a nemzetiségi, paraszti, ifjómunkás kérdésektől egészen a kelet-európai koncepcióig — írta kissé ironikusan, de rögtön hozzátette, hogy „nem ez a lényeges“. „E mozgalom lényege a frissesége, lírai fellángolása és az a bátor gesztus, amely helyet követel a maga és gondolatai számára. Megunva az »öreges« politikai és művelődési egyeduralmát és a negativizmus kongó ürességét, a sarlósok mint tavaszi vihar törtek be az újjal a magyar térségbe. A kisebbségi valóság ismeretének és a népi alkotóerő feltárásának ezek az úttörői nemcsak a csehszlovákiai magyarságot termékenyítették meg, de hatást gyakoroltak az egész magyarságra.“⁹

Az egész magyarságra gyakorolt hatás főleg a magyarországi, erdélyi, vajdasági értelmiségi ifjúsági mozgalmakban és a népi mozgalom szociográfiai irodalmában volt jelentős, de ide tartozik az a nagyrabecsülés, respektus is, amelyet a Sarló az akkori magyar szellemi élet több reprezentánsából kiváltott. Szabó Dezső elismerő gesztusait azért nem hozzuk itt fel, mert az ő esetében olyan kölcsönhatásról van szó, amely — annak ellenére, hogy a mozgalom indulását és kezdeti szakaszát mindennél és mindenkinél jobban befolyásolta — a dialektikus fejlődést, eszmei tisztulást egy ideig nagy mértékben gátolta. Pozitívabb, tisztább volt a kapcsolat, a kölcsönhatás a „faji triász“ másik élő tagjával, Móricz Zsigmonddal, aki számára a sarlós ifjúsággal való találkozásai hatalmas élményt, felfedezést és — mint Vargha Kálmán találóan állapítja meg — „belső meggyőződésbeli dolgaira is kiható új tapasztalatot“ jelentettek.¹⁰ Móricz — a hazai reakció felháborodását magára zúdítva — a magyarországi ifjúságnál európaiabbnak, szociálisabbnak, kulturáltabbnak nevezte ezt a fiatalságot, és azt állította róla, hogy a csehszlovákiai magyarság „legmegbízhatóbb rétege“. „Ha tárgyalásba akar valaki kezdeni egy teljesen komoly elemmel: az ifjúsággal kell kezdenie — írta egyik cikkében.¹¹ — Legnagyobb emlék s legszebb eredmény számomra, hogy ezzel az ifjúsággal megismerkedhettem. Az apák szinte álmvilágban élnek, a régi emlékek regősei és lovagjai: a fiúk a mai élet egyszerű, komoly munkásai.“ Adatok vannak arról is, hogy a Sarlóra a nagytekintélyű — és akkor még teljesen konzervatív és nacionalista — történész, Szekfű Gyula is felfigyelt. Az általa irányított Magyar Szemle a Vetés első számáról méltatást közölt.¹² Az emigráns Jászi Oszkár egyik írásában¹³ a történelmi jelentőségűnek, látott sarlós nemzedéket az utódainak vallja, és a mozgalom iránt

⁹ Forbáth Imre, *A csehszlovákiai magyar irodalomról*. Irodalmi Szemle VIII. évf. 8. sz. 717. o.

¹⁰ Vargha Kálmán, *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz*. It. 45. évf. 3. sz. 313. o.

¹¹ Móricz Zsigmond, *Az új generáció*. Pesti Napló 1927., 89. sz.

¹² Balogh Edgár is ír erről a Hét próba 118–122. oldalain.

¹³ Jászi Oszkár, *És mégis mozog a föld*. A Reggel, 1930. V. 1.

érzett elismeréset akkor sem tagadja meg, amikor — Balogh Edgárék és az októberi aktivizmus közt kiéleződött ellentétek miatt — a Sarlóval szükségszerűen szembekerül.¹⁴ A kiemelkedőbb emigránsok közül még Balázs Béla és különösen Barta Lajos voltak a Sarló lelkes hívei, barátai és eszmei termékenyítői. A Berlinben élő Balázs Béla csehszlovákiai útjai alkalmából többször tartott a Sarlóban előadást. A csehszlovákiai magyar irodalmi életbe aktívan bekapcsolódott Barta pedig az Új Szó címen indított folyóiratának előkészületi munkálataiba és szerkesztésébe a sarlós vezérkar tagjait is bevonta, mint Balogh Edgár írja: „...pontosan a mi politikai és lélektani konstellációnkra, dinamizmusunkra, ellentmondásaink mágneses mezejére akart új lapot alapozni.”¹⁵

Ennek az új lapnak első számában, 1929 őszén jelent meg „Az új nemzedék” című cikk, melyet a szerzője, Balogh Edgár „első szocialista írásának” nevez.¹⁶ A cikkben hivatkozás történik arra, hogy a „csehszlovákiai magyar egyetemi hallgatóság időszaki röpirata, az érsekújvári diákkongresszusra kiadott negyedik Vetés 1929 szeptember havában a szocializmus alapjaira helyezi a kisebbségi magyarok harcát”. Ez után a deklaráció után következnek azok a sorok, melyek a Sarló addigi útját klasszikus tömörséggel vázolják fel: „Az új nemzedék a kispolgári ideológia primitivitásával indult el, s a néppel való autoszuggesztív azonosodáson keresztül érkezett el az érzelmi szocializmushoz. Míg végre tisztázta a maga reális helyzetét és megtalálta a maga szociális lelkiismeretét a tudományos szocializmus társadalomszemléletében, valamint a magyarság védelmének és haladásának legteljesebb biztosítékát a szocializmusért folyó világharcban.”¹⁷

Nincs szándékunkban az, hogy a Sarlónak ezt az útját — melyet felesleges botladozások, megtorpanások is jellemeznek — kritikátlanul eszményítsük, és az egyes útszakaszokban túlhajtott belső öncélúságot igazoljuk. Teljes mértékben igazat adunk azonban Kovács Endrének, aki szerint „ez az út érdekesebb, mint bármely akkori magyar ifjúsági szervezet útja, már csak azért is, mivel közülük egyik sem jutott el ilyen magaslatra, s egyik sem dicsekedhetik olyan kisugárzó erővel, mint a Sarló”. Kovács a mozgalom „igen nagy erényét” abban látja, „hogy nem az elmélet felől jutott el a szocializmus vállalásáig, hanem fordított utat tett meg: a gyakorlati tapasztalat útját járva, közvetlen lírai élmények hevéletében fogalmazta meg elméleti felismeréseit és vonta le ezek gyakorlati következményeit”.¹⁸

¹⁴ Jászai Oszkár, *Az emigráció és a sarlósok*. A Reggel, 1930. V. 18.

¹⁵ Balogh Edgár, *Hét próba*, 134. o.

¹⁶ U. o. 135. o.

¹⁷ Balogh Edgár, *Az új nemzedék szava*. Új Szó 1929. évi 1. sz.

¹⁸ Kovács Endre, i. m. 335. o.

A Sarló lényegében pozitív hatásának, kisugárzó erejének intenzitása,¹⁹ a mozgalmat kialakító nemzedék mélységes erkölcsi idealizmusa és fanatikus igazságkeresése olyan társadalmi-erkölcsi értéket jelent, amely a Sarló működésének s benne az irodalomszemléleti és irodalompolitikai megnyilvánulásoknak is történelmi jelentőséget kölcsönöz, maradandóhagyomány-jelleget biztosít. Az a minősítő kijelentés, melyet Barta Lajos az 1931 szeptemberében tartott sarlós kongresszushoz intézett levelében a sarlósokra tett — „nem lehet benneteket semmivel letörni, mert moralitás vagytok”,²⁰ nemcsak a kongresszus időpontjában volt érvényes, hanem érvényes marad a csehszlovákiai magyarság fejlődéstörténetének viszonylatában is.

II.

További kérdésfelvetésünket abból a pontatlannak látszó szóhasználatból indítjuk el, amelyet az előadásunkban meg lehetett figyelni. Egyik elmaradt ankételőadásban csak az „irodalomszemlélet” szó szerepelt, mi a címben „irodalomszemléletet-irodalompolitikát” mondtunk, az előadás folyamán pedig keverten — egyszer külön-külön, másszor összekapcsolva — használtuk a két szót.

A kevert szóhasználat nem a kifejezendő fogalommal kapcsolatos bizonytalanságból ered, hanem a Sarló irodalomhoz való viszonyulásának sajátosságaiból adódik. A Sarlóra irodalomszemléleti és irodalompolitikai megnyilatkozások egyformán jellemzőek, helyesebben mondva: minden ilyen jellegű megnyilatkozásban váltakozó aránnyal jelen van mindkét elem. A aránynak, a hangsúlynak az egyik elemre való eltolódása az adott fejlődési helyzetre jellemző társadalmi-közéleti tendenciának, „betájolódásnak” a szilárdságától függ. Az útkereső szakaszokban, mikor ez a tendencia kialakulóban vagy változásban van, az irodalomszemléleti elem az erősebb, a megközelített vagy megtalált út érzetében-igézetében viszont az irodalompolitikai elem és jelleg lép előtérbe.

Az első esetre a már szóba került irodalomszemléleti-irodalompolitikai dokumentumok közül a híres könyvjegyzéket tartalmazó „Ifjúság és irodalom” című közleményt hozhatjuk fel. Ez olyan pillanatban — nem sokkal a gombaszögi táborozás után — született, amikor a mozgalom zárt társadalmi-közéleti tendenciája nyílóban volt, az addigi kizárólagos népi orientáció

¹⁹ A Sarló korszakos hatásáról részletes képet adok a Két kor mezsgyéjén IV. fejezetében és „A CSKP hatása a kisebbségi magyar szellemiségre és irodalomra a két világ-háború között” című tanulmányomban (Irodalmi Szemle 14. évf. 5. sz. 403. o.)

²⁰ Barta Lajos levele a sarlósokhoz. A Sarló jegyében, Pozsony, 1932. 9. o.

törést szenvedett. A gombaszögi tábor első vitagyűlésén határozottan leszögezték ugyan, hogy „a modern magyar irodalom nagy triásza: Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső zászlóként lebegett eddig is (tehát ezután is T. L.) ennek a fiatalságnak az ajkán“, de már tudomásul vették azt a „sok új igazságot és problémafelvetést“ is, melyet a „*rajtuk is túlhaladó újabb irodalom*“²¹ hozott. A gombaszögi tábor Kovács Endre találó megállapításai szerint „nem jelentett szakítást azzal a népies ideológiával, mely ott állt a mozgalom bölcsőjénél, és nem jelentett szakítást a magyar ellenzéki politikával sem, melynek főképviseleit a tábor üdvözölte. A tábor azonban olyan fiatalság arculatát tükrözte, melynek masszájából sokféle forma alakulhat ki a reá irányuló behatásoktól függően... A hatalmas lendület, mellyel Gombaszögön a Sarló kibontakozott, magában is biztosítékát jelentette annak, hogy a fiatalok megmozdulása nem áll meg egy helyen, hanem rövidesen eljut azokhoz a konkrét társadalmi problémákhoz, melyeket az életben nyitott szemmel járó fiatal nemzedék el sem kerülhet.“²²

A Gombaszögön meginduló új erjedést az „Ifjúság és irodalom“ című közlemény a széles irodalmi orientációt nyitó könyvjegyzékkel támasztotta alá. Amint már láttuk: a könyvjegyzék összetétele az előző irodalmi orientálásokhoz képest merészen előremutató, de az az indoklás, mellyel előterjesztik, a patetikus megfogalmazás ellenére a mozgalom fejlődésének átmeneti bizonytalanságát mutatja, és ennek megfelelően nélkülözi a határozott és célirányos irodalom-politikus hangot. „Sokan fogják a fejüket csóválni, mikor ezt a könyvjegyzéket kézhez kapják — hangzik védekező módon az indoklásban. — Kinek ez, kinek az nem fog tetszeni, s vádjaik újabb bizonyítékát lelik fel majd azok, akik zavarosnak minősítik a haladó ifjúság lelkét, mert ezt a diákságot semmilyen kész világnézetbe, politikai vagy szellemi irányba, pártba vagy egyéb mozgalomba nem lehet beskatulyázni. De ez nem baj. Tudjuk mi jól, hogy mit akarunk: minden magyar erő szintézisét, az egyetemes emberi haladásba természetesen beilleszkedő öncélú magyar harmóniát. Tudjuk, hogy ennek a magyar megújulásnak szellemi termékei bennünk érnek, de csakis úgy érhetnek meg, ha magunkhoz ölelünk minden olyan könyvet, mely a mi szintézisünkhöz valamit hozzáadhat.“²³

A regösmozgalmi korszak irodalmi orientációt tartalmazó megnyilatkozásai, köztük a fentebb már említett Körlevél is, sokkal irodalompolitikusbabbak, adresszáltabbak voltak. Ennek pedig az volt az oka, hogy a sarlósnemzedéket ebben a magát kiérlelő národnyiki korszakban nagyfokú biztonságérzet jellemezte. Úgy érezte, hogy véglegesen helyes úton jár; azon, amelyet a nagy

²¹ Vitagyűlések a gombaszögi táborban. Vetés 1. sz. 4. o.

²² Kovács Endre: i. m. 314. o.

²³ Ifjúság és irodalom. Vetés 2. sz. 5–6. o.

„faji triász“-nak s azon belül főképpen Szabó Dezsőnek a művei jelöltek ki számára. „Az a magyarság, mely az emberiségig mély és igaz, a nagy faji triász: Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső művészetében objektiválta magát az új nemzedék elé — hangoztatja, harsonázza a Körlevél. — Bennük gyökerezik a mi új indulásunk is. Kérünk tehát, ha ezt eddig nem tetted volna meg, igyekezz átélni Ady Endre verseit, olvasd el Móricz Zsigmondtól legalább a *Hét krajcár* és a *Sárarany* kötetét, Szabó Dezső munkái közül pedig *Az elsodort falu*, *Csodálatos élet*, *Segítség!* című regényeket és az *Ölj!* című novelláskötetet.“²⁴

Egy másik irodalompolitikai felhangoltságú cikk a faji triászt²⁵ a következő módon szuggerálja az ifjúság tudatába: „A városok csüggedő magyarjai elé Móricz Zsigmond tárja fel a falu roppant egészségét és üde életerejét. Szabó Dezső már a minden harangot, minden szívet végigrángató, megkondító magyar apostol, aki szent bizonyossággal hirdeti a népi erő megújódását a magyar közélet minden területén. Nyissunk utat a paraszti őserő hatalmas történelmi kibontakozásának... Zúg, forr a magyar szellemiség, világgraszoló felséges csodák patakzanak belőle, mert az élet lökését adó mélység a föltámadott magyar néplélek.“²⁶

Ez a most idézett rész — és vele együtt a regösmozgalmi korszak sok-sok dokumentuma — frazeológiai tekintetben is a legnagyobb inspirátornak, Szabó Dezsőnek a hatását mutatja. Az ő hatása — mint arra már fentebb hivatkoztunk — a Szent György körü-regösmozgalmi szakaszban rendkívül intenzív volt. „*Az elsodort falu* hullámhegyei és völgyei közt fogadkoztam, hogy új nemzedéket mozgatok meg kisebbségi világunkban a faluért“ — írja első mozgalmi eszmélkedéséről Balogh Edgár.²⁷ „A kisebbségi fiatalság vezéreiben a Segítség és *Az elsodort falu* hangjai mellett fogamzottak meg a falusi regösvándorlások gondolatai“ — vallja ugyanazt egy másik írás. „Az ifjúság forradalmasította magában Szabó Dezsőt, hogy az író útmutatása benne életosztó dinamikus erővé sűrűsödjön az építő erejű magyar forradalom holnapjai felé“ — deklarálta a gombaszögi táborban egy kicsit már megkésztet Szalatnai Rezső.²⁹

Itt most nincs módunk arra, hogy Szabó Dezső hatásával részletesebben

²⁴ Idézve a *Hét próba* 47. o.-ról.

²⁵ A „faji triász“ kifejezés Balogh Edgár szerint a sarlósok kreációja volt, a „hármass írói képlet“ az ő „1927-es népi betájolódásukból fakadt“. (*Hét próba*, 42. o.) Valószínűnek látszik, hogy ennek az állításnak csak az első fele — a „faji triász“ kifejezés alkotása — felel meg a valóságnak. A „hármass írói képletet“ — a Kassai Naplóba írt cikkeiben és losonci előadásaiban — már korábban kialakította az emigráns írópár, Simándy Pál, akinek a mozgalomra gyakorolt előhatását Balogh Edgár is hangsúlyozottan kiemeli. A kérdés megvilágításához lásd még a 37. jegyzetet!

²⁶ Balogh Edgár, *Móricz Zsigmond és a regösdíákok*. A *Mi Lapunk*, 1928. évi 1. sz.

²⁷ Balogh Edgár: *Hét próba*, 26. o.

²⁹ Idézve a *Hét próba* 93. oldaláról.

és elemző módon foglalkozunk, de úgy érezzük, hogy — félreértések elkerülése végett — néhány megjegyzést, vázlatos utalást még kell tennünk:

A szentgyörgyköristák ideológiájának, népi orientációjának kibontakozásához az a Szabó Dezső-tanulmány: az *Új magyar ideológia felé* szolgáltatta az alapokat, amely a megjelenése idején a magyarországi baloldali körökben is illúziókat keltett a keresztény kurzussal élesen szembeforduló író iránt.³⁰

Szabó Dezső hatása. — fajpolitikai és egyéb reakciós nézetei miatt — a sarlós nemzedék mozgalma számára a jobboldalra csúszás krónikus veszélyét jelentette. Ezt a veszélyt — a mozgalom egyik Charybdisét — a sarlósok sikeresen átvészelték. Szabó „hasznos destrukcióján”³¹ keresztülestek, de — annak ellenére, hogy a „faji”, „fajiság” szavak hosszú ideig igen produktívak voltak a szóhasználatukban — nem estek bele a fajelmélet, fajpolitika útvesztőjébe. „Főleg azért nem — mondja Balogh Edgár³² — mert az egész népi mítosz (lényegében ez volt a »fajiság«) kisebbségi körülményeink között őszinte demokrata szükségletként jelentkezett, mint tényleges népi vonzalom és mozgalom az egymással vetélkedő cseh, szlovák és magyar burzsoázia népellenes törekvéseivel szemben. Fellépés volt a nemzeti elnyomás ellen, de a magyar életformán belül a lehanyagló úriság, klikk-polgárság, néptől elszakadt filiszterség nacionalista gyűlölködésének, passzív rezisztenciájának, beteges elszigetelődésének is tagadása lett.” Hogy ez így volt, azt eredeti dokumentumokkal is igazolni lehet. A már többször idézett Körlevél a bölcsészek számára a következő közhasznú tudományokkal való foglalkozást tekinti kívánatosnak: „...folklor, szlovák-magyar kölcsönhatások kutatása és a nacionalizmus túltengéseit ellensúlyozandó az objektív fajismeret.”³³ A gombaszögi tábor vitagyűléseiről közölt beszámolóban arról esik szó, hogy „a magyar produktív munkában teljesül meg az igazi magyar fajiság, mely nem vérbiológia, nem névcikornya, hanem maga az egészséges és igaz értelmű magyar demokrácia.”³⁴

Utolsó megjegyzésként azt a hatást említjük még meg, melyet Szabó Dezső népi-paraszti orientációja a csehszlovákiai magyar költészetben váltott ki. Ez a hatás egy olyan költőnél — Győry Dezsőnél és főképpen a *Magyar falu* című versében — mutatkozott meg,³⁵ akit a sarlós nemzedék a szabad-

³⁰ A tanulmány részletes elemzését lásd Nagy Péter: Szabó Dezső c. monográfiájának (Budapest 1964) 332–348. oldalain.

³¹ Az egyik cikk szerint „nincs máma középosztályból származó friss mentalitású fiatalember, aki Szabó Dezső hasznos destrukcióján nem ment keresztül”. (Magyar mesterek, Vetés 3. sz. 5. o.)

³² Hét próba 43. o.

³³ Idézve a Hét próba 46. o.-ról. A kiemelés tőlem származik.

³⁴ Vitagyűlések a gombaszögi táborban. Vetés 1. sz. 4. o. (A kiemelés tőlem származik.)

³⁵ Simándy Pál szerint, „előbb, mint bárhol: a húszas évek elején és a Madách körbeli Győry verseiben csendült fel a paraszti és népi romantika hangja.” (A Madách Kör története, kézirat, 18. o.)

mozgalmi szakasz idején nemcsak ihlető költőjének, hanem mozgalmi előzményének is tekintett. „Előttünk járt — írja róla Balogh Edgár.³⁶ — A húszas évek elején Simándy Pállal, a sajátos magyar filozófiát forraló író-pappal és Darkó Istvánnal, embersorsok reális novellistájával, megkísérelték már mindazt, ami a fiatalság tömeges fellépésével évek múltán mozgásba jött,³⁷ s így történhetett, hogy a költő a mi zsenge tapogatózásainkat is meglátta és kikiáltotta a törvényszerűséget.“ Győry híres nemzedéki vallomását, a *Kisebbségi géniuszt* a formálódó mozgalom forró lelkesedéssel tette magáévá. „Ez lett a belőlünk való, a szívbeli eskünk“ — mondja az emlékező Balogh Edgár.³⁸ Az a termékeny kölcsönhatás, amely a mozgalmat és Győryt összekapcsolta, a költő részéről az *Újarcú magyarok* című verssel és kötettel érte el a kulminációját, a mozgalom részéről pedig azzal az elragadtatott vallomással, apoteozissal, melyet a Vetés első számában Szalatnai Rezső fejezett ki Győry iránt.³⁹ Hogy a kapcsolat milyen erős volt, az a meggyengülése idején bizonyosodott be. Balogh Edgár egy 1930. XI. 13-án Nagyidai Ernőhöz írt levelében megemlíti, hogy Győry haragszik a Sarló új, valóságirodalmi orientációja miatt, „de idővel vissza fogjuk hozni, hiszen ő bennünk valósággá vált.“⁴⁰

Visszatérve a kérdésfelvetésünkhöz arra kell még rámutatni, hogy a munkásmozgalomhoz való közeledés és eljutás stádiumában a Sarló irodalomszemléleti, irodalompolitikai gyakorlatában — az irodalompolitikai elem intenzív hangsúlynyerése mellett — egy érdekes, minőségi-nek tekinthető változás jelentkezik. Ebben a stádiumban már nemcsak arról van szó, mint az előző szakaszokban: az ifjúságnak a meglévő irodalom értékelő válogatásával történő irodalmi orientálásáról, hanem itt már a születendő irodalom befolyásolása, a kortárs írók orientálása (tehát a szó szoros értelmében vett irodalompolitikai aktus) lép előtérbe.

Az irodalomszemléleti-irodalompolitikai gyakorlatban fokozatosan beálló

³⁶ Hét próba, 36. o.

³⁷ Balogh itt Simándynak és Győrynek s Darkónak a losonci Madách Körben való együttműködésére utal, amelyről Győry egy 1936-ban közzétett írásában hasonló hangsúllyal emlékezik meg: „A haladó mozgalom lényeges eszméi alapjait még 1923-ban a Madách Körben rakta le Simándy Pál. Körülötte csoportosuló fiatal írók tőle kaptuk jelentős szellemi ösztönzéseinket. Ő állította be az Ady-Szabó-Móricz szellemi irányvonalba.“ (Független Újság — Kolozsvár — 1936. évi dec. 12-i sz.) Egy újabb írásában Győry azt állítja, hogy „az Ady-Móricz-Szabó modern nagy írótriász“ kifejezést „a rimaszombati gimnáziumi körökben tradicionálisan használt Petőfi-Arany-Tompatriász „mintájára használták a Madách Körben.“ (Az „újarcú magyarok“ regénye. Irodalmi Szemle, 1967. évi 10. sz. 887. o.).

³⁸ U. o. 39. o.

³⁹ Szalatnai Rezső: A Kisebbségi Géniusz költője. Vetés 1. sz. (Szalatnai szövegéből hosszabb idézet van a Két kor mezsgyéjén 229. oldalon.)

⁴⁰ Balogh Edgár levele a Sarló pozsonyi szervezete elnökének. Irodalmi Szemle 1970. évi 9. sz. 837. o.

radikális változás először abban nyilvánult meg, hogy irodalomtörténeti és irodalomkritikai viszonylatban egyaránt „le kellett számolni mindazzal, ami a történelmi fejlődésben már elavult s a változás és a változtatók valóságát többé nem érzékeltette”.⁴¹

Irodalomtörténeti viszonylatban a „leszámolást” az az Eötvösig visszanyúló tanulmány végezte el, melyet a Sarló „A szociális kérdés a magyar regényirodalomban” címmel 1930-ban a Magyar Diákszemlében jelentetett meg. Egy évvel előbb a „Magyar mesterek” című írásban⁴² még ellágyulóan meleg és határozottan elismerő szavakat is mondott a túlhaladott Móricz és Szabó Dezső címére, és a sarlósmozgalomban való nagy szerepüket, hatásukat hangsúlyozottan kiemelte. Ezt az elismerő gesztusát Jócsik Lajos szinte „törvényerőre emelte”. „Hogy mit kapott mozgalmunk a magyar irodalom nagyjaitól, Ady Endrétől, Móricz Zsigmondtól és Szabó Dezsőtől, azt a Vetés harmadik száma tisztázza végérvényesen, én most csak a megállapítást kívánom törvényerőre emelni — írta Jócsik a Vetés 4. számában. — Aki ezeknek a jelentőségét ki akarja hagyni a mozgalomból, az a reakció embere, mert a mozgalom ezek letagadásával elveszti generációs jelentőségét és teljesen elsikkad, mint az eddig is félreértett és a kispolgári érvágányokra szerelt cserkész.”⁴³

Móricz és Szabó hatását az új tanulmány sem vonja kétségbe, de a korábban magasztalt és a mozgalom bibliáiként tisztelt műveiket már könyörtelenül kemény kritikában részesíti. „A Téri Dani szekszuális tragédiája nem élete azoknak a millióknak, akik a bérek legkisebbikéért nyúvik el életüket a világkapitalizmus magyar mezőin — hangzik a vélemény Móricz úttörő parasztrehányéről, a Sáraranyról. — Mert ezeknek a problémája a holnapi kenyér, a beomló viskó, a teljes kiszolgáltatottság a tudóbaj, az anyagi és emberi felemésztődés kérdése, s így értékelődik át Móricz Zsigmond parasztja, aki az első pillanatban nála emberségének leggyökerén látszott megfogva lenni, sujtásos múzeumi figurává. Az a heroizmus, amivel Móricz a parasztot látta, az az istenszerűség, az a nagyság és bőség, a nagygazdaparaszt embertelen zsugoriságába és aföldproletár lázas nyomorúságába változott.”⁴⁴ A mozgalom egykori (tegnapi) fő inspirátora, Szabó Dezső még elmarasztalóbb kritikát kap. Jóformán csak „az uralkodó osztály elleni monumentális gyűlölete” minősül erénynek, a regényei viszont „társadalmi torzképek”-nek vannak nyilvánítva.

A kortársi magyar próza legnagyobb eredményét és perspektíváját mind-

⁴¹ Hét próba, 263. o.

⁴² Vetés, 3. sz. 5. o.

⁴³ Jócsik Lajos, A regősmozgalom helyzete. Vetés 4. sz. 14. o.

⁴⁴ A szociális kérdés a magyar regényirodalomban. Magyar Diákszemle 1930. évi 1., 2., 3. és 4. sz.

két tanulmány szerint Kassák Lajos jelenti. Ő az a „magyar mester“, új irodalmi eszmény, akit oda lehet állítani a külföld nagy haladó írói (Barbusse, Upton Sinclair, Gorkij) mellé, akik „az emberibb új társadalmi rend biztosabb jövőnek problémáit“ feszegetik, e problémák általános emberi vonatkozásait vizsgálják és világperspektívát adnak.⁴⁵ A Sarló irodalompolitikájának szerepében fellépő tanulmányíró Kassákban a magyar ipari munkásság nagy íróját látja, és mellette dicsérettel emlékezik meg Gergely Sándor, Illés Béla és Barta Lajos epikai munkásságáról is.⁴⁶

A szorosabb értelemben vett irodalompolitikai gyakorlat, a kortárs irodalom befolyásolására irányuló aktív igény, törekvés az 1931 szeptemberében tartott Sarló kongresszus irodalmi dokumentumaiban kristályosodott ki, de a jegyei már korábban is erőteljesen megmutatkoztak. A fiatal szerzők estje — melyet a Sarló munkásszármazású diákszerzőknek, Dobossy Lászlónak, Jócsik Lajosnak és a Kovács Endrének a felléptetésével 1929 tavaszán a pozsonyi Primáspalotában rendezett meg⁴⁷ — a munkásirodalmi orientáció korai jelentkezését gyakorlati szinten dokumentálta. A fentebb már idézett Balogh Edgár-levéltben, mely egy évvel a kongresszus előtt íródott, van egy olyan rész, mely már a valóságirodalmi koncepció formálódásáról tanúskodik. „Az irodalom eddig a nép felé hirdetett utat, mi már a néphez találtunk: a dolgozó tömegek érdekeihez, s most az őket dokumentáló irodalmat akarjuk. Ezért adjuk ki Morvay Gyula kötetét. Nem szakítottunk az irodalommal, hanem *valóságirodalmat akarunk*.“⁴⁸

A munkásmozgalomhoz való csatlakozást demonstráló kongresszus irodalompolitikai dokumentumaiban — „A szlovenszói magyar irodalom válsága“ címen tartott előadásában és az úgynevezett Irodalmi rezolúcióban⁴⁹ — a valóságirodalmi koncepció már a Sarló hivatalos irodalmi orientációjaként fogalmazódott meg. Az előadásban a csehszlovákiai magyar irodalom addigi útját — egy-két kiemelt, de csak átmeneti jelentőségűnek nyilvánított jelenségtől eltekintve — teljesen eredménytelennek „csőd“-nek jelentették ki. Szerintük a jelentős és perspektivikus irodalom kialakulását polgári szinten a megfelelő atmoszféra és bázis hiánya, szocialista szinten pedig a meglévő világszemléletnek a konkrét valóságtól való elszigeteltsége tette lehetetlenné; a kiemelésre méltó irodalmi jelenségek polgári szinten az értelmiség létéből és küzdelmeiből, baloldali-szocialista szinten

⁴⁵ Ezek az idézetek a „Magyar mesterek“ című írásból vannak.

⁴⁶ Ezekre „A szociális kérdés a magyar regényirodalomban“ c. tanulmányban történik utalás.

⁴⁷ Az 1931 szeptemberében tartott sarlós kongresszuson a második vitanap záróaktusaként szintén megrendezték a fiatal írók estjét. Lásd a Sarló jegyében, 95. o.!

⁴⁸ Lásd a 40. sz. jegyzetet! A kiemelés tőlem származik.

⁴⁹ Mindkét dokumentum a sarlós kongresszus vitaanyagát tartalmazó könyvben (A Sarló jegyében, 87–97. o.) található meg.

pedig (főképp a bohém életet élő Forbáthnál) a csőd és az „intellektuelfelbomlás“ átéléséből-átéréséből fakadtak. A válságból mutatkozó kiutat az előadás csak a szocialista irodalom és művészet szférájában észleli, ahol „a szocialista életérzésnek s világszemléletnek és a szorító szlovenszkói realitásnak az egymásra hatása érezhető már Prohászka István képein, Sellyei József és Dömötör Teréz dokumentáris írásain és Morvay Gyula líráján“.

Az Irodalmi rezolúció — melyet a „Sarló irodalmi munkaközössége“ nevében... a fiatal írók, kritikusok és esszéisták marxista célkitűzéseiként“ olvastak fel — tulajdonképpen az előadásnak summázását és konklúzióit tartalmazta. A fő konklúzió, célkitűzés a következőképpen hangzott: „A szlovenszkói irodalom igazi alapja a dolgozó osztályok: munkásság, parasztság, intelligencia dinamikus fejlődése. Ezekről az osztályokról az árutermelő társadalom megvonja az emberi létfeltételeket, s így kirekeszti őket a kulturális és szellemi élet lehetőségeiből. Ezeknek az osztályoknak felszabadulási küzdelme tulajdonképpen az osztálykorlátoktól mentes emberi kultúráért való küzdelem. Szabad és tiszta szellemi életet követelünk: azért valljuk magunkénak a szocialista irodalomszemléletet... Dokumentáris irodalmat akarunk — életkifejezést, amit felemelünk a világnézeti tudatosítás vonalára. A szocialista világnézeti irodalmat viszont a szocialista szellemiségnek minden differenciáltságával akarjuk átfűteni, s a tények, az élet, a realitás hatásába vonni. Szintézisét valóságnak és szemléletnek, konkrétumoknak és egy társadalmi perspektívájú tudósításnak. Segíteni és ösztönözni akarjuk azt az immár új formákat teremtő, s a proletariátus irodalmi küzdelmét, céljait sűrítő átmeneti kultúrharcot, amit így is nevezhetünk, osztályharcos proletár-kultúra.“

A Sarló kongresszusán — a csehszlovákiai magyar kisebbség kultúrájának szentelt harmadik vitanapon — a proletárkultúra elméleti és gyakorlati kérdéseivel is behatóan foglalkoztak, és „A Sarló kultúrpolitikai programja“ címen rezolúciót is hoztak. Ennek a vitának és rezolúciónak az ismertetésére és elemzésére, a kultúrpolitikai rezolúciónak és az irodalmi rezolúciónak az összevetésére itt már nem térhetünk ki. Nincs módunk annak az akciónak, „kísérletezésnek“⁵⁰ a bemutatására és értékelésére sem, melynek keretében a valóságirodalmi koncepciót a saját gyakorlati feladatukként is felfogó Balogh Edgárék — Az Út szerkesztőjével, Fábry Zoltánnal egyetértve és együttműködve⁵¹ — olyan irodalom megteremtésére törekedtek, melyet a munkások a saját sorsukról maguk írnak.

⁵⁰ A szóbanforgó akcióval kapcsolatban a visszaemlékező Balogh Edgár használja a „kísérletezés“ szót: „Ama kísérletezéseink, hogy a számunkra feltároló valóság visszaadásából fakasszunk irodalmat...“ (Hét próba, 284. o.)

⁵¹ „Fábry irodalompolitikánkat helyeselte és támogatta. Meg is indult a dokument-írások folyamata.“ (Hét próba, 289. o.). Az úttörő dokumentumírásban, Száraz József

Ezekhez a kérdésekhez, vonatkozásokhoz egy monografikus igényű tanulmányban szeretnénk visszatérni, amely a Sarló irodalomszemléletének-irodalompolitikájának fejlődéséről részletesen kidolgozott képet nyújtana. Mostani előadásunkat olyan előzetes vizsgálódásnak szántuk, melynek célja az volt, hogy a tervezett tanulmány számára a legfontosabb elvi kérdéseket felvesse és tisztázza.

Resumé

Doterajšie bádanie ešte dostatočne neobjasnilo vzťahy mládežníckeho hnutia Sarló a literatúry. Autor dôkladne rozoberá materiály, ktoré vedúci činitelia hnutia v tejto otázke uverejnili a dokumentuje, že Sarló nebolo literárnym hnutím, ale spoločenským-verejným a literatúru nevyužil ako cieľ, ale ako prostriedok pre svoje spoločensko-mravné tendencie. Jeho literárne náhľady a kultúrpolitické prejavy boli zamerané na literárnu orientáciu mládeže. Vo svojej „národnickej“ vývinovej fáze popularizovalo takzvané „národné trio“ (Adyho, Zsigmonda Mórica a Dezsőa Szabóa), neskoršie robotnícku literatúru pestovanú Lajosom Kassákom a jeho skupinou. V období, keď Sarló sa pridružilo k robotníckemu hnutiu, jeho literárnym ideálom sa stala literatúra faktu. V tomto období nešlo už iba o orientáciu mládeže v oblasti existujúcej literatúry, ale usilovalo sa o ovplyvnenie rodiacej sa literatúry, o orientáciu súčasných spisovateľov, čo možno považovať za literárnopolitickú akciu v užšom slova zmysle.

Резюме

До сих пор проведенные исследования еще в достаточной степени не объяснили взаимоотношения литературы с движением молодежи „Шарло“. Автор подробно анализирует материалы опубликованные представителями этого движения и указывает на то, что „Шарло“ не было движением литературным а общественным и литература не представляла собой цель движения а была средством для достижения им своих общественно-нравственных тенденций. Литературные взгляды и культурно-политические проявления движения имели установку на литературную ориентировку молодежи. В период „народнический“ популяризировалось так называемое „народное трио“ (Ади, Жигмонд Мориц, Деже Сабо), впоследствии рабочая литература, представителем которой был Лаш Каншак и его группа. В период присоединения „Шарло“ к рабочему движению его литературным идеалом становилась литература факта. В этот период речь шла не только об ориентировке молодежи в области литературы, но проявилась тенденция к влиянию на возникающую тогда литературу и ориентировку современных писателей, что можно считать литературно-политической акцией в узком смысле слова.

„kis önéletrajzában... Fábry felfedezte a magahirdette ‚valóságirodalom‘ felé vezető ösvényt.“ (Hét próba, 284. o.)

anul-
nek-
ana.
célja
dése-

Sarló
tejto
kým-
nsko-
erane
ovalo
obot-
Sarló
aktu.
y, ale
efov,

нили
ообо
казы-
тера-
я им
урно-
овку
одное
пред-
рло”
акта.
уры,
енти-
цией

ezető

II. JAZYKOVEDA

ZB
Ro

L
mi
kel
aki
me

sán
gy
eg
ma
sol
ny
fér
mo
jó

rül
biz
ide
söt
oly
Sán

mé
is v
L
csa

A MAGYAR NYELV IDEGEN NYELVKÉNT VALÓ TANÍTÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

BREDÁR GYULA, Praha

Nálunk nyelvoktatói körökben is alig ismeretes az a régi angol mondás, miszerint: „Ha Johnnyt meg akarod tanítani a latin nyelvre, akkor kettőt kell nagyon jól ismerned: a latint és Johnnyt“. Pedig nagyon jól teszi az, aki a nyelvtanítás mesterségére adta a fejét, ha módszere kialakításában megszíveli ezt a bölcsességet, kivált ha idegen környezetbe vitte a sorsa.

Az utóbbi években nálunk is jócskán fellendült az idegen nyelvek oktatásának elméleti-módszertani irodalma is, sőt sort kerítenek benne lassan a magyar nyelvnek idegen ajkúak körében történő oktatására is. A budapesti egyetemen, valamint a felsőfokú tanulmányokra előkészítő nyelvi intézetben majdnem két évtizede folyik idegen fiatalok magyar nyelvi oktatása; a világ sok főiskoláján oktatják idegen nyelvként a magyart (a Sorbonne általános nyelvészeti tanszékén elsősorban ez az ajánlott — mert legkönnyebben hozzáférhető — nemindoeurópai nyelv) — mégis azt kell mondanunk, hogy mindmostanáig nem bocsátkoztak ennek a — mégiscsak sok sajátos vonást és jó néhány ismeretlent mutató — kérdésnek a vizsgálatába.

Hegyí Endréé és munkatársaié az érdem, hogy egyáltalán napirendre került: eddigi eredményeik is figyelemreméltók és hasznosíthatók, sőt minden bizonnyal segíteni fogják a magyar nyelv tudományos megismerését is, „az idegen nyelv oktatása ugyanis kifejezett (explicit) szabályokat kíván meg, sőt a lehetséges és nem lehetséges megoldásoknak az éles elválasztását, tehát olyasmit, amire az anyanyelv oktatásában lényegében nincs szükség“. (Károly Sándor: Idegen nyelv — anyanyelv, 8. l.)

A kérdés mindenesetre kimozdult a holtponttól, attól azonban egyelőre még nagyon messze vagyunk, hogy a felmerülő lényeges kérdések zömére is választ kaphatnánk.

Magam itt szakmánknak, pontosabban a nyelvtanulás kezdeti stádiumának csak egyik pszichológiai vonatkozását szeretném érinteni, s jelezni azt, hogyan

mutatkozik ma, nyelvterületünkől távolabb (a prágai köztudatban) ama közhely, hogy a magyar nyelv minden oldalról nézve rokontalan, elszigetelt, egzotikus képződmény.

Oktatói munkámban évről évre, majd minden tanfolyam kezdetén hallom a sztereotip panaszt: azért olyan nehéz ez a nyelv, mert nemcsak hogy a szerkezete, szórendje idegen és szokatlan — mondják —, hanem még a szókészlete is merőben egyedi, megfoghatatlan; még csak végződéstípusok alapján sem ismerhetők fel az egyes szófajok. Nevezetesen: Budapesten például azoknak az intézményeknek a tábláján sem található ismerős elem, melyeknek a neve mindenütt másutt közös; mondjuk az „universitas“ és annak „facultas“-a. — Természetesen igyekeztem eloszlatni a kételyeket: a magyar köznyelv és főleg a hivatalos nyelv ma már valóban viszonylag kevesebb latin elemet tartalmaz, mint a szláv nyelvek, mindazonáltal a magyar is európai nyelv, a latin-görög stb. kulturális és vándorszavak itt is járatosak nemcsak a tudomány, hanem a hétköznapi nyelvben is. Ami pedig a nyelvtanulást illeti, le kell számolnunk azzal az előítéllettel, hogy vannak könnyű nyelvek és nehéz nyelvek, minden nyelv alapos elsajátítása sok munkát kíván. A példák százai mutatják, hogy a magyar nyelv is ugyanúgy megtanulható, mint akármelyik „idegen“ nyelv. Az oktató olykor persze buzdításként olyan megjegyzést is elejt, hogy leginkább csak az első nyolc-tíz lecke követel viszonylag sok fáradságot, a többi már könnyebb lesz (azzal a mentalis reservatioval, hogy ha továbbra is rendszeresen és alaposan foglalkoznak vele).

Nincs és nem is igen lesz soha egyedül üdvözítő módja a nyelvtanulásnak, az audiovizuális eszközök bevezetésével sem, a jó eredményért alaposan meg kell dolgoznia mind a tanulónak, mind az oktatónak.

Az oktató mindenesetre kötelességének érzi, hogy a lehetőség szerint megkönnyítse legalább az átmenetet, a kezdeti fázist. Mert megérti az aggodalmakat: kezdő hallgatói és a külső érdeklődők általában abszolút kezdők, sőt ha bizonyos tradálódo csökevényeket is figyelembe veszünk, negatív pontról indulnak. A jámbor kezdőnek sok mindenre kell koncentrálnia: meg kell találnia az alkalmas vagy legalább hozzávetőleg használható szót folyamatosan, mégpedig szokatlanul artikulálva a hangjait, úgyszintén szokatlan módon toldalékokkal, sőt a toldalékok sorával, névutóval és a szórend ugratásával kötni egymáshoz a szóelemeket. Az esetleges ismétlődő kudarcérzés minden szorgalom mellett is eléggé gátolhatja a lendületet. Méltán állapíthatta meg Papp Ferenc, az alkalmazott nyelvészet ismert szakértője, némi sarkítással, hogy a nyelvtanulás átmeneti pszichopatológiai helyzetbe hozza a delikvenst, oly kifejezési formákra kényszerítvén, amelyek közt értelmes felnőtt létére sem tud, vagy csak nagy ügyel-bajjal tud mozogni.

Mivel nem voltam mindenben megelégedve a Budapesten kiadott és hivatalosnak tekintett részletes tankönyvvel sem (Bánhídi—Jókai—Szabó: Lehr-

buch der ungarischen Sprache), szükségből célul tűztem ki, hogy kikísérletezzek magamnak kezdők használatára egy bizonyos mértékig leegyszerűsített, redukált, szókészletében rugalmas, viszonylag nyitott nyelvi formát, amely mégis használhatóbb kommunikációs eszköz, mint a legtöbb — nálunk forgalomban lévő, kezdőknek szánt — nyelvkönyv nyújtotta anyag.

Minden nyelvet tudvalevőleg három összetevő határoz meg: a hangrendszer, a szókészlet és a grammatikai rendszer, vagyis struktúra. Mindháromnak az elsajátítása feltétele a jó nyelvismeretnek.

1. A nyelv szerkezete meglehetősen szilárd alkotmány és bonyolult valami, akárcsak a történelmi stílusú monumentális építmények, azon változtatni nemigen lehet, elhagyni is alig-alig lehet belőle valamit. De egy-egy közfal kiemelhető mégis, spanyolfal áthelyezhető. Mai nyelvünkben két formája van pl. a jövő idő kifejezésének: a segédigés körülírásos szerkezet és az egyszerű jelen idős alak általában igekötővel vagy jövő időt kifejező határozóval. Természetesen csupán az utóbbit forgalmazom, mivel ez a közleletűbb, s általában minden esetben megfelel. (Megerősített ebben egyébként utólag Lotz János professzor debreceni nyári egyetemi előadása is 1971-ben.) — A *megy* igének 2. személyes *mész* változatát is elejtettem, hogy elkerüljem a választás pszichológiai kényszerét ebben az esetben is. Igaz, szűkebb hazám nyelvhasználatában is a *mégy* járja... — Két megszólító névmásunk is van, de népünk egyiket sem nagyon szereti, igen sokszor körülírja az „*Ön*“-t. Nos, mi az első évfolyamban Széchenyi szavával önözünk (mert ezt keresik a tanítványaim; s képtelen illúzióknak tartom, hogy első éves kezdők bárhol is eligazodhatnának a hármas megszólítás rejtelseiben).

2. Természetesen a szókészletben találtam meg azokat a fogódzókat, amiket kerestem, azt az anyagot (illetőleg pótanyagot, műanyagot is), amelyet már a kezdet kezdetén is beépíthetünk. — Az előbb említett vitában az „univerzitás“ ellenében könnyen kivághattam az „akadémia, minisztérium, papírbolt, iskola, technikum, múzeum, nemzet galéria, rádió, espresso, metro, hotel...“ szériát, sőt némi rosszmájúsággal rá is licitálhattam; mivel a rádió prágai székházán ez áll: „Čs. rozhlas“, a postaszekrényeken pedig: „Čs. spoje“... Úgyszintén nem vagy alig járatos a cseh nyelvben még egy-két tucat kapásból felsorolható európai műveltségi szó: porta, lexikon, próba, primőr, rúzs, recept, szendvics, aluminium, helikopter, lift, vignetta, karfiol... Mindezt persze csak azért emlegetem föl, mert hasonlókat reklamálnak olykor különösen a laikus érdeklődők. Mert valóban, minden közösen ismert szó tiszta nyereség a nyelvoktatás szempontjából. Különösen kedves csemege az anyanyelv és a tanult nyelv közötti mindkét irányú szókölcsönzés: természetesen megvan a lélektani hatása a debreceni étlap ilyen tételeinek: bablevés, gulyásleves, pörkölt, pecsenye párolt káposztával, kelkáposzta, túrós és mákos tészta, dobostorta...

Kézenfekvő tehát a gondolat, hogy az eleve és közösen ismert műveltségi szavak, valamint szláv jövevényszavaink hatalmas anyagával lehet valamit kezdeni a nyelvoktatásban. Egyébként a mindennapi beszélgetésben is elemi udvariassági szempontnak vélem, hogy az olyan emberrel való eszmecserében, aki csak törve beszél nyelvünket, de hajlandó beszélni, mert tanulni akar, nem „országházat“ mondunk, nem „füstsűrűs szivarkával“ kínáljuk, s nem „kartárs úr“-nak szólítjuk (a számára — s talán jómagunk számára is — normálisabb kifejezések helyett). Teljességgel pályatévészett embernek tartjuk a purista nyelvoktatót, mert nyelvünk eredetiségét, gazdagságát az adott esetben nem folklór-törzsökös mivoltában ajánlatos bemutatni, hanem európai hajlékonyságában. Félreértés ne essék, elfogadom nyelvművelésünknek azt az érvét, hogy ha egyszerű, kevésbé iskolázott emberekhez vagy kisiskolásokhoz szólunk, általában célszerűbb az anyanyelvi megfelelő, ha választani lehet, mert közérthetőbb, s rendszerint bokros családhoz köthető. Ámde disztíngválunk kell: a nyelvoktató talán mégsem gaz kozmopolita, ha átmenetileg kultuszt csinál is az idegen szavakkal... Egyébként is nagyon figyelemreméltók és megszívlelendők Bárczi Géza megállapításai anyanyelvünk magyarságáról és európaiságáról.

Tengertúli nyelvoktató kollégáink is éppen falusias tematikája miatt bírálták a pesti kiadású magyar nyelvkönyvet: „A kezdőknek szánt olvasmányanyag, mivel a nyelvkönyvek használói urbánus társadalomban élnek, ne a falusi élet leírásával foglalkozzon. A néprajzi érdekességű szavak használata a modern magyar városi társadalomra sem jellemző“. (A magyar nyelvért és kultúráért 130—1.)

Ebből viszont az is következik, hogy az urbánus tematikával nem zárkozhatunk el az idegen szavak elől. Csupán ezek révén, s a mi esetünkben szláv jövevényszavaink ismételt kölcsönvételével érhetjük el azt, hogy mikor a nyelvkönyv egy-egy lecke végén közli: „Sie kennen bereits... ungarische Wörter“, a tanuló nyugodt lelkiismerettel magáénak vallhat plusz egy-két ezret még hozzá (illetőleg általános és szakmai műveltségi szintje szerint esetleg sokkal többet is).

A jövevényszavak dolgában a magyar szakos hallgatók viszonylag tüzetes eligazítást kapnak a nyelvtörténet keretében (igaz, hogy nem az első évfolyamban). Különösebb gondot ez így sem okoz, mert a bevezető órák valamelyikén a nem szakos külső érdeklődők rövid magyarázatból is megértik a hangtani és alaktani megfelelések mibenlétét, és általában képet kapnak a művelődéstörténeti háttérrel. Sok oktató bizonyítja, hogy a felnőttkorú nyelvtanulók (többé-kevésbé ide számíthatjuk a középiskolásokat is) maguk is igénylik az ilyen ismereteket — az ún. „kis nyelvek“ esetében talán még sokkal fokozottabb mértékben, mint a világnyelvek tanulói.

Ez a módszer, vagy ha úgy tetszik: fogás, nemcsak a szókincs közvetlen

és gyors bővítését célozza, s nem is csak azért hasznos, mert időt és energiát szabadít fel a nyelvtani ismeretek elsajátítására, hanem közvetlenül is hozzájárul a nyelv struktúrájának gyorsabb és világosabb felismeréséhez. A szavak tudvalévóleg nem pusztán önmagukban állnak össze a beszéd természetes nagyobb egységévé, s különösen nem egy agglutináló nyelvben. A szótő, illetőleg az összetétel határát olyan példákon nyomban felismeri még a nehézkesebb gondolkodású kezdő is, amelyek töve, ill. előtagja számára eleve ismert szó: kabát-ban, kabát-ot, kabát-ok-at stb. — borovicska-t... pecsenye-vel stb. — kurzus-ok-on ~ tan-folyam-ok-on stb. Az is természetes követelmény tehát, hogy a paradigmákat ajánlatos ilyen példákon is bemutatni és gyakoroltatni.

Azt az egyet természetesen készségesen elismerjük, hogy ez a „mikronyelv“ nem az igazi, „tisztá“ magyar nyelv. Természetesen nem, még nem, merthiszen még nem is lehet az, sőt éppen annak az érdekében konstruálódott és stilizálódott, hogy a természetes nyelvi eszményt megközelíthessük. Az eredmény, de csakis az eredmény szentesítheti. — „A nyelvtanulás mikronyelve természetesen nem cél, csak eszköz. A cél a hatékony nyelvhasználat, amely a kétnyelvű kommunikációs mezőben eleinte mikronyelv segítségével valósul meg.“ (Szentgyörgyvári Artúr: A nyelvtanulás „mikronyelv“-ének két alapkérdéséhez — In: Idegen nyelv — anyanyelv.)

A módszertani szakirodalom (sem a magyar és csehszlovák, sem a számunkra elérhető külföldi) nem adott ösztönzést e sorok írójának az itt ismerttetett elképzelések kipróbálására; mégsem áll egyedül véleményével. Németh László *A kísérletező ember* (1963) című tanulmány- és emlékezőgyűjteményének olvasása közben nem kis örömmel vettem a hírt, hogy a Nagy Kísérletező megelőzte elgondolásait és próbálkozásait vásárhelyi „óráadó-királysága“ éveiben. Ebből a cikkből bővebben kell idéznünk:

„Mielőtt egy nyelv tanulásába fognánk, jó megnéznünk, mit tudunk belőle. A művelt embernek második anyanyelve Magyarországon nyolcszáz esztendőn át a latin volt. ...Az orvostudomány, növénytan, állattan kifejezései ma is latinok; a tudomány, újságok, beszélgetések nyelvébe is rengeteg latin szó került be; a tudákosságnak a múltban és most latin a nyelve. Igen sok latin szót ismer és használ az is, aki sohasem tanult latinul. Ezeken tartunk most egy kis seregszemlét; elsősorban az olyanokon, amelyeknek latin tudásunkban mindjárt az elején hasznát vehetjük. A tanulás akkor a legkönnyebb s a legeredményesebb, ha ráismerés. Ezeket a szavakat, ha sor kerül rájuk, nem tanulnunk kell már, csak felismernünk: hát ez az! Számuk nem kicsiny, holott csak a legmindennapibbakat hozzuk föl, annak az 5—600 törzsszónak, amivel utunknak neki akarunk indulni, az egyharmada (s még vagy ötven kicsit ritkább szó) köztük lesz.

1. Amikor a pogány magyarok I. István korában a kereszténységre tértek,

az új intézményekkel egy csomó új szót is átvettek. Latin mindjárt a „szent” szó is, a latin sanctus elmagyarosodott alakja; a corona, amivel Istvánt megkoronázták, koszorút jelent. Az új isten házáit, a templomokat (templum) szintén latinul nevezték meg; a nagyobb székesegyházak nevében, a „dómban” a latin ház (domus) szó lappang. A betelepített szerzetesek kolostorokban éltek. Ez a claustrum szó eltorzítása, s a zárni (claudo) igéből származik: bezárt helyet jelent...

...az iskola szó (scola) maga is latin; az a protestáns kollégium is (con-össze, lego pedig nemcsak olvasni, gyűjteni is)...

...A szavak megtanulásánál fontosabb a szenvedély felkeltése...

...A nevek után következnek a szövegbe szúrt latin mondások... Ne hagyjuk magunkat, értsük meg őket.“

Beszámolóm végeztével ismét hangsúlyozom: nem hiszem, hogy általános receptet lehetne találni a nyelvoktatás módszerére. A modern nyelvtudomány és legmodernebb módszerek és eszközök jelentős eredményt hoztak eddig is. Nem hallgathatom el azonban amaz érzésemet, hogy némelyik nyelvtanár és metodikus olykor a saját eredménye ellenére is jó eredménnyel tanít. Egy példa. A már említett Idegen nyelv — anyanyelv című akadémiai kiadású tanulmánygyűjtemény egyik szerzője cikke bevezetőjében ezt írja: „Mai értelemben hatékonynak és eredményesnek elsősorban azt az oktatási módszert tekinthetjük, amely a modern szinkrón nyelvészeti kutatások eredményeire épül, és azokat át tudja vinni a nyelvoktatás gyakorlatába...“ Továbbá ugyanettől a szerzőtől: „A modern nyelvoktatás a mondatot tekinti az emberi közlés alapegységének, mégpedig — legalábbis az oktatás kezdő szakaszában egy jó ideig — a teljes alakú mondatot.“ — Ha valaki ezt a tanácsot szentírásnak venné, úgy járna, mint az a fiatal kolléga, aki abszolút kezdő csoportban az első órán a következő bemutatkozási formulát tanította és követelte magyarul egy kukkot sem értőktől: „Engem X. Y.-nak (ill. N. N.-nének) hívnak“. — A rendelkezésére álló klisék közül keresve sem választhatott volna nyakatekertebbet. (Egyébként szeretném remélni, hogy már az általános iskolákban sem érvényes az a hajdani szigorú parancs, hogy: Felelj egész mondatban!)

Ami pedig a hatékony és eredményes oktatási módszert illeti, fontos követelmény a modern szinkrón nyelvészeti megalapozás, de természetesen kár volna kirekeszteni vagy kitiltani a nyelvoktatásból a nyelvtudomány egyéb ágazatait, ha eredményeik itt is hasznosíthatók. Ezzel különben nem mondtam különösebben újat, a magyar módszertani irodalomban is rámutattak ennek az óhajnak a fontosságára. Hadd hívjam fel tehát nyelvoktató kollégáim figyelmét e gondolatokkal Szathmári István tanulmányára:

„És végül utaljunk arra is, hogy az anyanyelvre való támaszkodás elvét... csak az a tanár tudja az oktatásban sikerrel alkalmazni (hangsúlyozom:

ezúttal tekintet nélkül arra, hogy milyen fokozatról van szó), aki tudományos megalapozással ismeri a két nyelv történeti fejlődését, mai felépítését, kifejező lehetőségeit, pontos és célszerű használatát, külön-külön és egymáshoz viszonyítva (összehasonlítva), továbbá aki állandóan figyelemmel kíséri a nyelvtudomány fejlődését, ismeri az idegen nyelv oktatásának módszertanát és az oktatásban bizonyos gyakorlattal rendelkezik (vö. Havránék: „...a nyelvoktatás csak kiforrott nyelvészeti alapra építhető”. Učitelské noviny I. 16. sz.). Ha ezek a kellékek megvannak, a tanár meg fogja találni minden fokon s minden egyes nyelvi jelenséggel kapcsolatban a legcélravezetőbb utat.” (Szathmári István: Az anyanyelv és a tanult nyelv kapcsolata a nyelvtanulás folyamatában. — In: Az idegen nyelvek oktatásának időszzerű kérdései, 92—93.)

Ezek előrebocsátásával nem szükséges részletesen kommentálni, hogy mennyire elhibázott dolog volt „magyar fordításban” kiadni a cseh iskolai német nyelvkönyvet, s benne ilyen „magyarázatot” adni a magyar gyerekeknek: a német nyelvben névelő is van...

* * *

Közismert követelmény, hogy egy-egy új tantárgy bevezetése átgondolt és alapos előkészítést igényel, nem utolsósorban az érdeklődés felkeltése érdekében is. — Nem szorul bizonyításra talán az sem, hogy az itt ismertetett módszer nemcsak cseh—magyar vonatkozásban érvényes, hanem mutatis mutandis minden olyan esetben, amikor az anyanyelv (ill. az a nyelv, amelyen tanítunk) és a megtanulandó nyelv között a történelmi fejlődés során kapcsolat volt, s ennek következtében a két nyelv számottevő azonos elemmel rendelkezik.

A fontosabb szakirodalom

ARCAINI, Enrico: Principi di linguistica applicata. Proposte per una glottodidattica scientifica: struttura—funzione—trasformazione. Bologna, 1967.

ARCAINI, Enrico: Dalla linguistica alla glottodidattica. Torino 1968.

BABOS Ernő—KÁROLY Sándor (szerk.): Idegen nyelv — anyanyelv. A nyelvészet és a nyelvoktatás kölcsönhatása. Budapest, 1970.

BÁRCZI Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest, 1958.

BENKŐ Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1966 I—III.

CROTHERS, Edward—SUPPES, Patrick: Experiments in Second-Language Learning. New York—London, 1967.

ELLINGER, Hans Dieter: Sprachwissenschaft und Schulgrammatik. Strukturen und Ergebnisse von 1900 zur Gegenwart. Düsseldorf 1969.

ERHARD, Adolf: Základy obecné jazykovědy. 1965.

GAGNÉ, Robert M.: Die Bedingungen des menschlichen Lernens. Beiträge zu einer neuen Didaktik. Hannover, 1969.

GANTIER, Hélène: L'enseignement d'une langue étrangère. Paris, 1968.

GUERREY, P.: Teaching English as a Foreign Language. London, 1964.⁸

HALLIDAY, M. A. C.—McINTOSH, Angus—STEVENS, Peter: The Linguistic Sciences and Language Teaching. London, 1965.

HANZELI, Victor E.: Linguistics and the Language Teacher. In: Foreign Language Annale II. (1968. — USA.)

HEGYI Endre: Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? Bp. 1967.

HERBERT, G. Alexander: Language and Thinking.

MALMBERG, Bertil: Structural Linguistics and Human Communication.

MAROUZEAU, J.: Lexique de la terminologie linguistique. 1957.

Moderner Fremdsprachunterricht. Berlin, 1968—1969. I—II.

RÓNAI, Paolo: Der Kampf gegen Babel — oder das Abenteuer der Univesalsprache. München, 1969.

RICHTERICH, René etc.: Handbuch für einen aktiven Sprachunterricht. Heidelberg, 1969.

SCHILLING, I. (ed.): Linguistische und methodologische Probleme einer sprachlichen Ausbildung. Halle, 1967.

SCHRAND, Heinrich: Leistungsmessung in Sprachunterricht. Zweite int. Expert-konferenz über Testmethoden im Fremdsprachenunterricht der Erwachsenenbildung. Marburg/Lahn, 1969.

TRIESCH, Manfred (red.): Probleme des Deutschen als Fremdsprache. München, 1969.

ZSUJKOV, Sz. F.: Pszichologija uszvojenyija grammatiki v naesalnih klasszah. Moszkva, 1964.

DOBOSSY László (szerk.): Az idegen nyelvek oktatásának időszerű kérdései. Budapest, 1957.

Resumé

Autor tohto referátu si vytýčil za úlohu v súvisi so svojou pedagogickou činnosťou odstrániť (resp. zmierniť) objektívne ťažkosti a psychické zábrany, ako aj prežitky a predsudky, vyskytujúce sa najmä v počiatočnej fáze štúdia maďarskej reči.

Aj pri vyučovaní gramatického systému možno zaviesť (pravda, iba s dočasnou platnosťou, kvôli poslucháčom prvého ročníka) isté zjednodušenia, ako napríklad obmedzenie alternujúcich paradigmatických a iných štruktúrnych tvarov, čím súčasne eliminujeme aj neprijemnú psychologickú nutnosť voľby.

Vo vytváraní mikrojazyka má ešte väčšiu úlohu vhodný spôsob využívania lexikálnych prvkov: aktualizáciou veľkého počtu maďarských slov prevzatých zo slovanských jazykov, ako aj zapojením slov zo všeobecne kultúrnej vrstvy lexika môžeme vo výdatnej miere zredukovať úplne neznámu zložku učiva a pomerne skoršie aktivizovať schopnosť hovoriť. Keďže tu ide o aglutinujúcu cudziu reč, majú tieto prvky nezvyčajný význam aj pri vyučovaní paradigmám (napr. lexikon-ok-ban, -ról atď.).

Ako vyplýva z referátu, nie je tento princíp aplikovateľný výlučne len v česko-slovensko-maďarskej (vzájomnej) relácii, ale je naopak vo vysokej miere zovšeobecniteľný.

Resumé

Der Autor dieses Referats setzte sich im Zusammenhang mit seiner pädagogischen Tätigkeit zu Ziel die objektiven Schwierigkeiten und psychischen Hemmungen sowie Vorurteile die vor allem in der Anfangsphase des Studiums der ungarischen Sprache entstehen — zu beseitigen (bzw. zu vermindern). Auch in dem Unterricht des grammatischen Systems können (natürlich mit einer zeitbedingten Gültigkeit), wegen der Studenten des ersten Jahrganges, gewisse Vereinfachungen wie z. B. die Beschränkung alternierender paradigmatischer und anderer Strukturellen Formen vorgenommen werden, wodurch wir gleichzeitig auch die unangenehme psychologische Notwendigkeit der Entscheidung eliminieren.

Bei der Bildung der Mikrosprache besitzt eine geeignete Methode der Ausnützung lexikalischer Einheiten eine noch wichtigere Rolle: durch die Aktualisierung einer grossen Anzahl ungarischer aus den slawischen Sprachen übernommenen Worte, sowie durch die Einschaltung von Worten aus der allgemeinen (internationalen) kulturellen Schicht des Wortschatzes können wir die völlig unbekannte Komponente des Lehrstoffes in starkem Anmasse reduzieren und [die Sprachfähigkeit im kürzester Zeit aktivisieren. Da es sich hier um eine agglutinierende Fremdsprache handelt, besitzen diese Elemente auch bei der Auslegung von Paradigmen (z. B. lexikon-ok-ban, -ról, usw.) eine ausserordentliche Gewicht.

Wie aus dem Referat zu ersehen ist, kann dieses Prinzip nicht nur ausschliesslich in der tschechisch-slowakisch-ungarischen Beziehung appliziert werden, sondern kann im starkem Masse auch veralgemeinert werden.

ZB
Ro

I
fő
főle
a t
end
I
fő
mo
rés
a r
ele
a l
for
élő
jel
(az
has
az
ver
a r
a f
böz
ner
I
csa
nye
am

KÖZNYELV ÉS NYELVJÁRÁSOK VISZONYA NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT

DEME LÁSZLÓ, Szeged — Budapest

E kényszerűen futólagos vizsgálódásomnak tárgya: a köznyelvnek mint fő típusnak és a nyelvjárásoknak mint részlegtípusoknak néhány kérdése, főleg különféle mikrotársadalmi helyzetekben kialakuló viszonyuk. De hogy a témának normatív kihangzása is legyen, kitérnék majd végül néhány teendőre is, amelyek számunkra az elmondandókból következnek.

1. Mindjárt meg kell mondanom: a *köznyelv* kifejezést a nyelvhasználat fő típusának megjelölésére nem tartom szerencsésnek. Legalább azt kellene mondanunk: a *köz- és irodalmi nyelv*; főleg ha a földrajzi megoszlást képviselő részlegtípusokkal, a nyelvjárásokkal kívánjuk szembeállítani. De ennek a megjelölésnek is van egy csomó hátulütője. A legfőbb az, hogy minden eleme bizonytalan jelentésű és többértelmű. A *köznyelv* túlságosan tág, belefér a legalsó szint, a nem nyelvjárásos — városi — vulgáris-familiáris beszélt forma is; sőt sokak képzetében inkább ez, amint például a legműveltebbek élőbeszéde. Másképpen, de hasonlóan tág és eltolódott az *irodalmi nyelv* jelölte terrénum is: hallatára legtöbbször nem a művelt írásbeliségnek (az igényes publicisztikának, a közéletnek, az ismeretterjesztésnek) nyelvhasználati formája ötlik fel, hanem a szépirodalomé; pedig abban — épp az élethez való közeledése révén — nagyon sok olyan vonás van, ami csak vendégelem, semmiképpen sem „irodalmi“ szinten áll, hanem alatta (például a realista prózában) vagy épp felette (például a költészetben). S megtévesztő a fent adott kifejezéseggyüttesben még a *nyelv* szó is; hiszen az, amit megkülönböztető és definitív módon jelölni kíván, nem valamiféle nyelvváltozat, hanem inkább *nyelvhasználati forma*.

Egyezzünk meg ezért — nem az általános és végleges lezárás igényével, csak a most elmondandók jobb megértésének szándékával —, hogy a *köznyelv* kifejezés (ha előfordul) a továbbiakban azt a nyelvi fő típust jelöli, amelyiket szívesebben nevezek így (az angolból vett szóhasználattal): a *ma-*

gyar standard. Az a rétege (= anyagkészlete, használati módja és szintje) ez a magyarnyelvűségnek, amelyik a társadalmi és kulturális fejlődés és fejlettség mai fokán a területi részlegtípusoknak (a nyelvjárásoknak) kiegyenlített vagy legalábbis központi formaként áll felette, s a foglalkozási és műveltségi rétegeknek (az úgynevezett csoportnyelveknek) is föléjük rendelt közös alapja. A standard persze belül maga is rétegzett. Két fő változata: az írott és a beszélt; s ez különbséget jelent hangi arculatban (pl. *voltam* : *ótam*; a *szobában* vagyok : a *szobába* vagyok), az elemkészletben (pl. *gyógyszertár* : *patika*; *jóllehet* tudta : *bár* tudta), az alaktanban (pl. *eszem* : *eszek*); de főleg a szerkesztési megoldásokban (pl. „A kezében tartott könyvet az asztalra téve, állva maradt“ : „A könyvet, amit a kezében tartott, letette az asztalra, és állva maradt“). S persze mindkét fő változat maga is tovább szinteződik még számtalan szempont szerint (pl. a szövegalkotó egyénisége, műveltségi foka, a partnerhoz való viszonya, a szöveg tárgya, a szövegalkotás szituációja stb., stb.).

A standardnak központjában a norma áll. Ez azt jelenti: a standardnak nem minden eleme normán belüli, de a normatív elemek mind a standardon belüliek. Legyen a példa az egyenes ágon másodfokon felmenő férfiós, a szülő apja. Erre a normatív kifejezés: *nagyapa*. A *nagyatya* föltétlenül standardon belüli, de nem normatív, hanem norma feletti, afféle ünnepélyes-emelkedett hangulatú. Standardon belüli a *nagypapa* is, de kissé a norma alatt áll, mint familiáris elem. Fokozott ez az eltávolodás a *nagy tata* esetében. Az *őregapa* némileg más: az sem normán belüli, az is a standard széle felé közelít, de vagy regionális, vagy tréfás hangulattal. A *grósfater* viszont már standardon kívüli, mert familiaritása mellett vulgáris is. — A standard tehát tágabb, a norma szűkebb kategória; s a kettő különbsége elemekben és szerkesztési formákban egyaránt megmutatkozik.

2. Nem akarnám itt részletezni, de utalnom kell rá: a nyelv és a nyelvi-ség jelentőségét a társadalmi ember embersége szempontjából nehéz volna túlbecsülni. Az egyén ismeret-és fogalomvilága a benne kognitíve feltöltődött nyelvi anyaghoz kötődik eltéphetetlenül; a valóság és az azt tükröző gondolkodás logikája pedig a nyelvhasználat, a szövegalkotás készségével és beidegzésével fonódik össze benne a szétválaszthatatlanságig. Az ember azért tud uralkodni a külvilágon, mert egyre jobban megismeri; és azért tudja egyre mélyebben megismerni, mert nemcsak tényei és jelenségei tükröződnek e megismerési folyamatban, hanem összefüggéseiket és mozgásukat jellemző törvényei is; ezek tükrözése pedig azért lehetséges, mert az ember társadalmilag megalapozott gondolkodású lény; s azért az, mert mindezeknek a képességeinek és jellemzőinek a társadalmilag kialakított nyelv és az egyént társadalmi tevékenységként átfogó nyelvhasználat nemcsak terméke, hanem hordozója és továbbsegítője is. Engels nagyon találóan ismerte fel a munka—

gondolkodás—nyelviség hármasságnak egyszerre társadalom- és emberformáló szerepét („A munka szerepe a majom emberré válásában“. A természet dialektikája c. gyűjteményében. Bpest, 1952. Szikra).

Talán némi túlzással — de aligha meg nem engedhető mértékűvel — azt mondhatjuk: amekkora a nyelvviség jelentősége az egyén életében, megismerésben-gondolkodásában, akkora a standardé a közösségében. Mert kognitív és logikai fejlődése nemcsak az egyénnek van, hanem minden adott kollektívumnak is; és ismeretben-gondolkodásban minden mikrotársadalomnak az a szerves sajátja, amit a maga nyelvével-nyelvhasználatával át tud fogni: rögzíteni és aktivizálni. A földrajzi értelemben korlátozott, szűkebb körhöz kötött (regionális vagy éppen provinciális) nyelvhasználati forma — így a nyelvjárás is — a beszélőt nemcsak földrajzi tekintetben beszűkült, hanem igény szintjében is alacsonyabbra méretezett eszközként szolgálja csak. A fejlődés mai fokán regionális standardok már nincsenek: ami standard, az nem regionális; és még inkább: ami regionális, az nem standard. Pedig a standard a társadalom legszélesebb ismeretanyagának és legfejlettebb gondolkodásformájának hordozója; s ezért aki (akár egyénileg, akár — és még inkább — közösségi keretben) elmarad tőle, az szellemi színvonala tekintetében marad a kor adta lehetőség alatt.

Ne feledjük el: az emberi beszéd társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálás külső vagy belső ingerekre („Az általános nyelvészet alapjai“ 8. lap), azaz beidegzésen alapuló tevékenység. A beidegzés viszont a társadalmi gyakorlatban gyökerezik, s ezért az adott mikroközösség gyakorlatát nemigen haladhatja meg szintjében. Az egyénben passzíve, a felismerés-megértés fokán és oldalán kifejlődhet persze a közösségénél magasabb szintű nyelvi-nyelvhasználati tapasztalat is. De ha ezt nincs módjában aktivizálni, az aktivitás fokára fejleszteni, ez a réteg saját aktív gondolkodásának sem válik tényezőjévé, részévé: potencia marad, nem érlelődik belőle valóság.

Summázva mindezt azt látjuk: az egyén ismeretbeli és gondolkodási fejlődésének a mikroközösség nyelvi-nyelvhasználati szintje szabja meg a lehetőségeit is, a korlátait is; ennek viszont — társadalmi-nyelvi fejlődésünk mai fokán — a standardhoz való viszonya a kulcskérdés, mert az adott nyelvet beszélő társadalomnak ebben gyűlik össze, fejlődik fel, csúcsosodik ki a szellemi tartalékát jelentő és kommunikációs gyakorlatában megvalósuló ismeret- és gondolkodásbeli maximuma.

3. Nemzeti körülmények között — legalábbis a mi szocializmust építő államainkban, ahol születési és vagyoni privilégiumok nincsenek, illetőleg lassanként a minimumra csökkennek — a tömegoktatás és tömegművelődés kiterjedésével és a magasabb oktatásba és magasabb művelődésbe való bekapcsolódás lehetőségeinek erősödésével a standard érvényének kiszélesedése

viszonylag akadálytalanul és rohamszerűen halad. Azok a növekvő tömegek, amelyek az ismeretszerzésbe — habár nem mind egyforma irányban, s nem is mind azonos szintig menően — szervezett formában bekapcsolódnak, már alsó fokú iskolázásuk és alkalmi, tanfolyamszerű továbbképzésük, de még inkább közép-, szak- és felsőoktatásuk folyamatában, akarva-akaratlan egyre jobban a standard hatása alá kerülnek, és az alatt fejlődnek tovább, hiszen az oktatás minden formájának — könyveik, sőt egyre inkább oktatóik nyelvhasználatában is — ez a jellemző s idestova egyeduralkodóvá váló eszköze.

Ám a — szervezett vagy alkalmoszerű — oktatás csak az egyik a terjesztő tényezők közül. Mellette ott vannak a kultúrának — és persze nyelvhasználati formájának is — olyan további és igen hatékony hordozói, mint a sajtó, a rádió, a televízió; egyre többeknek mindennapi kenyere. Meg az irodalom, a hangosfilm, a színház, amiknek hatóköre terjedelmében kisebb ugyan, de semmiképp sem elhanyagolható. Ami tehát a nyelvi-nyelvhasználati hatásokat illeti: a nemzeti közoktatásnak és közművelődésnek minden szektora egyben a standard terjesztője, propagátora. S persze nem is csak elemeiben, hanem szintjében is: a gondolatilag egyre telítettebb tartalom magával viszi adekvát formáját: a gondosabb, árnyaltabb, okszerűen bonyolultabb megfogalmazásformát is.

Mindez persze a standard — s az általa hordozott fogalomvilág és gondolkodásforma — terjedésében még csak a passzív oldalt, a megismerést-megértést eredményezné önmagában. A szervezett oktatásban a nyelvi ráhatás aktivizálására van ugyan lehetőség (feleltetés, dolgozatíratás); ám ez egyre inkább háttérbe szorul a puszta ismeretellenőrző módszerek (a tesztek, röpválaszok, képletekben megoldandó példák) javára. Sajnálatos, de tény, hogy szakképzésünkben, sőt egyre inkább általános képzésünkben is, kiszorul az aktív fogalomalkotás és gondolatfűzés készségét nevelő, növelő és ellenőrző verbalitás. — S még inkább ez áll a tömeginformációs és tömegművelődési tevékenységre — a dolog természeténél fogva —: az újság, a rádió, a televízió, a könyv, a film, a színház fogalom- és gondolatfejlesztő hatásának nincs sem kontrollja, sem — és még kevésbé — verbális aktivizálódásra készítő elmélyítő-elsajátíttató fázisa.

Épp az ellenkezője az előbbinek a familiáris élet a maga nyelvhasználatával. Itt — kommunikációs tevékenység lévén — a gondolkodás és a közlés sikerének megvan az azonnali kontrollja, s természetesen a nyelvi-nyelvhasználati tényezőnek az aktív jellege is. Itt az egyén nagyjából ugyanannyit beszél, mint amennyit hallgat; és hogy ismeretei helyesek-e, meg jól szedte-e össze és formálta meg gondolatait, azt közvetlenül megítélheti a beszédpartner reagálásából. — Ám a familiáris-mindennapi szférának megígényszintje nincsen. Az egyén megélhet akár készen elsajátított sablonmondatoknak egy bizonyos állományából, azaz gondolkodás helyett memóriából

vagy reflexekből; közel ahhoz az állati fokhoz, amelyet a bihéviorizmus — találóan — így jellemez: stereotíp reagálás stereotíp ingerekre.

Az aktív és kontrollált, de igénytelen familiáris, és másrészt az igényes, de passzív és ellenőrzetlen kulturális (publicisztikai, szépirodalmi stb.) nyelvi nyelvhasználati szféra között ezért mind az egyénnek fogalmi-gondolkodási fejlődése, mind a társadalmat átfogó standard terjedése szempontjából döntő fontosságú helyet foglal el a középső szint, a szakmai-közéleti. Mind a szakmai, mind a közéleti tevékenység igényes, egzakt fogalomalkotásra és fogalomjelölésre s — nem kevésbé — logikus gondolatfűzésre és gondolatközlésre készíti az egyedet a maga, s neveli az egyedet a közösség részéről. E tevékenysége során az egyén mint beszélő nem maradhat passzív, ismeret- és gondolatanyagát nyelvileg is állandóan aktivizálni kényszerül. S az őt kölcsönhatásával magában foglaló kisebb vagy nagyobb kollektíva részéről állandó a vele szemben tanúsított kontroll is: fogalomalkotásának és gondolatfűzésének helyes vagy helytelen, sikeres vagy sikertelen voltát e közösség többi tagjának szóban vagy tettben való reagálásai állandóan éreztetik vele, s ezzel nemcsak azonnali korrekcióra ösztönzik, hanem folyamatos továbbfejlődésre is tartalom és forma elválaszthatatlan korrelációjának egzaktuálódása tekintetében.

Mindez azt jelenti: a társadalom s a bele ágyazódó egyén ismeret- és gondolkodásbeli fejlődésének ma a standard a hordozója, ennek pedig a szakmai-közéleti tevékenység s az ahhoz fűződő nyelvhasználati réteg a leghatékonyabb terrénuma; a nemzeti nyelvhasználatnak mintegy bázisrétege. — Ha ehhez hozzávesszük a korábbiakból azt, hogy fejlődésünk mai fokán a nyelvjárásosság már nemcsak földrajzilag jelent regionalitást, hanem szintjében is provincialitást, alatta maradást a társadalmi összműveltség és a társadalmi ismeret- és gondolkodásfejlődés legmagasabbra ért fokának, akkor nyilván indokát nyeri az, amit tényként tapasztalunk napjainkban: hogy a nyelvjárás különállás felszámolódása nemzeti körülmények között — főleg a mi államainkban — megfordíthatatlan és egyre gyorsuló tendenciává erősödött.

4. Nem ugyanezt tapasztaljuk azonban nemzetiségi körülmények között. Most nem is a nemzetiségi szórványokra gondolnék itt elsősorban: azoknak csekély létszámuk, sporadikus elhelyezkedésük és — történelmi útjukból értetődő — tudati eltávolodásuk szomorúan érthetővé teszi, hogy a velük egy nyelvet beszélő nemzet standardja nem vonja őket hatása alá, s így anyanyelvűségükben — szintjében is — megrekednek a hagyományos nyelvjárásosság fokán. (Ilyen helyzetű például az ausztriai, s még inkább az amerikai magyarság, még ahol kisebb-nagyobb tömegekben él is.) — A sajátos és problematikus az, hogy a standard fejlődésének üteme — a nemzetihez viszonyítva — még a nemzetiségi tömbök fejlődésében is mérsékeltebb, pedig ezt helyzetük nem indokolja kétségtelenül és egyértelműen.

A nemzetiségi tömb ugyanis — mint ezt másutt („Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról“. Bratislava, 1970. Madách. 32. és 272. lap) részleteztem — kulturális tekintetben — létszáma, helyzete és (történelmi útjából értetődő) tudati fejlődése folytán is — sajátos és relatíve kompakt „mikrotársadalom“. Ez a jellege viszont azt indokolná, hogy benne a standard terjedése a nyelvjárások rovására ugyanazt a formát és ütemet mutassa, mint amelyet a vele azonos nyelvű nagyobb társadalom, a nemzet fejlődésében. — Hogy ez a standard történetesen ugyanaz, mint amelyik a vele egy nyelvet beszélő nemzet nyelvhasználatának is fő típusa, az természetesen nem föltétlenül szükség-szerű; bár erősen célszerű, mert így az „áttétel“ (azaz nyelvi korlátok) nélkül „fogyasztható“ kulturális javak készlete jelentősen megszélesül a nemzetiség számára; nyelvi-nyelvhasználati tekintetben pedig készen kínálkozik egy olyan forma, amely a legmagasabb mai emberi és szocialista műveltséganyagnak és gondolkodásmódnak szervesen felelt, már csak közös továbbmunkálást igénylő hordozója, természetesen nemcsak a nemzet, hanem a vele egy nyelven beszélő nemzetiség szolgálatára is.

De nyilvánvaló, hogy a „külföldi“ standard — ha mégoly kész és fejlett is — nem hathatja át a nemzetiség életét; a nemzetiségnek mint mikrotársadalomnak felemelkedése a nyelvjárásosságeről a köznyelvviség szintjére — ami azt is jelenti: a familiáris-provinciális fogalomvilág és gondolkodásmód nivójáról a fejlődés mai világszintjének megfelelőre — csak akkor mehet végbe, ha ennek a standardnak a használata társadalmi méretekben és társadalmi érvénnyel „belföldiesedik“. S e téren még jelentős hiányokat találunk. Akár az iskolai oktatás valóságos nyelvhasználatát nézzük, akár a mindennapi életet átfogó-tükröző sajtóét, azt látjuk: nemzetiségi helyzetben a standard sokkal békésebben él együtt a helyi nyelvjárásokkal, sokkal többet merít belőlük, sokkal elhatárolatlanabbul él mellettük vagy velük együtt, mint nemzeti körülmények között. A familiáris életről nem is beszélve, amelyben a nyelvjárásos elemhasználat, de a nyelvjárás szintet felül nem haladó gondolkodás-szövegformálás is túlsúlyban van a standard felé fejlődővel szemben.

A probléma gyökere pedig aligha az intézményekben s az általuk biztosított lehetőségekben van. A nemzetiségi tömböknek is van általános és kötelező közoktatási hálózatuk; van sajtójuk, rádiójuk — itt-ott tévéműsoruk —, ismeretterjesztő folyóiratuk, szépirodalmuk; s többük — épp a szlovákiai is — közvetlenül hallgathatja, nézheti, olvashatja mindezekből a magyarországi termékeket is. A standard „belföldiesülésének“ tehát látszólag minden feltétele megvolna. Még arra sem gyanakodhatunk, hogy esetleg a közvetlenebb — hiszen hazájukon belüli — idegen nyelvi hatás jelenthetne valamiféle fokozottabb elkülönítő erőt, hiszen szlavizmust (szlovacizmust) szinte kevesebbet találunk a közhasználatban, mint például provincionalizmust vagy épp vulgarizmust a sajtóban.

Arra gondolhatunk: a standardnak esetleg nem is a „belföldiesülésével“, hanem inkább a „társadalmiasodásával“ kapcsolatban lehetnek bizonyos hiányok. Úgy láttuk: nemzeti körülmények között a társadalmat a nyelvjárásosság szintjéről felemelő standard mai gyors terjedésének a szakmai-közéleti tevékenység a bázisrétege; a beszélők fogalomalkotási és gondolatfűzési egzakttság felé terelésének ez az igényességet, aktivizálódást és kontrollt is egyszerre biztosító szféra a leghatékonyabb emelője. S nemzetiségi körülmények között az aktív anyanyelvi használat épp ezen a ponton a legfejletlenebb még. Társadalmi tevékenységként is az; meg az öröndetesen fellendült magyar nyelv művelő mozgalmaknak is épp e területeken vannak legnagyobb mennyiségben elvégzetlen feladataik: hiányoznak még a közéleti és szakmai terminológiai szótárak, nincsenek szakterületi és közéleti fogalmazásuk javítására nevelő kézikönyvek.

5. Rövid summázásul csak annyit: A nyelvjárások értékes és tanulságos történeti relikviák; de hatókörüket tekintve korlátozott érvényűek, szintjükben pedig túlhaladtak vagy legalábbis túlhaladásra ítélték. A társadalom fejlődésének az az érdeke, hogy a magasabb műveltségi fokot, igényesebb gondolkodási-kifejezési formát hordozó és jelentő standard — az úgynevezett köz- és irodalmi nyelv — ne csak presztizsében, hanem valóságos hatókörében is egyre inkább föléjük terjedjen. E terjedésnek mások ugyan a lehetőségei nemzeti, s ismét mások — lassítottabbak és korlátozottabbak — nemzetiségi körülmények között. Ám a társadalom s a benne élő emberek közös és egyéni, szocialista és emberi előrehaladásának, felemelkedésének érdeke mindenképpen azt diktálja, hogy a jelenleg még fennálló korlátok e téren is ledőljenek, s a maga részéről ezt a folyamatot a nyelv művelés is segítse és gyorsítsa.

Persze a szocialista szaktudomány, ha magatartásában praktikus is, vakon prakticista nem lehet. A nyelvjárásokban nem láthatja csak a társadalom továbbfejlődésének akadályát, hanem látnia kell bennük az eddigi fejlődésből megőrzött tengernyi értékes emléket is. Ezért mentenie, gyűjtenie kell anyagukat; hogy amit egyik kezével a fejlődés érdekében lerombol, azt a másikkal összeszedve méltó helyén — archívumokban — megőrizhesse azért az utókor számára.

VZŤAH HOVOROVÉHO JAZYKA A DIALEKTOV V NÁRODNÝCH A NÁRODNOSTNÝCH PODMIENKACH

Resumé

Významným pomocičkom človeka pri spoznávaní sveta a rozvíjaní myslenia je jazyk, lebo v hotovej forme predkladá súhrn pojmov a úroveň myslenia, ktoré spoločnosť nahromadila. Najvyššou formou spoločenského využitia jazyka je štandardný jazyk (takzvaný hovorový jazyk a spisovný jazyk). V porovnaní s nimi sú dialekty obmedzené

nielen teritoriálne, ale predstavujú aj nižší rozvojový stupeň. V národných podmienkach sa preto rýchlym tempom rozpadávajú a na ich miesto nastupuje štandardný jazyk. Jeho najvýznamnejším rozširovateľom je spoločenský život a odborná činnosť, ktoré vedú individuum k presnému a aktívnemu používaniu jazyka. V národnostných podmienkach je tento vývoj pomalší; najmä preto, lebo spoločenský život a odborná činnosť sa nerealizuje v rámci materinského jazyka. Spoločnosť má však záujem, aby pri vytváraní pojmov a spôsobe myslenia každý jeho člen dosiahol úroveň, ktorej predstaviteľom, nositeľom a rozširovateľom je najvyspelejšia jazyková forma — štandardný jazyk. Preto treba jeho postavenie upevňovať a urýchľovať jeho šírenie aj v národnostných „mikrospoločenstvách“.

THE RELATION OF STANDARD AND DIALECTS AND ITS CHANGE UNDER NATIONAL AND „NATIONALITY“ CONDITIONS

Resumé

Language is the most successful supporter of human individuals both in the cognition of the outside world and in developing their way of thinking, by offering the stock of concepts and the level of thinking as ready made by society. The highest and most refined form of social usage is Standard (often termed as „common and literary language“). Dialects, as compared with Standard, are in our days restricted in their geographical range and represent, none the less, a lower phase of progress. In consequence of this, under national circumstances we find them now in a progress of gradual diappearance, giving place to the expansion of Standard. The most important medium of this change are public life and professional activity of men, both forcing and teaching them to use language in an exact, correct and active way. — As for the life of nationalities (often called „minorities“) the process mentioned shows a much slower pace, owing to the fact that the medium of public life and professional activity is not the mother tongue for them, but that of the nation organizing the state they live in. But it is in the rudimental interest of every society — even if „multilingual“ — to help their members in reaching the highest level of concept-building and of the way of thinking, represented, borne and even spread by the Standard of the mother tongue (of that of the individual, naturally, whichever language he speaks). That is the spring of our efforts to strengthen the position and accelerate the expansion of Standard in the usage of nationalities as „micro-societies“ as well.

AZ AMERIKAI MAGYAROK NYELVE

KÁLMÁN BÉLA, Debrecen

1. Köztudomású, hogy a magyar anyanyelvűek száma a világon 14—15 millió között van. Ezeknek mintegy kétharmada él Magyarország területén, 3 és fél millió a Magyarországgal szomszédos országokban, és majdnem másfél millió szerte a világon, főleg Amerikában (vö. Kálmán: Nyr. 94:377 és Dávid uo. 391). Dávid Zoltán szerint (i. h. 391—2) több mint másfélmillió azoknak a nem magyar anyanyelvűeknek a száma, akik a magyart második nyelvként beszélik. Ide tartoznak a Magyarországon élő nemzetiségek, a szomszédos országokban a magyar iskolázottságú vagy magyar többségű környezetben élő nem-magyar anyanyelvűek, ezek közül a Magyarországról a szomszédos államokba áttelepültek, a szórványmagyarság második és harmadik nemzedéke, akik ugyan jobban beszélik az ill. állam hivatalos nyelvét, de második nyelvnek megtartották a magyart, végül azok a főleg ázsiai és afrikai fiatalok, akik szakképzettségüket magyar egyetemeken és főiskolákon nyerték.

2. Az észak-amerikai magyarok száma a különböző becslések szerint 800 ezer körül mozog, ebből több mint százezer él Kanadában, a többi az Egyesült Államokban. Az észak-amerikai magyarok nem egyenletesen oszlanak meg a két hatalmas állam területén, hanem gócekban tömörülnek. Az Egyesült Államokban a fő települési góc New York városa körül alakult ki, de áttérjed Connecticut és New Jersey államokra is, sőt területileg a pennsylvanai Bethlehem is ide tartozik. A második nagy góc Ohio állam északi és Michigan állam délkeleti részén elterülő iparvidék, ennek központja Cleveland. Nagyságra a harmadik Chicago és Detroit vidéke Illinois és Wisconsin államban. A negyedik a pennsylvanai bányavidék Pittsburgh központtal. Egy ötödik góc is alakulóban van nyugaton, Los Angeles városában. Egy városban (New York) a magyar anyanyelvűek száma meghaladja a százezret, tizenkettőben pedig a tízezeret, nagyságrend szerint: Cleveland (Ohio), Los Angeles (Calif.), Chicago (Ill.), Detroit (Mich.), Pittsburg (Penns.), Phila-

delphia (Penns.), New Ark (N. Jersey), Passaic (N. Jersey), San Francisco (Calif.), Bridgeport (Conn.) és Milwaukee (Wisc.).

A kanadai magyarság fele Ontario államban él Toronto körül földrajzi közelségben a Cleveland környéki magyarokkal. Kisebb csoportok találhatók még Saskatchewan államban és Montréalban.

3. Az első magyar kivándorló hullám a szabadságharc leverése után érte el az Egyesült Államokat. Az ún. Kossuth-emigrációban mintegy négyezer magyar politikus, honvédtiszt, tisztviselő, újságíró és egyéb értelmiségi telepedett le Amerikában. Ezek többsége munkás és farmer lett. A katonák közül mintegy 800-an vettek részt a polgárháborúban nagyrészt az északiak oldalán. Grant seregében 7 lett közülük tábornok és száz körül a törzstiszt. A Kossuth-emigrációtól származik a néhány magyar eredetű helységnev (Kálmán, MNyTK. 70. sz. 42—3).

A második és legnagyobb kivándorló hullám 1870—1920 között zajlott le. 50 év alatt több mint egy millió magyar vándorolt ki az Egyesült Államokba és mintegy tizenötezer Kanadába. Nálunk a fejletlen ipar nem tudta a nép-fölösleget felszívni, Amerikában pedig óriási munkaerőhiány volt, és szükség volt az olcsó és igénytelen közép-európai munkásokra. Irodák toborozták a munkásokat. A magyar kivándorlók többsége agrárproletár és kisparaszt volt. A legtöbb nem is akart végleg kinnmaradni, nem is csekély részük visszatért, de nagyon sokat visszatartott az első világháború kitörése, másokat meg az új rokoni szálak kötöttek Amerikához. Ez a kivándorló réteg és ennek leszármazottai alkotják még ma is az amerikai magyarság zömét. Gócékban tömörültek, főleg egymás közt házasodtak, egyházközségeket alapítottak, az egyházak nyelve magyar maradt, így tehát ebben a rétegben még az első, a kivándorló nemzedék ma is jobban tud magyarul, mint angolul. Gyermekük nagy része — még ha sohasem járt is Magyarországon — jól tud magyarul, sőt még az unokák is — ha mindkét szülő magyar — beszélnek magyarul.

A két világháború között erősen csökken az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás (60 ezer), de növekszik a kanadai (35 ezer). A gazdasági válság (1929—33) anyagilag súlyosan megviselte az amerikai magyarságot, soraik szétzilálódtak, sokan vándoroltak nyugatra, sorra szűntek meg a magyar iskolák, újságok, egyesületek.

Közvetlenül a második világháború után egy kisebb, 1956—57-ben nagyobb magyar kivándorlási hullám érte el Amerikát (Egyesült Államok 16, ill. 42 ezer, Kanada 5, ill. 47 ezer). Ezeknek a kivándorlóknak legnagyobb része értelmiségi. A régi és újabb kivándorló csoportok között kisebb az érintkezés, mint az ember várná. Ennek oka egyrészt a nemzedéki, másrészt a műveltségi különbség. Bár a kivándorlók is főképpen a kialakult magyar gócékban telepedtek meg, viszonylag hamar megtanultak angolul, és a második nem-

zedék már nagyon gyakran csak angolul tud. Ha elég durva általánosítással szemléltetni akarnám a három nemzedék nyelvhasználatát, akkor ilyen képleteket használhatnék (M = magyar, A = Angol, zárójelben a második, kevésbé tudott nyelv):

	A századforduló idején kivándoroltak	A második világháború után kivándoroltak
Kivándorlók	M ~ M (A)	MA ~ M (A)
Ezek gyermekei	A (M)	A ~ A (M)
A kivándorlók unokái	A ~ A (M)	A

Mindez persze csak azokra az esetekre vonatkozik, ha mindkét szülő magyar anyanyelvű vagy származású. Ha csak az egyik szülő magyar, akkor bármilyen nemzetiségű a házastárs, a családi nyelv és így a gyermekek egyetlen nyelve az angol lesz.

4. 1968—69-ben volt alkalmam arra, hogy 12 amerikai helységben (Egyesült Államok) 78 személytől kb. 16 órányi szöveget vegyek föl. Mintegy fele a személyeknek a kivándorló (elsősorban az első világháború előtt kivándorolt) nemzedéktől való, a többi ezeknek Amerikában született gyermeke. A harmadik nemzedéktől csak egy fölvételem van.

Ha az amerikai magyarok beszédének nyelvi sajátosságait akarjuk tanulmányozni, akkor szigorúan el kell különítenünk a kivándorló (első) és a már Amerikában született (második) nemzedék nyelvét. Hangsúlyoznom kell azt is, hogy az első nemzedékből nagyon sokan vannak olyanok, akiknek magyar beszédén nem vagy alig lehet észrevenni, hogy már évtizedek óta idegen nyelvi környezetben élnek. Ezeknek a nyelvi állapotát nem vizsgáltam közelebbről. Hasonlóképpen nem foglalkoztam azokkal sem, akik csak néhány szót tudnak magyarul, és nem képesek összefüggő magyar beszédre vagy nem tudnak nyelvi nehézségek miatt bekapcsolódni magyar nyelvű társalgásba. Tekintetbe kell vennünk azt a körülményt is, hogy nincs két olyan amerikai magyar, akinek magyar nyelvi szintje teljesen azonos volna. Így általános megállapításaim azokra a jelenségekre korlátozódnak, amelyek a tőlem tanulmányozott beszélők nyelvében, ill. azok többségében előfordulnak. Tekintve, hogy anyagomat még nem tudtam teljes egészében rendszerezni, bizonyára számos sajátosság még egyelőre elkerülte figyelmemet (vö. Kálmán, Nyr. 94: 382—4).

5. Hangtani sajátosságok: A. Az első nemzedék hangképzése teljesen magyaros. Az angol jövevényszavakban vagy városnevekben a magyarban

ismeretlen angol fonémákat hanghelyettesítéssel veszi át. A mássalhangzók közül a *th*-val írt zöngétlen hangot *t*-vel, a zöngés *d*-vel helyettesítik: *Szaut Karolina* (South Carolina), *Pert Amboj* (Perth Amboy), *űtet nem báderozza* (it does not bother him) 'nem zavarja' Az angol *r*-et vagy magyar *r*-rel ejtik: *burd* (< board) 'munkásszállás' vagy egyáltalában nem: *pikcső* (< picture) 'fénykép', *Dzsőzi* (New Jersey). A zöngétlen zárhangokat hehezet nélkül mondják. A hátrább képzett „sötét“ angol *l*-et nem különböztetik meg, minden angol *l* hangot a magyar hangképzésnek megfelelően ejtenek. Az angol magánhangzók közül szinte egyik sem azonos valamelyik magyarral, és ezért a jövevényszavakban rendszerint a legközelebbi magyar magánhangzóval helyettesítik. Néha népetimológias átalakulással is találkozunk, mikor az angol szó hangalakja és jelentése hasonlít egy magyar szóéhoz, akkor a megfelelő magyar szó veszi át az angol jelentését is. Így a Kisalföldön és a Dunántúl egy részén ismeretes a *káré* szó 'kétkerekű taliga' jelentésben. Angolul az autó neve *car*, viszont az amerikai magyarság széles körében a *káré* szót 'autó' jelentésben használja. Egy oaklandi magyarnál voltam 69 tavaszán. Megkérdezte: „Megkínálhatom egy *kanna* sörrel?“ Mondtam, hogy az sok lesz, elég lesz egy pohárral is. Megnyugtattott, hogy ez nem több egy pohárnál, de ha még kedvem van rá, bont egy új *kannát*. Ekkor jöttem rá, hogy a nyugaton gyakori konzerv-sörről van szó. A konzerv amerikai angol neve a *can*, amely némileg hasonlít a magyarban is ismeretes *kanna* szóhoz, jelentése is némileg rokon, hiszen ételt-italt tárolnak benne. Így a *kanna* szó kinti honfitársaink nyelvében fölvette a 'konzerv' jelentést is. Hangtani szempontból néha nehezen magyarázható esetekkel is találkozunk. A 'költözködik' jelentésű amerikai magyar *muffol* feltétlenül az angol *move* ige átvétele. Igaz, hogy a magyarban az *uv* hangkapcsolat elég ritka, de nem példátlan (*kuvasz, suvaszt, szuvas*). Az *uff* azonban még ritkább (*muff, puffan*). Gondolni lehetne német közvetítésre, de tekintve, hogy más példát nem hozhatunk fel hasonlóra, egyelőre nem számolhatunk vele. A bánya *majna* neve az angol *mine* átvétele. A szóvégi magánhangzó ejtéskönnyítő lehet, hiszen a magyarban nincs *jn*-re végződő szó.

Az első nemzedék nyelvében tehát az angol szavak igazi jövevényszóként viselkednek, beleilleszkednek a még teljesen magyar hangrendszerbe.

B. A második-harmadik nemzedék magyar nyelvében megmaradnak az angolban teljesen idegen hangok, mint az *ö, ü*, a mássalhangzók közül a *gy* (az amerikai angolban ugyanis az *u* nem palatalizálja a *d*-t). A mindkét nyelvben előforduló, de némileg eltérő artikulációjú hangokat azonban gyakran ejtik az angol artikuláció szerint. Így pl. a szókezdő magánhangzó előtti *p, t, k*-t sokan ejtik közülük hehezetesen: *p'at'akba, t'aláltam, k'everi*. Különbösen gyakori az ún. „sötét“ (dark) *l* használata főként szó végén vagy mássalhangzó előtt: *hol voltál?* Ritkábban ugyan, de előfordul az *r* angolos ejtése

magyar beszédben is: *mikoa jöttél?* Érdekes, hogy bár az angolban megvan mind a *v*, mind a *w* fonéma (igaz ugyan, hogy az utóbbi gyakoribb), egyes amerikai magyarok beszédében a magyar *v* helyén is hallani *w* hangot. Noha a második nemzedék hangképzése rendszerint többé-kevésbé angolos, kevesebb angol jövevényszót használnak beszédükben, mint az első nemzedék. Amit azonban használnak, azt teljesen angol kiejtés és hangsúly szerint, tehát még az ő angolosan színezett magyar beszédükből is kirí. A nemzetközi szavakat általában nem a magyaros-latinos formában, hanem angol alakjukban használják magyar beszédükben, így *əusn* (óceán), *tívi* (televízió), *konszert* (koncert), *k'anszəl* (konzul), *infē:ksn* (infekció), *ton~tan* (tonna).

A második nemzedék nyelvében egy érdekes hangtani asszimilációs jelenség mutatkozik angol hatásra. Nem tudatos, nem is veszik észre. Minden magyar nyelvjárásban és a köznyelvben is hangtani szükségszerűség a zöngés-ség szerinti regresszív asszimiláció, vagyis az a jelenség, hogy általában mindazok a zöngés mássalhangzók, amelyeknek zöngétlen párjuk is van, zöngéssé teszik a közvetlenül előttük álló zöngétlen magánhangzót, ha van zöngés párja és fordítva, pl. *vasból* (vazsból), *fűzetbe* (füzedbe); *dobtam* (doptam), *vágtak* (váktak) stb. Nyelvjárási eltolódások csak abban mutatkoznak, hogy nyugaton és délnyugaton a *v* is zöngésíti a köznyelvvvel a többi nyelvjárással szemben, pl. *ködvő* 'kötve', *lögő* 'lökve'. Nyitra környékén pedig a *h* nem zöngétleníti a megelőző mássalhangzót: *meghál* (nem: mekhál), *ádhát* (nem: áthát). A magyarban ez a szabály nemcsak képzett és összetett szavakban érvényesül, hanem mondatfonetikai helyzetekben is: *vannag benne*, *öd doboz*, *őrek kutya*, *rövit takaró*.

Az angolban előreható (progresszív) asszimiláció van, ami azt jelenti, hogy a múlt idő és participium perfectum *-d* végződése aszerint hangzik *d*-nek, ill. *t*-nek, valamint a főnévi többes *-s* valamint a jelen idejű egyes sz. 3. sz. *-s* rag aszerint hangzik *sz*-nek, ill. *z*-nek, hogy előtte magánhangzó, ill. zöngés mássalhangzó vagy zöngétlen mássalhangzó áll, beleértve a magyarban semlegesen viselkedő likvidákat és nazálisokat is, pl. *begged* (begd) 'kért', *graved* (gréivd) 'vésett', *failed* (féild) 'hiányzott', de *washed* (wast) 'mosott', *sliced* (szlaiszt) 'szeletelt', *taped* (téipt) 'szalaggal mért', vagy *banks* (bánkusz) 'partok', *grants* (gränts) 'segélyek', *roofs* (rúfsz) 'tetők', de *cars* (kàz) 'autók', *bells* (belz) 'harangok', *dogs* (dagz) 'kutyák', *cabs* (kàbz) 'takszik', *he drops* (drapsz) 'leejt', *he bricks* (briksz) 'befalaz', *he gets* (getsz) 'kap', *he proofs* (prúfsz) 'vízhatlanít', de *he brightens* (braitnz) 'fényesít', *he tells* (telz) 'mond', *he begs* (bëgz) 'kér', *he feeds* (fídz) 'etet', *he masters* (mästəz) 'megfékez' (vö. Kálmán, Nyr. 94: 382—3 és Lotz, *Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady* [Modena, 1966], 3—7).

Az amerikai magyarság második nemzedékének magyar beszédében előfordul a magyaros regresszív asszimiláció: *Vározsba*, *hegyegbe*, *nébdal*, elő-

fordul az asszimiláció hiánya: *Nújorkba, egy hegy, űrsbe, hegy tetején*, de számos angolos asszimilációt is feljegyeztem. Érdekes, hogy legtöbb példám a *b* zöngétlenedésre van: *másik pácsi, űtet is pántya, hegyekpe, mezőkpe, ötvennyolcpa, kocsikpa, nincs tyerekek* 'nincs gyerekük' stb.

Ha szimbólumokkal akarjuk szemléltetni e három asszimilációs típust, így is jelölhetnénk leegyszerűsítve (○ = zöngétlen, ● = zöngés mássalhangzó):

A magyaros, regresszív asszimiláció:

$$\begin{array}{l} \bullet + \circ > \circ \circ \\ \circ + \bullet > \bullet \bullet \end{array}$$

Angolos, progresszív asszimiláció:

$$\begin{array}{l} \bullet + \circ > \bullet \bullet \\ \circ + \bullet > \circ \circ \end{array}$$

6. Minden nyelv rendszerében az alaktan a legszilárdabb, az áll leginkább ellen minden idegen hatásnak. Így angol alaktani hatásról én sem tudok beszámolni. Belső nyelvi fejlődés azonban tapasztalható. Tudvalevő, hogy a magyarban a magyar nyelvterület helységnevei általában külső helyragokat kapnak, kivéve a nazálisra végződő helységneveket, valamint számos hangtani szabályba nem sorolható helységnevet, tehát *Budapesten, Szegedre, Miskolcra*, de *Debrecenben, Sopronba, Veszprémből, Egerbe*. A nyelvterületen kívüli helységnevek azonban — hacsak nem fordítások — csak belső helyragokat kapnak, függetlenül attól, milyen hangra végződnek: *Rómában, Prágába, Belgrádból, Bécsbe*.

Amerikában gyakran kapnak külső helyragokat az amerikai helységnevek is, pl. *Bricsportra* (< Bridgeport), *Nubranszvikon* (< New Brunswick), *Long Ajlandrul* (< Long Island) stb. (l. bővebben Nyr. i. h. 383 és NyÉ. 70. sz. 44–5).

Mondattani szempontból az angol elsősorban a magyar szórendre hat. A tükörfelfejezések száma is igen tekintélyes. Csak néhány taláломra kiragadott példa: *lefizet* 'felmond' (pay off), *sog barátocs csináltam* 'sok barátot szereztem' (I made many friends), *mos má dőgozik a gép* 'működik' (it works), *engegy hogy alugyak* 'hadd aludjak' (let me sleep); *mikor a második év elkezdet* 'elkezdődött' (began). Néhol angol mintára hiányos a kongruencia: *szép gyerekekünk vannak, aranyos vótak* (vö. ang. they were nice).

Szövegeimet még csak részben írtam le, rendszeres feldolgozásukra még nem kerülhetett sor, ezért ez az adalékom is csak előzetes vázlatnak tekinthető.

JAZYK AMERICKÝCH MAĎAROV

Resumé

V Severnej Amerike žije do 800 tisíc osôb s materinským jazykom maďarským. Autor skúmal v rokoch 1968—69 jazyk amerických Maďarov. Maďari žijúci v skupinách, v druhej, ba niekedy i tretej generácii ovládajú maďarčinu, ale v rodinách, ktoré žijú roztrúsene už aj deti, narodené za hranicami vlasti, hovoria iba po anglicky.

Autor skúma predovšetkým jazyk maďarských vysťahovalcov a ich v Amerike narodených detí, spred prvej svetovej vojny. Výslovnosť vysťahovalcov je úplne maďarská aj v tom prípade, keď za posledných 60 rokov Maďarsko nenavštívili. Množstvo slov prevzatých z angličtiny prispôbujú maďarskému hláskovému systému, hlásky, ktoré sa v maďarčine nevyskytujú, pri preberaní korigujú vo výslovnosti.

Generácia narodená v Amerike používa oveľa menej prevzatých slov, tie však vyslovuje s anglickou výslovnosťou; po fonetickej stránke sú čiastočne alebo úplne anglické v ich jazykovom prejave hoci hlásky, ktoré sa v angličtine nevyskytujú, diferencujú (napr. ö, ü).

V morfológii vplyv angličtiny nie je citelný, ale v skladbe je veľmi častý, najmä pokiaľ ide o slovosled. V slovnej zásobe je okrem prevzatých slov veľa kalkov.

ZUR SPRACHE DER UNGARN IN NORDAMERIKA

Resumé

In Nordamerika leben ungefähr 800 Tausend Menschen mit ungarischer Muttersprache. Der Verfasser hat 1968—69 die Sprache der Ungarn in Amerika studiert. Die zweite und manchmal sogar die dritte Generation des in Blöcken lebenden Ungarn-tums können noch Ungarisch, aber in den zerstreut lebenden Familien verstehen die in Amerika geborenen Kinder meistens nur Englisch.

Der Verfasser studierte in erster Linie die Sprache der vor dem ersten Weltkrieg ausgewanderten Ungarn bzw. die ihrer schon in Amerika geborenen Kinder. Die Lautbildung der Ausgewanderten ist auch in dem Fall völlig ungarisch, wenn sie in den letzten 60 Jahren nicht in Ungarn gewesen sind. Die zahlreichen englischen Lehnwörter werden an das ungarische Lautsystem angepaßt, die im Ungarischen unbekannten englischen Laute werden mit Lautsubstitution übernommen.

Die in Amerika geborene Generation gebraucht viel weniger englische Lehnwörter, diese werden aber englisch ausgesprochen; ihre Phonetik ist zum Teil oder im ganzen englischer Art, auch im ungarischsprachigen Gespräch, obzwar sie die im Englischen unbekannten ungarischen Laute (ö-ü) unterscheiden.

In der Morphologie ist kein englischer Einfluß zu finden, aber in der Syntax, vor allem in der Wortfolge kommen häufig englische Lösungen oft vor, und in dem Wortschatz sind außer den Lehnwörtern viele englische Lehnübersetzungen (calque) zu finden.

ZE
Ro

I
úg
ter
vég
a c

I
val
évt
nye
jele
vál
kut
a X
lete
má
egy
nak
tér
sze

I
rés
is i
bán
sem

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS

KÁZMÉR MIKLÓS, Bratislava—Budapest

Előadásom elején megindokolom témám elhatárolását, kitérek röviden az úgynevezett hagyományra, ezután felsorolom—műfaji csoportosításban és természetesen értékelve—az eredményeket, végül arról szólok, hogy az elvégzett és a most folyó vizsgálatok áttekintésével milyen perspektívát látok a csehszlovákiai magyar dialektológiában.

Az elhatárolásról

Ez a kérdés álproblémának is tűnhetik, hiszen az előadás címe nyilvánvalóan megszabja, hogy a csehszlovákiai magyar nyelvterület mintegy öt évtizednyi dialektológiai eredményeit kell összefoglalnom. Ezek az eredmények — mennyiségileg ugyan szerények, a minőség szempontjából annál jelentősebbek — természetesen nem függetlenek a korábbiaktól, a csehszlovákiai magyar dialektológusok jól ismerték és ismerik a korábbi nyelvjáráskutatást is, azokat a vizsgálatokat, amelyeket a történeti Magyarországon a XIX. században és a XX. század első két évtizedében végeztek ezen a területen. E korábbi vizsgálatok — a feldolgozás módszerében már csak tudománytörténeti értékűek, adataikban viszont a nyelvjárástörténet számára egyre hasznosabbá válók — nyilvánvalóan szerves részei az itt folyó munkának. Ezekre „hagyomány“ címszóval csak röviden, néhány példát említve térek ki, könyvészetük összeállítható a Benkő Loránd—Lőrincze Lajos szerkesztette Magyar nyelvjárási bibliográfia segítségével.

1938-tól 1945-ig, amikor a szlovákiai magyar nyelvterület legnagyobb része Magyarországhoz tartozott, a palóc nyelvjárások odakerült részében is igen intenzív feltáró és feldolgozó munka indult meg. Ennek eredményeit — bár publikálásukra Magyarországon és jórészt a háború után került sor — semmiképpen sem rekeszthetjük ki témakörünkéből. Ide sorolásukat nemcsak

a területi szempont indokolja, hanem a kutatók személye is: legtöbbje az első köztársaságban végezte vagy kezdte meg egyetemi tanulmányait, s kutató módszerére a prágai, illetőleg pozsonyi fonológiai iskola jelentős hatással volt.

Végül — úgy vélem — témakörömhöz tartozik a Magyar Nyelvjárások Atlaszának az az anyagrésze, amelyet Szlovákia területén 26 kutatóponton gyűjtöttek össze magyarországi nyelvjáráskutatók, nevezetesen Imre Samu és Kálmán Béla. A feltárt és részben A Magyar Nyelvjárások Atlaszának első három kötetében már publikált, közel 40 000 nyelvi adat nemcsak tudományos, hanem politikai értékű is. Bizonyítéka a szocializmus egészséges kultúrpolitikájának, amely a nacionalizmus felszámolásával lehetővé tette, hogy a két népi demokrácia tudósai egymás hazájában végezhessenek kutatómunkát, méghozzá nem is akármilyen, hanem, mondhatnók, ideális feltételek mellett.

Ilyenformán, ha a területi elvet tartom tiszteletben, a felsorolt — Magyarországon vagy magyarországi kutatók által végzett — vizsgálatok nemcsak besorolhatók, de ki sem hagyhatók összefoglalásomból, legfeljebb összefoglalásom címét kellene módosítanom, talán ilyen formán: A csehszlovákiai magyar nyelvjárások kutatása.

A hagyományról

A nyelvjárásokkal való komolyabb törődés megindulása a magyar nyelv múltjában egy irodalmi irányzatnak: a népiességnek, illetőleg nyelvművelésünk mindmáig legnagyobb akciójának, a nyelvújításnak köszönhető. Mindkét mozgalmat nyelvjárásainknak szókincese érdekli, a nép nyelvében látják azt a „kies kútfőt“, amelyből merítve gazdagítani, pallérozni lehet az irodalmi nyelvet. Ilyen igénnyel közli felhívását Révai Miklós 1782-ben a pozsonyi Magyar Hírmondóban, amelyben énekek gyűjtésére buzdítja az előfizetőket, énekeikére „...amelylyeket ha az egész Hazából együvé küldendenek, a' külömb. vidékekben lakóknak különböző szó ejtések... gyönyörködve csudálhatjuk“ (Magyar Hírmondó jan. 16). Révai felhívása sikertelen volt, de a mi szempontunkból is tudománytörténeti értékű, mivel közzététele Pozsonyban történt. Irodalmi érdek hozta létre a magyar lexikográfia egyik fontos művét: értelmező szótáraink legelsejét, Baróti Szabó Dávid Kisded szótárát 1784-ben. A szótár tájrszóanyagát nem tudjuk lokalizálni, a szerző a lelőhelyet nem adja meg, valószínű azonban, hogy ennek legalább egy része Kassa, illetőleg Komárom környékéről való. Ezt a föltevést Baróti Szabó életrajzi adatai megengedik, persze igazolni kellene nyelvi érvekkel is: a szótár adatainak és a szóba jöhető nyelvjárások szókincsének összevetésével. Sándor István a Sokféle VII. kötetében palóc tájrszókat közöl, valószínű, hogy szótári művének, a Toldaléknak tájrszavai is palóc területről valók.

A
érde
terü
Gyu
And
kesz
s an
Ma
(Ma
font
tájs
T
Fels
tosa
A T
Fáb
nem
(de
a X
hog
nyít
hog
meg
móc
font
az
A
ráfi
felh
pél
bem
ném
is ig
jele
sábe
gya
föld
320
460
448
Rad

A XIX. és a XX. század első évtizedeinek nyelvjárási leírásai már nyelvi érdekből közölnek a megvizsgált dialektusból több-kevesebb tájszót. A mi területünkről is a tanulmányok egész sora, csak példaként említve Zolnai Gyula, Bartha József vagy Radványi Kálmán munkáját. A Nyitra megyében, Andódon született Czuczor Gergely részt vett annak a Tájszótárnak a szerkesztésében, amelyet a Magyar Tudós Társaság 1838-ban jelentetett meg, s amely fogyatékoságai ellenére is jelentős munka, „első a maga nemében”. Ma is használt általános tájszótárunk, Szinnyi József kétkötetes nagy műve (Magyar Tájszótár 1893–1901), nyelvészek és irodalomtörténészek eme fontos munkaeszköze, igen nagy számmal tartalmaz a mi területünkről is tájszavakat.

Természetesen nyelvjárási szövegeket is szép számmal közölnek a régi Felső-Magyarországról nyelvészeti és néprajzi folyóirataink, de ennél is fontosabb, hogy az első magyar nyelvjárási leírás a palócokkal foglalkozik. A Tudományos Gyűjtemény 1819. évfolyamában látott napvilágot Szeder Fábán „A’ Palóczok” című nevezetes értekezése. A tanulmány szerzője nem jelölte meg pontosan azt a helyet, ahonnan adatait szerezte, és ezért (de egyéb okok miatt is: nyitódó típusú diftongusok jelölése, a *palóc* elnevezést a XIX. században igen tág jelentéssel használták) jó ideig vitatott volt, hogy dialektológiánk úttörője melyik nyelvjárást írja le. Török Gábor bizonyította be (Nyr. 85: 87–91) külső (életrajzi) és belső (nyelvi adatok) érvekkel, hogy Szeder Fábán szűkebb pátriájának, Csáb vidékének, tágabban Hont megyének és Nyugat-Nógrádnak nyelvét dolgozta fel. Szeder leírásának módszere természetesen elavult, mégis műve nemcsak tudománytörténeti fontosságú. Adatai (s a hasonló dolgozatok anyaga ugyancsak) a múlt idővel az újabban művelt nyelvjárástörténet számára egyre értékesebbé válnak.

A múlt század hatvanas éveitől jelennek meg azok a nyelvjárási monográfiák, amelyeknek módszerét még századunkban is jó néhány évtizedig felhasználják (az irodalmi nyelvtől eltérő hangtani sajátságok felsorolása, példákkal való illusztrálása, a nyelvjárás fontosabb alaktani vonatkozásainak bemutatása, néhány mondattani sajátság megemlítése, esetleg tájszavak és némi nyelvjárási szöveg közlése). Ezek a munkák elavult módszerük ellenére is igen becsesek, hiszen amit a magyar nyelvjárásokról a közelmúltig tudtunk, jelentős mértékben ezeknek köszönhető. A nyelvjárási monográfia eme típusából a mi területünkről az alábbi tanulmányok jelentek meg (jórészt a Magyar Nyelvőrben, illetőleg a Nyelvészeti Füzetekben): Zolnai Gyula: Mátyusföld nyelvjárása (Nyr. 19: 412, 456, 502, 554; 20: 22, 73, 118, 168, 209, 261, 320), Bartha József: A palóc nyelvjárás (Nyr. 21: 168, 211, 306, 359, 416, 460, 502, 553; 22: 31, 75), Turzó Ferenc: A nyitravidéki nyelvjárás (Nyr. 28: 448, 491), Szűcs István: A nyitravidéki palóc nyelvjárás (NyF. 20. sz.), Radványi Kálmán: Az ipolyszalkai nyelvjárás. Bp. 1910., Albert János:

A gömöri tájszólás (Nyr. 18: 417, 453, 501), Szemkő Aladár: Egy abaúji öző nyelvsziget (NyF. 13. sz.). Látjuk, hogy a felsorolt művek legtöbbször a palócot vizsgálja meg; a palóc, mint igen színes peremnyelvjárás kezdetől fogva vonzó munkaterülete volt a nyelvjáráskutatóknak.

Az eredmények

E fejezetben mintegy öt évtized nyelvjárástani kutatásairól kell beszámolnom. Hogy az összefoglalandó anyag mennyiségileg nem nagy, annak nem tudománytörténeti, hanem történelmi okai vannak. Ezeket — ebben a körben — aligha kell részleteznem, mindnyájan tudjuk, ha egy közösség léte van veszélyben — s a szlovákiai magyarság kétszer is tartósan volt ilyen állapotban — tudományos munkát nem lehet végezni. Az első köztársaságban csak a 30-as években, a második világháború idején pedig Magyarországon és az úgynevezett önálló Szlovákiában indul meg biztató dialektológiai munka. Az első köztársaság magyar kisebbségének tudományosságát egyébként Turczel Lajos vizsgálja meg könyvében (Két kor mezsgyéjén 129–136), éles szemmel tárva fel az okokat: a külső akadályokat és a magyar nemzeti-ség belső ellentmondásait, amelyek miatt igazi tudományos élet nem bontakozhatott ki. A második köztársaságban a szocializmus győzelme biztosította — korábban csak elvileg, de végül gyakorlatilag is — azokat a szervezeti kereteket (egyetemi és főiskolai tanszék, kulturális szervek, kiadó) és részben személyi feltételeket, amelyek lehetőséget teremtettek az alkotómunkára.

A nyelvjáráskutatás eredményeinek bemutatásában két út kínálkozik. Az egyik a kronológiai felsorolás: ez kétségtelenül szemléletesebb lenne, jobban érzékeltetné a fejlődés menetét, egyszersmind beszédesebb adalék lenne a csehszlovákiai magyar kultúra egészéhez. A másik a tematikai csoportosítás: mintegy „műfajok” szerinti bemutatása a történeteknek. Szakmai sovínizmusból az utóbbit választom, összefoglalásom így a dialektologusok számára, úgy gondolom, használhatóbb, az eredmények értékelése is ilyen módon könnyebben megoldható.

I. Anyaggyűjtés

Bevezetesként egy kis apológia. A szakirodalomban a „csak adatközlés”, „csak anyaggyűjtés”-féle értékelés gyakorisága, meg az a tény, hogy az anyagfeltárás tudományos rangját különböző fórumokon sűrűn kell bizonygatni, azt igazolja, hogy a tudományos munka eme ága még nem kapta meg azt a megbecsülést, amely megilleti. Hogy az anyaggyűjtés — legalábbis a kor-

szerűen végzett — tudományos munka, azt nem lehet elvitatni: a feltárandó adatok kiválasztása, helyes rögzítése, bizonyos rendezése és értékelése, használhatóvá tétele megfelelő publikálásra, nyilvánvalóan tudományos felkészültség nélkül nem oldható meg. Nem is szólva arról a közhelyről, hogy a jó anyagközlés értéke az idő múlásával egyre növekszik, a feldolgozásé rendszerint egyre csökken. Ezek a megjegyzések fokozatosabban érvényesek a nyelvjáráskutatásra. Változó, sőt elmúló nyelvi jelenségeket kell megragadni, gyakorlatilag a feltáró munka megismételhetetlen. Elvégzéséhez a tudományos felkészültség nélkülözhetetlen. Az olyan könnyűnek vélt táj-szógyűjtés is például, ha korszerű, tehát a jelentésárnyalatok pontos megadásával történik, igen nehéz, kényes feladat, a lexikográfiában való jártasság és az ehhez való érzék nélkül meg sem oldható. A feltárt vagy feltárandó anyagnak az értékét szakembereknek nem kell bizonygatni. Amit a magyar nyelvjárásokról tudunk, azt elsősorban több mint egy évszázad szorgos anyaggyűjtésének köszönhetjük, számos feldolgozást viszont éppen anyaghiány miatt nem lehet napirendre tűzni.

1. *A szógyűjtés*

A szlovákiai magyar nyelvterület tájszókincséből főként két folyóiratban: a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben, valamint a debreceni Magyar Népi nyelv és Magyar Nyelvjárások köteteiben találunk kisebb-nagyobb közléseket. Beke Ödön Losonc (Lučenec) környékéről: Nyr. 74: 57—61 (Pintér Sándor 1891-ben, Losoncon megjelent népmesegyűjtéséből), Csiba Lajos a csallóközi Tejfaluból (Mliečno): Nyr. 71: 79, 121, Danczi Villebald Kürtről (Strekov): MNy. 39: 158—161, 251—255, Gregor Ferenc a csallóközi három Pakáról: Nyr. 88: 169—187, Imre Samu és Kálmán Béla a MNyA. szlovákiai kutatópontjairól: MNy. 50: 212—221, 501—506; MNyj. 4: 173—199, 6: 124—146, Jeszenák Rafael Losonc (Lučenec) környékéről: Nyr. 47: 94, Kálmán Béla Martosról (Martovce): MNyj. 7: 18—19, Id. Kovács István a nógrádi Óbástról (Stará Bašta): MNy. 1: 139—164 — ez egyébként a legterjedelmesebb közlés), a mátyusföldi Peredről (Tešedíkovo): Nyr. 84: 464—466 és a csallóközi Amadéarcsáról (Amadeovské Kračany): Nyr. 87: 243—244, Németh Zoltán Taksonyból (Matúškovo): Nyr. 95: 90—97 (a gyűjtés a Nyíregyháza és környékére telepített taksonyiai nyelvéből való), Oláh Mihály Kürtről (Ohrady): MNy. 34: 338—339, Sima Ferenc a nyitrai palócságból: Alsócsitárról (Dolné Štitáre), Gesztéről (Hosťová), Nyitragerecséről (Nitrianske Hrnčiarovce) és Pogrányból (Pohranice): MNyj. 3: 204—211, Sulán Béla Rozsnyóról (Rožňava): MNy. 37: 210—213 és Martosról (Martovce): MNy. 45: 217, Szilasi Pázmány Zoltán a Komárom

megyei Szilasról (Brestovec): MNy. 29: 59—62, 121—123, Végh János Hidas-kürtről (Mostová): MNy. 24: 60—64, Zibrinyi Gyula Helembáról (Chlaba): Nyr.: 47: 93, Zsilka Tibor a középső palócságból, Palástról (Plášťovce): Nyr. 87: 105—112, közölt tájszavakat. Ezek a közlemények majdnem kivétel nélkül korszerű gyűjtések: az adatokat fonetikus átírásban, a jelentés pontos megadásával, s igen sok esetben szövegkörnyezetben, tehát példamondatban közölték. Különleges fontossága Kovács István óbásti gyűjtésének van, mint a legterjedelmesebbnek, valamint Sima Ferenc közlésének, mely mutatvány egy készülő Nyitra-vidéki tájszótárból. A szerző a debreceni kongresszuson elhangzott beszámolója szerint (NytudÉrt. 58. sz. 57—58) 15 község szókincsét publikálná mintegy 50 000 címszó alatt. Ezt a művet a magyar nyelvjáráskutatók türelmetlenül várják, bár tudjuk, hogy elkészítése hosszú évek áldozatos munkáját igényli. Csúry Bálint életművén, a Szamosháti szótáron, amelyről közismert, hogy legjobb regionális tájszótárunk, s lexikográfiánk egyik reprezentatív munkája, mintegy három évtizeden át dolgozott. Sima eddigi működése biztosíték arra, hogy a Nyitra-vidéki szótár a Szamosháti szótár színvonalán valósul meg. Sima beszámolójából értesültünk egy másik regionális szótártervről is: Bredár Gyula egy gömöri palóc tájszótárhoz gyűjt anyagot.

Sok tájszót találunk a néprajzi tanulmányokban (ezekről l. Kósa László kitűnő tanulmányát az Irodalmi Szemlében — 11: 748—761), valamint a még említendő szövegközlésekben és nyelvtani tanulmányokban. Ezeknek lexikológiai felhasználása, pontos jelentésmegadás híján korlátozottabb. Igen szép kéziratos tájszóanyag van a Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékén készült nyelvjárási témájú szakdolgozatokban.

E fejezetben kell szólnunk arról a helynévgyűjtő munkáról, mondhatnánk mozgalomról, amelyet a Nyitrai Pedagógiai Fakultás magyar tanszékén indítottak el. Az általuk kidolgozott igen részletes és alapos gyűjtési útmutató (l. A kassai Batsányi-kör év-könyve 1965—1968. 215—237) minden tekintetben megfelel a korszerű helynévgyűjtés alapelveinek.

2. A szöveggyűjtés

A nyelvjárási gyűjtésnek a kívülálló számára talán legkevésbé érthető formája: mi célja lehet sokszor teljesen közömbös tartalmú, szintelen nyelvi közlések rögzítésének és publikálásának. A szaktudomány persze másképp vélekedik; nyelvjárásaink mondattanáról, részben alaktanáról azért tudunk olyan ijesztően keveset, mert mint Kálmán Béla találóan megjegyzi: „Hangtanilag pontos feljegyzésű, megbízható magyar nyelvjárási szövegünk ke-

vesebb van, mint pl. mordvin, jurák-szamojéd vagy vogul“ (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, jelen állapota és feladatai 8).

A szlovákiai magyar nyelvterületről az alábbiak közöltek nyelvjárási szöveget: Balogh Lajos (Kovács István felvételei alapján) a Párkány melletti Ebedről (Obid) és a csallóközi Hodosból (Vydrany): MNyj. 14: 128—133, Danczi Villebald három alkalommal is Kürtről (Strekov): MNyTK. 48. sz. 46—47, MNy. 52: 100—101, 55: 143—144, Kázmér Miklós Hodosból (Vydrany): MNyj. 14: 133—136, Kovács István a palóc Óbástról (Stará Bašta): MNy. 3: 364—367, Egyházasbástról (Kostolná Bašta) és Peredről (Tešedíkovo): MNyj. 5: 191—198, a kelet-szlovákiai Debrődről (Debrad): MNyj. 7: 187—189, a csallóközi Amadékarcsáról (Amadeovské Kračany): MNyj. 10: 135—138, Sima Ferenc Alsócsitárról (Dolné Štitáre), Kolonból (Koliňany), Pogrányból (Pohranice): MNyj. 3: 199—204, Somogyi Mátyás Pinkekarcsáról (Pinkove Kračany) és Siposkarcsáról (Šipošovské Kračany): MNyj. 8: 173—176, Sulán Béla Martosról (Martovce): MNyj. 4: 115—153, 7: 178—184. A felsorolt szövegek mindegyike nyelvi feldolgozásra alkalmas, közlésük a magyar dialektológiában használatos fonetikus átírással s nagyobb részük magnetofonfelvétel alapján történt.

Kéziratban lévő — szerintem publikálásra alkalmas — szövegeket tartalmaznak a már említett, a Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékén készült szakdolgozatok is.

Kevésbé pontos átírású, tehát nyelvészeti célra csak korlátozottan felhasználható szövegeket találunk a néprajzi munkákban (ezek felsorolását l. Kósa László idézett tanulmányában). Kivétel ezek közül Putz Éva „Á kolonyi lágzi“ című, néprajzi szempontból is kiváló monográfiája, amely a nyelvészeti követelményeknek is kitűnően megfelel.

Néhány nyelvjárástörténeti szöveg közlésére is akad példa. Kovács István a rimaszombati (Rimavská Sobota), a bicsei (Bytča) és a bratislavai levéltárból közölt XVI., illetőleg XVII. századi szövegeket (MNy. 53: 511—512; 55: 271—273; 66: 485).

3. Nyelvfeldrajzi gyűjtés

Századunknak eme legérdekesebb dialektológiai ágában a magyar nyelvterületen öt évtizedig csupán igen szerény kísérletek történtek. Csak a fel szabadulás után sikerült nyelvtudományunk súlyos adósságát letörleszteni: a Magyar Nyelvjárások Atlaszának első három kötete megjelent, a többi megjelenőben van.

A mi területünkről három eseményről tudunk számot adni, az első kettő inkább tudománytörténeti értékű, a harmadik azonban már tekintélyes nyelvi anyagot tárt fel a tudomány számára.

a) Arany A. László monográfiájában (Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere 28–29) és a *Carpatica* 1939. évfolyamában („Správa o činnosti Maďarskej komisie a členov maďarského seminára“ című közleményében) számol be egy sokat ígérő vállalkozásról. 1937-ben a bratislavai Szlovák Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szemináriumában „A magyar népryelvkutató munkára 30 magyar főiskolás jelentkezett. Vázný Vencel egyetemi tanár, a szlovák nyelvatlasz munkálatainak akkori vezetője segítségével volt a mozgalomnak, s az egyetemi Magyar Szeminárium és a Šafarik Tudományos Társaság keretében lehetővé tette egy Magyar Nyelvészeti Bizottság megalakulását... A kutatómunka célja a szlovákiai magyar nyelvjárások szerkezeti vázának megállapítása és a magyar nyelvatlasz munkálatainak előkészítése volt. A munka egységes irányításának biztosítására két kérdőív készült... Egy év munkája hatalmas és értékes anyagot eredményezett [Bárcezi értesülése szerint 17 községben végeztek gyűjtést, l. A magyar nyelvatlasz munkamódszere 19. l.], azonban az ellenőrzésre és feldolgozásra már nem kerülhetett sor... A szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás és nyelvatlasz-munkát 1939-ben elvesztette szervezeti keretét...“ Az atlaszhoz kidolgozott kérdőívek elkallódtak, az összegyűjtött anyag hollétéről nincs tudomásunk. A történelem vihara egy sokat ígérő, az egyetemes magyar nyelvtudomány szempontjából is úttörő vállalkozást söpört el.

b) Egy másik kísérlet a magyarországi általános nyelvatlasz egyik, ugyan-csak elakadt vállalkozásához kapcsolódik. E munkát 1942–43-ban végzett próbagyűjtéseiből közöl részleteredményeket egy 1947-ben megjelent kötet („Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből“). Számunkra azok a térképlapok érdekesek és értékesek, amelyeken Kálmán Béla a Nyitra–Zsitva-vidéki nyelvjárás 23 községéből (húsz térképlapon), Kovács István a Medvesalja 18 községéből (10 térképlapon) mutat be nyelvföldrajzi sajátosságokat.

c) Jelentős eredményt hozott már a magyarországi nyelvtudománynak a felszabadulás utáni egyik legnagyobb vállalkozása, A Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagfeltáró munkája. A magyar-csehszlovák kulturális egyezmény keretében nyílt lehetőség arra, hogy a nyelvatlasz kutató hálózatát a szlovákiai magyar nyelvterületre is kiterjesszék. Az atlasz két munkatársa: Imre Samu és Kálmán Béla a csallóközi Csütörtöktől (Štvrtok na Ostrove) a zempléni Deregnyőig (Drahňov) 26 kutatóponton a munkát két kérdőívnek kikérdezésével egy-egy faluban mintegy 1500 nyelvi adatot tárt fel. Az anyag egy része, mint már említettem, az atlasz első három kötetében 1968-ban és 1970-ben már meg is jelent. A gyűjtés kultúrpolitikai jelentőségét beszámolóm elején már méltattam, fontosságát a magyar dialektológia számára nem kell külön hangsúlyozni. (A szlovákiai gyűjtésekre l. Imre Samu és

Kálmán Béla beszámolóit: MNyj. 2: 182, 3: 195; 4: 173—199; MNy. 49: 229—231, 514—523, 50: 212—221, 501—506; 56: 392—9).

E fejezetben kell megemlítenünk Jakab István egy közleményét, amely „a méh meghal” kifejezés nyelvföldrajzát vizsgálta meg (MNy. 61: 247—249).

A nyelvjárási anyag feltárásában szerte a világon nagy szerepük van az úgynevezett önkéntes társadalmi gyűjtőknek. Magyarországon ezen a téren a helynévgyűjtés ért el igen szép sikereket, megcáfolva a szakemberek egy részének sok tekintetben indokolt szkepszisét. Szlovákiában is lehetőség nyílt a társadalmi erők ilyen célú mozgósítására azzal a jelentős eseménnyel, hogy megalakult a CSEMADOK keretében a nyelvi bizottság.

II. Feldolgozó munka

Egy tudományág teljesítményét a feldolgozások színvonalával szokták lemérni. Ilyen szempontból — már előjáróban megállapíthatjuk — nincs mit szégyenkeznie a csehszlovákiai magyar dialektológiának. A számba vett produkció mennyiségileg szerény ugyan, színvonalában azonban feltétlenül eléri a legjobb magyarországi eredményeket, módszertani kezdeményezésekben nem ritkán meg is előzi azokat.

Nyelvjárási monográfia mindössze kettő jelent meg, ezek közül a nagyobb értékű Arany Albert László műve: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere (alcíme: Bevezetés a szerkezeti nyelvjárás tanba). Ez a mű kétségtelenül a szlovákiai magyar nyelvközösség kiemelkedő tudományos alkotása, és ezért tartalmáról és értékéről részletesebben kell szólni. Arany monográfiája a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület kiadásában, a Szlovákiai Magyar Közlemények 3. számaként 1944-ben Bratislavában látott napvilágot. Második kiadása 1967-ben jelent meg Bloomingtonban, illetőleg Hágában, az Indiana egyetem és a hágai Mouton cég közös kiadásában, az Indiana Egyetem Közleményei uráli és altaji sorozatának 85. számaként. A könyv két, bizonyos mértékig önálló részre tagolódik. Az első elméleti jellegű, és egy általános nyelvészeti és dialektológiai bevezetőt, illetőleg egy tömör általános és magyar fonológiát tartalmaz. Ebben a saussure-i alapelveket, illetőleg a prágai iskola, főleg Trubetzkoy fonológiai tételeit foglalja össze, kritikai észrevételekkel, figyelembe véve a prágai iskolán kívüli strukturalizmus számos kiváló képviselőjét is. Témánk szempontjából igen tanulságos a bevezető résznek az a kurta fejezete is, amely a magyar nyelvjáráskutatás módszerét vizsgálja meg, igen higgadt értékelését adva az egymást felváltó metódusoknak. Nagy elismeréssel szól a Csúry Bálint vezette debreceni Népnyelvkutató Intézet munkájáról, annak új, sajátos műfajáról, a jelenség-

tanulmányokról. Tudtommal ő nevezi először Csűry és tanítványainak nyelvjáráskutató mozgalmát debreceni iskolának. Úgy vélem, ezt az elnevezést a Csűry-kör munkásságára érdemes lenne állandósítani.

Arany könyvének másik fő része a koloni nyelvjárás fonológiai leírása. A magánhangzós és mássalhangzós fonémarendszer bemutatását követi az egyes fonémák tüzetes számbavétele szótövekben és toldalék morfémákban, gazdag példatárral. „A disztinktív ellentétek feloldása” című fejezet azokat a jelenségeket vizsgálja meg fonológiai aspektusból és új, részben maga kialakította magyar fonológiai terminológiával, amelyeket fonetikáink az igazodás, hasonulás és összeolvadás jelenségekörében vesznek számba. A könyv utolsó fejezetei a koloni nyelvjárás fonológiai statisztikáját, ill. (függelékként) vázlatos morfonológiáját tartalmazzák.

Arany művének közel egy évtizedig semmiféle visszhangja sem támadt a szaktudományban. A csendnek objektív oka is volt, nem is egy: a könyv 1944-ben jelent meg. Ez az időpont, meg az a tény, hogy terjesztésre csak 40 példány került, önmagáért beszél. A világháború után a szocialista államokban a strukturalizmus egy időre kiszorult a tudomány porondjáról, az ilyen szemléletű művek a polgári nyelvtudomány jellegzetes idealista termékeinek minősültek, s így elismerésre nem számíthattak. Az első reflexió 1953-ban Bárczi Géának (Bevezetés a nyelvtudományba 71) egy bíráló megjegyzése. Bárczi a fonémaváltozásokat tárgyalva bírálja a strukturalizmus egyensúlyelméletét, és ezek helytelenségét Arany könyvéből vett példákkal mutatja ki. Arany művének kétségtelenül legebevezetőbb pontjáról van szó. Magam úgy vélem, hogy az egyensúlyelméletnek magyarázati elvként való felhasználása nem feltétlenül helytelen, helytelen csupán annak abszolutizálása. Egyébként például az analógia működését a nyelvben, amelynek felfedezése már jóval a strukturalizmus előtt megtörtént a nyelvtudományban, aligha tekinthetjük másnak, mint az egyensúlyra, kiegyenlítődéssre való törekvésnek. Az persze kétségtelen, hogy eme magyarázati elv erőltetése negatívuma Arany könyvének. Ugyancsak 1953-ban, de már érdemben és alaposan foglalkozik Arany művével Deme László egyik igen gazdag tartalmú és a magyar nyelvjáráskutatásban iskolát teremtő művében, A magyar nyelvjárások néhány kérdése című elméleti és módszertani munkájában (24–26). Maga a bírálat, bár elsősorban a vitatható és cáfolható részekkel foglalkozik, leszögezi, hogy „A fonológiai szempontot nyelvjárási tanulmányban következetesen Arany A. László alkalmazza először Kolon nyelvjárásának leírásában” (i. m. 24). Elismerést jelent az a tény is, hogy Deme a leggyakoribb nyelvjárásleírási típust, a monográfiákat tárgyaló fejezetben két lapot szentelt Arany művének és ugyancsak kettőt az összes többinek. A bírálat kifogásai egyébként igen indokoltak (talán az elsőt lehetne leginkább vitatni: egy nyelvjárásnak mint rendszernek független leírása, mint a leírás egyik lehetséges

módja elvileg — úgy vélem — nem helyteleníthető), valószínű, hogy ma már Arany is elfogadná őket, mégis azt hiszem, hogy a kritika a kétségtelen érdemek mérsékeltébb hangsúlyozásával kissé negatívabb, mint amilyennek szerzője is szánta. Persze a tudomány számára ez a fajta vitatkozó, érvelő bírálat hasznosabb, bár utánoznák többen egyre színtelenebbé váló kritikai szakirodalmunkban. — Igen jelentős műnek értékeli Arany munkáját megemlékező írásában Sima Ferenc (Irodalmi Szemle 1968/I. 79), hangsúlyozva, hogy „Ezzel a munkájával ő lett a strukturalista módszer első alkalmazója a nyelvjáráskutatásban.” — A részletezőbb és legteljesebb elismerés hangján szóló értékelések sorát Teiszler Pál nyitja meg egy igen fontos, a nyelvjárási leírás módszertanát fejtegető elméleti tanulmányában (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII, 253—263). A koloni monográfiára vonatkozó kritikája summájaként a következő sorokat idézhetjük tőle: „A nyelvjárásokra, de meg az egész nyelvre vonatkozó legfontosabb általános fonológiai meg sajátos nyelvjárási vonatkozásokat Arany A. Lászlónál találjuk meg a legvilágosabb, olykor a legszélsőségesebb formában. Ez a szélsőségeség azonban nem az újszerűségben tetszelgés, hiszen könyvében ... olyan világos elméleti megalapozást találunk Kolon nyelvjárásának fonológiai leírása előtt, amelyhez hasonló a francia szakirodalomban... a romanisztika körébe tartozó nyelvjáráskutatóknak mintaképe lett. — Arany A. László elmélete merőben szemben áll a hagyományos fonetikával, mivel ennek empirizmusán túl a nyelvjárási rendszer legjellemzőbb sajátosságainak a megismerését szorgalmazza“ (i. h. 254). — Szépe György — Arany A. László munkásságát bemutatva — ugyancsak igen nagy elismeréssel szól fő művéről: „...Laziczius Gyula fonológiai bevezetése óta — s azóta is — a legjelentősebb magyar nyelvű fonológiai publikáció. A magyar fonológiai dialektológia területén hosszú ideig a legjelentősebb írás volt, klasszikus fonológiai szempontból ma is az“ (NyK. 72: 215). — Alapos bírálatot közölt a könyvről — több részlettel is vitatkozva — a kaliforniai Santa Barbara Egyetem egyik kutatója, Robert Hetzron a *Linguistics* 1970. évfolyamában. A recenzió jelentős részében a monográfia egyik részletével vitatkozik, s itt meggyőzően mutatja ki, hogy Arany polifonematikus értékelése csak az *ê*-re érvényes (ez valóban) mindig egy *e + l* hangcsoportnak felel meg), de például az *â*-ra (mint *â + l*) már nem. A könyv egészéről azonban az amerikai kutatónak is igen pozitív a véleménye, úttörő jellegét emeli ki elsősorban. Szerinte maradandó alkotás, érdemes volt Csipkerózsika-álmából felkölteni.

Miben lehetne összegezni Arany A. László könyvének érdemeit? Úgy vélem, a következőkben: 1. Tömören és igen világosan összefoglalja a fonológiának — a strukturalizmus eme legszilárdabbnak bizonyult diszciplinájának — alap-tételeit. 2. Józan, tömör kritikáját adja a magyar nyelvjáráskutatás korábbi módszertanának. 3. Először kísérli meg — s ezt azok a kritikusai is elismerik,

akik negatívabban értékelik művét — egy nyelvjárás leírásában a fonológiai szempont következetes alkalmazását. 4. Először értékeli fonológiai aspektusból a magyar fonetikai igazodás és hasonulás jelenségeit. 5. Általában szerencsések terminológiai újításai (pl. strukturális dialektológia = szerkezeti nyelvjárástan), ezek egynémelyikét érdemes lenne feleleveníteni. 6. Elsőnek vizsgálja meg (ha szerény anyagon is) egy nyelvjárás hangtani szerkezetének mennyiségi vonatkozásait. Arany monográfiájának természetesen fogyatékoságai is vannak (pl. a kevésbé kidolgozott konszonantizmus), maga a szerző a második kiadás előszavában utal is erre: „A fonológia alkalmazása több jó részeredményt hozott, s egyben megmutatta az elméletnek, illetőleg alkalmazásának hiányosságait is.”

A koloni monográfia tragikus sorsú tudós tragikus sorsú könyve. Most, amikor elfoglalta méltó helyét a tudományban, mi csak büszkeséggel és hálával gondolhatunk szerzőjére, a szlovákiai magyar közösségnek alighanem legnagyobb tudósára, aki nemcsak a szlovákiai magyar tudományosságot és az egyetemes magyar nyelvtudományt, hanem az egyetemes nyelvtudományt is maradandó értékű alkotással gazdagította.

Jóval rövidebben szólhatunk egy korábban, 1939-ben megjelent nyelvjárás leírásról, Danczi Villebald *A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata* (MNyTK. 48. sz.) című könyvéről. Danczi műve kronológiailag korábbi fonológiai kísérlet Aranyénál, igen szorgalmas és megbízható anyaggyűjtésen alapuló feldolgozás, annak színvonalát azonban nem éri el. A fonológiai szempont erőltetése inkább ártott, mint használt az egyébként lelkiismeretes munkának, a szakkritika szerint is fonológiai mezbe öltöztetett fonetikai elemzés (Arany i. m. 27, Deme i. m. 24). Anyaga természetesen így is — különösen egyes részletmegfigyeléseivel — értékes, s a művet mindig számon fogja tartani a magyar dialektológia.

Nem értékelést jelent, hogy a monográfiák után keríték sort a tanulmányokbemutatására, hiszen tudjuk, éppen a magyar nyelvtudományban ez a feldolgozási forma különleges fontosságú. Elsőnek Csűry Bálintét említeném, amely — a hagyományként már említett szakirodalom alapján — foglalta össze tömören a szlovákiai, illetőleg a kárpátaljai magyar nyelvterület legfontosabb nyelvi sajátosságait (MNy. 34: 273—279). Tanulmányának legfőbb érdeme az, hogy a nyelvföldrajzi szempontot is figyelembe veszi, megrajzolva néhány hangtani és morfológiai jelenségnek az izoglosszáját. A publikációk legtöbbször úgynevezett jelenségtanulmány, amelynek fontossága a magyar dialektológia fejlődésében közismert. (Alapos kritikáját Deme László végezte el idézett munkájában.) Ide tartozik Kovács Istvánnak gazdag anyagot feltáró több hangtani feldolgozása (*A középső palócság e hangjai*: MNy. 2: 15—28; *Az á utáni o-zás az északnyugati nyelvjárás-terület északi részén*: MNy. 9: 87—105; *Á utáni o-zás Amadékarcsán*: Nyr. 87: 238—246), vala-

mint az a dolgozata, amely nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok összefüggéseit elemzi egy meglehetősen ritkán vizsgált témakörben, az igeekötők rendszerében (Igeekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben: MNy. 3: 156—188). Ugyancsak ő foglalkozott néhány mondattani sajátossággal is (Az *enyém* birtokos névmás jelzői használata: MNy. 40: 311; Néhány mondattani sajátosság a középső palócság nyelvjárásában (MNyj. 3: 29—34). A jelenségvizsgálatok módszertanában — a debreceni iskola nagy természetét is figyelembe véve — jelentős előrelépés Sulán Béla két tanulmánya: az egyik Az *i*-zés kérdéséhez (MNy. 5: 11—22), a másik, amely akár kis monográfia-ként is számon tartható, a Szempontok az *i*-zés vizsgálatához (MNyj. 1: 3—33). Mondanivalójukat — nagy elismeréssel — Deme László foglalja össze (i. m. 28): „Az *i*-zés kérdéséről írva [Sulán Béla] egy foném teljes megterheltségét vizsgálja, rámutatva arra, hogy az *i*-zés a különböző más fonémek megterheltségének rovására mutatkozó *i*-szaporulat; mely lehet rövidülés, záródás, delabializálódás, vagy megőrződés eredménye. Ez a szempont igen figyelemreméltó... A martosi *i*-zés vizsgálatában fordítva jár el: az *i*-zést együtt vizsgálja a vele szorosan kapcsolódó *é*-zéssel; de az *i* hang megterheltségének kérdését most csak az *é*-*i* viszony szempontjából... Ezzel rámutat a nyelvjárási jelenségek összefüggéseinek másik oldalára: az ellentett fonémhez való viszony kérdéére.” Sulán két tanulmányának legfőbb érdeme tehát megint az, ami Arany munkájáé, a kezdeményezés, a módszertani újítás, a fonológiai alapelvek felhasználása egy nyelvjárási jelenség vizsgálatban. Ugyancsak módszertani szempontból fontos Sulán Bélának az „Adalékok az *a*—*a* > *á*—*o* és az *a*—*á* > *o*—*á* hangváltozás kérdéséhez” című tanulmánya (Pais-Eml. 109—116), amelyben a magyar nyelvjárások egyik igen elterjedt jelenségét vizsgálja, tekintélyes martosi anyagot is bevonva az elemzésbe. Naszvadi nyelvjárási sajátosságot tesz szóvá egy kisebb közleményében: Adatok a határozott névelő népnyelvi használatához (MNy. 37: 141—2). — Nyirkos István az abaúji *ö*-ző nyelvjárásszigetnek, melynek egyik része Szlovákiában, másik Magyarországon fekszik, vokalizmusát mutatja be (Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről: MNyj. 9: 1—85, 10: 85—105). Egyike azon hangtani leírásoknak, méghozzá igen alapos leírásnak, amelyek Deme László módszertani elveit követik. — Imre Samu a szlovákiai magyar nyelvjárások palatalizációs jelenségeinek szentel egy nagyobb tanulmányt, feldolgozva a MNyA.-nak megfelelő kutatópontjait (A palatalizáció az északi nyelvjárásokban: MNy. 67: 96—102). Ugyanő egy általánosabb magyar nyelvjárási jelenség vizsgálatában a szlovákiai *ö*-zést is érinti (Az *ö*-zés típusai nyelvjárásainkban: MNy. 64: 192—197). Hasonlóképpen általánosabb keretben, ezen kívül nyelvjárástörténeti vonatkozásban foglalkozik a palócs *ā* problematikájával Benkő Loránd (Az *á* > *ā* „labializáció” eredete: Pais-Eml. 81—89). — Metodikai szempontból is igen tanulságos Sima Ferenc

két tanulmánya, amelyekben a nyelvjárási jelenségek magyarázatában szinkrónia és diakrónia módszeres összekapcsolására mutat be mintaszerű példát. Az egyikben (A *lész*, *měgy*-féle igetövek zárt *ě*-jének nyíltabbá válása a Bécsi Kódexben és Nyitra vidékén: MNy. 62: 318—323) néhány igető meglepően viselkedő *e* hangját világítja meg fonetikai indoklással, a másikban (Fonéma-kapcsolatok monofonematikus megjelenítésének inetimologikus feloldása a magyarban: NytudÉrt. 58. sz. 383—386) a *nélkül*, *mindjárt*, *már*, illetőleg *a-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ragok nyelvjárási *-n* végű változataira nyújt megnyugtató magyarázatot. Itt említem meg azt a közleményét is (MNy. 64: 331—333), amely a *-talan*, *-telen* fosztóképző *-tal*, *-tel* változatára mutat be újabb adatokat.

A hangtani vizsgálatokkalszemben a szókészletiek mérsékeltbb figyelemben részesültek, éppen ezért fontosak Kálmán Béla és Sima Ferenc meggyőző tájszómagyarázatai (Kálmán Béla: Tájszómagyarázatok: Pais-Eml. 318—324; Sima Ferenc: Tájszómagyarázatok: MNyj. 5: 140—146; A *kecmereg* és rokon-sága: MNy. 61: 305—312; *Siker* és *szerencse*: MNy. 65: 286—293).

Rendkívül érdekes és jelentős eredményekkel kecsegtető munkaterület a szlovák—magyar nyelvjárások kölcsönhatásának vizsgálata. Jozef Szabó, Šimon Ondruš, Zoe Hauptová, Király Péter és Sipos István lexikológiai eredményeinek, amelyekben a szlovák nyelvjárások magyar elemeit vizsgálták, számbavétele nem ennek az összefoglalónak a feladata. A fordított irányú kutatásra kísérlet alig történt, éppen ezért fontos Sima Ferenc egy korábbi dolgozata (Z lexikálnych vplyvov slovenčiny na maďarské nárečie nitrianské: *Linguistica Slovaca* 1: 169—181), amelyben a Nyitra-vidéki nyelvjárások szlovák elemeit veszi számba.

A feldolgozásokat tárgyaló fejezetben kell szólnunk azokról a szakdolgozatokról, amelyek — mint már említettük — a Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékén készültek, és Sima Ferenc avatott vezetése mellett egy-egy nyelvjárás fonológiai vagy morfológiai rendszerét dolgozták fel. Ezek a munkák igen színvonalasak — úgy vélem, bármely magyar tanszék szívesen vállalná őket —, s több közülük nagyon is alkalmas arra, hogy kidolgozója doktori disszertációvá, illetőleg publikálásra alkalmas tanulmánnyá érlelje. Mindkettőre tudtommal ma már a gyakorlati lehetőségek biztosítottak.

* * *

Az a kép, amelyet a csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatásról bemutat-tam, talán túlságosan pozitívnak tűnik. Az értékelésben tárgyilagosságra törekedtem, bár a szubjektivitásra is lenne némi okom, hiszen huszonöt esztendeig jogilag is ehhez a nyelvi közösséghez tartoztam, érzelmileg máig

sem szakadtam el tőle. Meggyőződése, hogy aligha tévedtem, amikor a publikált gyűjtések és feldolgozások, valamint az említett kéziratok magas színvonalát hangsúlyoztam. A tudományban nyilvánvalóan nem a meglévő sémák szerinti vizsgálatok, hanem az új koncepció, az új módszertani alapelvek kidolgozása és alkalmazása, eddig ismeretlen összefüggések kiderítése, meggyőző etimológiák felállítása stb. a nagyobb jelentőségű. A bemutatott tanulmányok nem kis része ezek közé tartozik: mint kezdeményező, úttörő vizsgálatok maradandó értékei az egyetemes magyar nyelvtudománynak, sőt az egyetemes nyelvtudománynak is.

Egy tárgyilagosságra törekvő felmérésnek természetesen a hibákat, a hiányokat is szóvá kell tenni. Nem lehet ugyanis egyetérteni azzal a nem ritkán jelentkező magyarországi szemlélettel, amely vagy nem vesz tudomást a kisebbségi kultúrák teljesítményeiről, vagy válogatás nélkül mindent megdicsér. Ha a csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás negatívumait keressük, akkor — mint már hangsúlyoztam — a produkció mennyiségét kell kifogásolni. Kevés a feltárt és feldolgozott anyag, ennek földrajzi megoszlása egyenetlen: jóval több történt a palóc (elsősorban a nyugati és középpalóc) területen, mint a kelet-szlovákiai nyelvjárásokban. Több vállalkozás, mint a szlovákiai magyar nyelvjárások atlasza, a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata elakadt. (Amikor a mennyiséget keveslem, önkritikát is gyakorolok. A csallóközi nyelvjárást eléggé jól ismerem: lejegyzett anyagom, kidolgozandó témám is van, nem is egy, az eredmény mégis csak egy-két rövid közlemény.) Hogy az itteni dialektológia nem volt jóval termékenyebb, annak, mint már említettem, külső okai vannak. Öt évtizedből mintegy kettőben-háromban tulajdonképpen nem volt lehetőség alkotómunkára. Az értelmiséget a nemritkán jelentkező „morbus minoritatis” sem serkentette a kutatásra. Igen hosszú ideig a szervezeti keretek is hiányoztak.

Tennivaló tehát töméntelen akad. Amikor ezek közül néhányat felsorolok, nem ötleteket akarok adni (ezekkel mindenütt minden tudományterület bőségesen el van látva), olyan feladatokat teszek szóvá, amelyeket vagy amelyekhez hasonlókat a szlovákiai nyelvjáráskutatók, mint a legilletékesebbek maguk is számon tartanak. A következőkre gondolok. Az anyaggyűjtésnek, tehát tájszavak, helynevek feltárásának, szövegek gyűjtésének intenzívebb folytatása a korábbi színvonalon, bekapcsolva az önkéntes társadalmi gyűjtőket, főleg a Komenský Egyetem és a Nyitrai Pedagógiai Fakultás volt hallgatóit, s kihasználva a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának meglehetősen szerény szervezeti kereteit, valamint az itteni és a magyarországi publikálási lehetőségeket. Úgy vélem, az oktatás különböző szintjein igen jól lehetne hasznosítani egy „Szlovákiai magyar nyelvjárási olvasókönyv”-et, ennek elkészítése természetesen már a szakemberek feladata lenne. Az anyagfeltárás egyik legmodernebb formája az atlaszkészítés.

Azt gondolom, hogy egy regionális nyelvátlasz napirendre tűzése nem tartoznék az irreális tervek közé: egy szakember a kiválasztott tájegység néhány pedagógusával, az illetékes állami és társadalmi szervek segítségével meg tudná valósítani ezt a feladatot.

A feldolgozó munka tervezésére nem illő még javaslatokat sem tenni. Ezen a területen véleményem szerint a spontaneitásnak is igen nagy szerepe van, az egyéni tudományos munka autonómiáját feltétlenül tiszteletben kell tartani. Csak annyit jegyeznék meg, hogy a további eredményeket a már eddig is publikáló szakemberektől várhatjuk, illetőleg attól, hogy az említett elkészült vagy ezután készülő színvonalas szakdolgozatokat sikerül közölhető tanulmányokká fejleszteni.

Hangsúlyozom, hogy a javaslatokat nem a kívülálló közömbössége mondatta el velem. Mint érzelmileg és most státus szerint is belül lévő úgy látom, hogy ezek a tervek nem utópisztikusak. Ha a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás jövőjére gondolok, igen optimista vagyok. A színvonalat az eddigi eredmények feltétlenül biztosítják, a további termékeny munkának megvannak mind a társadalmi, mind a szervezeti, részben a személyi feltételei is. Természetesen ha lehetővé válnék néhány főhivatású fiatal kutató munkába állítása, akkor viszonylag rövid idő alatt egyre gazdagabb termést lehetne betakarítani.

MAĎARSKÁ DIALEKTOLÓGIA V ČESKOSLOVENSKU

Resumé

Štúdia podáva prehľad o výskume maďarských nárečí na Slovensku v období medzi dvoma svetovými vojnami, za tzv. slovenského štátu a po oslobodení. Autor rozoberá jednotlivé publikované články z oblasti lexiky, textov, nárečovej geografie a poukazuje na dosiahnuté výsledky, ktorých väčšia časť je z oblasti hláskoslovia, menšia z oblasti morfológie, syntaxe, resp. etymológie. Niektoré z publikovaných prác sú priekopníckeho charakteru tak z hľadiska maďarskej, ako i medzinárodnej dialektológie. Na výskume tunajších maďarských nárečí sa doteraz významne podieľali: A. L. Arany, Béla Sulán, István Kovács a František Sima.

UNGARISCHE MUNDARTFORSCHUNG IN DER TSCHECHOSLOWAKEI

Resumé

Die Abhandlung faßt die Mundartforschungen zusammen, welche auf dem ungarischen Sprachgebiet der Slowakei zur Zeit der ersten und zweiten tschechoslowakische Republik und des sogenannten selbstständigen slowakischen Staates durchgeführt wurden. Sie handelt von Materialsammlung: von Aufdeckung Dialektwörter, mundart-

licher Texte und von sprachgeographischen Untersuchungen. Sie führt die Ergebnisse der Bearbeitung vor: der größere Teil davon befaßt sich mit Lautlehre, der kleinere Teil mit morphologischer, syntaktischer, bzw. etymologischer Abhandlung. Mehrere sind davon aus methodischem Gesichtspunkt sowohl in der ungarischen, als auch in der allgemeinen Dialektologie bahnbrechend. Die wichtigsten Ergebnisse sind mit den Namen von László A. Arany, István Kovács, Ferenc Sima und Béla Sulán verbunden.

ZI
Ro

a
m
lác
V
sz
ba
B
az
ho
sz
kü
va
N
(a
te

isl
ha
té

ZSÁMBOKY MAGYAR NYELVŰ LEVELEI

KOVÁCS ISTVÁN, Debrecen

1. Alig vizsgálták eddig, írt-e e nagy tudós magyarul. Azt sem érintette a róla szóló gazdag irodalom, melyik vidék nyelvjárásának jellemzőit őrzik magyar nyelvű írásai. Igaz, mindmáig tisztázatlan, honnan származik családja, Nyitra környékéről-e vagy Pest megyéből (vö. ItK. XVIII, 367). *Varga* (SámbEmbl. II, 178) egyértelműen a Pest megyei Zsámbokot tekinti szülői fészeknek, amikor ezt írja a termékeny humanista apjával kapcsolatban: „...tekintélyes földbirtokkal rendelkezett a pest-megyei Zsámbok és Buda környékén, ellenségei kiforgatták ősi vagyonából, s ez volt részben az oka annak is, hogy a család innen Nagyszombatra került“. Annyi bizonyos, hogy apja, Zsámboky Péter a XVI. század harmincas éveiben már nagyszombati polgár, 1549-ben nemességet és címet kapott „a törökök elleni küzdelemben, valamint a nagyszombati városbírói állásban szerzett érdemeire való tekintettel“ (*Áldásy Antal*, CzL. II, 114). Egyetlen fia, János már Nagyszombatban született 1531-ben, amit a „Tirnaviae patriae meae arma“ (az *arma* jelentése itt 'címer' vö. *Varga* i. m. 185) c. emblémája így örökítette meg:

„*Vrbs est Pannonicis fama inclita, libera regnis,
Tirnaviam vulgus nomine, reg(ue) vocat.*

— — — — —
*Haec me produxit, lucemq(ue) videre serenam,
Vitalesq(ue) haustus dulcis alumna dedit.*“

(*Varga* i. m. 188)

Tizenkét éves koráig szülői otthonában nevelkedett. 1543-tól külföldi iskolákban folytatta tanulmányait. 1545-ben már a wittenbergi egyetem hallgatója. Nehéz volna kinyomozni, hogy 1564-ig, amikor véglegesen hazatért, tehát 22 évi külföldi tanulmányai és utazásai közben hányszor és mennyi

időre látogatott haza anyanyelvi környezetébe. Egyik-másik versecskéjéből arra következtethetünk, hogy a szálak, amelyek „pátriá-“jához és rokonságához fűzték, mindvégig elevenek maradtak. Írt apjának, sógorának (Panithy Jánosnak), apósának (Egerer Kálmánnak) ajánlott emblémákat (l. *Varga*: Sámbl. [I.], 215). Egy-két, rövidebb ideig tartó itthoni tartózkodásáról említést tesznek a kutatók. Zsámboky János tehát olyan vidékről, illetve városkából származik, amely több nyelvű volt, ahol egymás mellett éltek szlovákok, magyarok, németek és kisebb számban horvátok, vagyis ahol három-négy, írásban és beszédben egyaránt használt nyelv kölcsönös hatásával is kell számolnunk.

E vidékről alig ismerünk olyan magyar nyelvű írásos anyagot, amelyből a XVI. század nyelvhasználatára következtethetnénk, vagy amely éppen fogódzót nyújtana a város és környéke korabeli nyelvjárásának rekonstruálásához. Nem nehéz kiszámítanunk, hogy Zsámboky János életének (1531–1584) körülbelül háromnegyed részét idegen nyelvű környezetben élte le, hiszen német, francia és olasz iskolákban végezte tanulmányait, és 1564-től 1584-ben bekövetkezett haláláig Bécsben lakott, a császári udvar szolgálatában állt. Így annál tanulságosabb annak a vizsgálata, milyen alkalommal használta Zsámboky, illetve hogyan őrizte meg az ifjúkorában elsajátított magyar nyelvet, és milyen magyar helyesírást használt az az ember, akit latinul és németül írt munkái után ismer az irodalom és a tudományos világ (vö. MÉLex.).

Azt biztosan tudjuk, hogy szülővárosával, Nagyszombattal, amelynek magyar ajkú polgárai közül sokan a város lakosságának befolyásos rétegéhez tartoztak, Bécsben való állandó letelepedése után is hűségesen ápolta a régi összekötő szálakat. Levelezett ott maradt közelebbi és távolabbi rokonaival és barátaival, élete párját onnan választotta, a rossz természeti viszonyok okozta ínség idején oda fordult segítségért, közvetített bécsi és nagyszombati kereskedők között stb. Csak intenzív kapcsolatok fönntartásával magyarázható, hogy súlyosabb gondjaikkal a nagyszombati városi tanács tagjai is hozzá folyamodtak támogatásért, közbenjárásért.

2. Éppen szülővároskájához fűződő kapcsolatainak köszönhető, hogy megismerhetjük néhány magyar nyelvű levelét, amelyeket egytől egyig Nagyszombatba címzett különféle ügyekben. Összesen hét ilyen levélről tudunk, mégpedig az 1567–1573-ig terjedő évekből. Hatot közzétett *Kóssa Gyula* „Adatok Sámbl. életéhez“ c. közleményében (ItK. XVIII, 366–75). A szerző összesen 24 levelet sorol fel tőle az 1564–1581 közötti időszakból. E számot némileg korrigálnunk kell, az utolsónak említett levél ugyanis nem Zsámbokytól származik, Selmecbányáról küldték Nagyszombatba, csak tartalmilag vonatkozik a Zsámboky családra. A levelek jó része (17 db) latin és német nyelvű, csupán a 4., 12., 15., 16., és 21. sorszámú magyar nyelvű. Az első kettőt már nem találtam abban a kisebb levélköteggben,

amelyet *Kóssa* tanulmányozott, viszont ráakadtam egy újabb levélre, amelyről ő nem tesz említést. Szövege:

Zerelmes Zoghor vram, Istentul kivanok keg. nagh zok io vy Eztendwt, // eghyssiget, mennyey malasztot, azzonyommal egyetemben // mind felesegemtul, nanyocskamtul Ame(n). Az Mesterrol // nem ir(h)atok tewbet, elys ment im(m)aran kormendr(e) kyt // kwldek vala. Az Schwar nem tudom ha meg atta // az 300 f(orintot), kyt Som(m)er bezedeth, fogadasara hattam // uolt nala, es mint kwzre hagtam uolt. Byzon ha // ala kell mennem, az kwlcziget, mind karral eggiwt // megh kivanom. kerem keg. izennye meg Som(m)ernek, // es Schwarnakis: mert eny (. . . ?) csak halgatnak, // keg. az farkast szwgsigibe ne haggya, képes dolgaban. // kyt enis megh zolgalok keg(yelmednek) // k. zogh. Samboky.*

Külzet: *Nemes, es Tiztelendo Vramnak // Barathomnak Nylas Istuan // vramnak. zombathy byronak // Tulaydon kezehez // Nagh zombath.*

Kóssa közlése nem paleográfiai átírás, ezért az alábbiakban nem mindig abból, hanem saját másolataimból is idézek. A misszilisek a nagyszombati városi levéltárban vannak — külön iratsomóként kezelve mint Zsámboky levelei. Valamennyi Bécsből, illetve Pozsonyból keltezett.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy Zsámboky kitűnően beszélt és írt magyarul, s a magyar nyelvet idősebb korában is használta magánlevelezésében. Nagyszombati rokonaival és barátaival magyar, hivatalos fórumokkal inkább latin vagy német nyelven levelezett.

3. Vizsgáljuk meg közelebbről magyar leveleit, hogy további tanulságokat szűrhessünk le belőlük. Aláírásai alatt csak az 1569. szept. 15-én Pozsonyból írt levele végén van a *mp* (manu prōpria) jelzés. A közölt levél hangjelölése, nyelvéllapota nem tér el a többiétől, nem tekintve persze egészen apró jelölési megoldásokat. *Kóssa*, akinek a levelek tanulmányozásakor Kanovics Elemér, az akkori „levéltárnok” is segített, az összes levelet „sajátkezű”-nek minősítette. Vizsgálatunk során nem találkoztam olyan jelenséggel, amely eredetiségüket kétséssé tenné. Szerzőjük helyesírási rendszerének bemutatását mellőzzük, a fő kérdés megoldásának keresésében ugyanis nincs fontosabb szerepe. Hangtani szempontból nyelvének ezek a jellemzőbb vonásai:

1. Labiális jelenségek

a) Hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben *i*-, *i*-vel szembenálló *ü*-, *ü*-re egyáltalán nincs adat; de: *fizetise*, *hittonkre* ‘hit’, *hizen* stb. Nincs példa *ë*-vel szembenálló *ö*-re sem, ellenben a *felette* mellett már találunk *feülette*, *felötte*,

* Nyomdatechnikai okok miatt a gót *s*-t, *z*-t latin *s*-sel, *z*-vel írjuk át, az alul farkas *e*-t, a mellékjeles *u*-, *w*-t, a kétpontos *y*-t a mellékjelek elhagyásával használjuk.

vorös alakváltozatokat. A XVI. században ezek más forrásból is adatolhatók (vö. NySz.). Jellemző, hogy a *per*(—) mellett gyakoribb a *pör*(—) változat (5 : 1). Ellenben: *meg Zerzottem* 'megszerződik', *vettem*, *vette volna* stb.; *leth*, *tett le* stb.; *mennek*, *ment*, *bezedeth* 'beszed', *kegyelmes*, *kegelmednel* (13 ×), *mennyey*, *Nemes*, *zellyereknek*, *zegin*, *zaghineknek*, *testamentomat*, *Zerenczyet*; — *egyetemben*, *ember* (3 ×), *Mestereknek*, *Mesterekkel*, *Alberttell*, *Albertnak*, *philep* (2 ×), *edes*, *erdemlek*, *sederyes* 'szederjés' stb.

b) Toldalékokban és toldalékok előtt teljesen ismeretlen az *ö*-zés: *kezehez*; *dyczyrem*, *ielentem*, *kerem* (4 ×), *miüelek*, *vyzelek* 'viselek'; *liszen*, *lighen* (2 ×), *fellyen*; *kell miüelnem*, *akarov fizetnem*, *kell mennem*, *akarov lennem*; *ketsighem*, *felesegetul*, *emberemet*; összesen hatszor; *kwlcziget*, *eghyssiget*, *kedden*; *Megh erttettem*, *bezedeth* 'beszed', *czepeltettett*; *Zeghineknek*, *zellyereknek*, *kegyelmetek*, stb.

c) Asszociatív *ö*-zésre sincs pozitív példa, egyszer ugyan előfordul *peróllunk* alakváltozat, de ennek *ö*-jében a *pör*, *pöröl* hatását kell keresnünk véleményünk szerint; ellenben: *kell* (4 ×), *czepeltettett* 'cséveltet' stb.

2. Illabiális jelenségek

Labiális *ü*-vel szembenálló *i* mindössze két példában akad: *izend megh*, *izenne meg*, *philep* (2 ×). Ellenpéldaként egy szó bukkan elő a levelekből, igaz, származékait számítva több alkalommal: *kwldene fel*, *kwldye*, *kwlttem* (10 ×) stb. Nem valószínű, hogy *i*-s változata is volt, mert *köld*-öt találunk mellette.

A hosszú illabiális *i*-zést *ü*-vel szemben a *miveltek*, *mielte*, *miüelnem* formák képviselik.

Kevés adat van az illabiális *ë*-zésre is: *kezenetemet*, *eremest* (2 ×), *philep* (2 ×); — *köszönem* (2 ×), *bewnem*, *pwerem*; *kewlczen*. — Negatív példákat bővebben lehet idézni: *peur*, *peurtul*, *peurreulni*, *pewrölylenek*, *köszönem*, *kewlttettem*, *kewlczen*, *Tobbys*, *tewbet ewlebe*, *Kormendr(e)*; *felötte* stb.

3. Zárt jelenségek

Az idetartozó hangtani jelenségek közül legtöbb adat a zárt *i*-zés, egy képzőnkben, a *-ség* toldalékban nem éppen kisfokú meglétéről tanúskodik.

a) Hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben: *meg ighettem*, *rizetis* 'rész', *liszen*, *lighen*; — *segin*, *Zeghinek*; *eghyssiget*; — de: *eghtenek*, *erdemlek*, *kerem* (6 ×), *kerhessen*, *czepeltettett*, *kezhettem* 'késhettem'; *edes*, *nehan*, *pentegik* (!), *nepeuel*, *Veny*, *penz*; *kepes*; *eleg*, *zellyereknek* stb.

b) Toldalékokban és toldalékok előtt: *eghyssiget, zewgsig* (2×), *fizetise; ellensigemet, ellensiges, ketsighemet, szwgsigibe, kwlczigról, embersighemre, öröksig; — de: ewdüesseghes, embersegönkre; evlebe, rizetis; adossagerth, dolgokert, erette, magame, mindenkeppen, itél, ala mennek 'lemennék', kewldyetek, nyerhes-sel, newettek 'nevették'.*

Nagyon valószínű, hogy a zárt o-zás még elég szilárdan élt nyelvében mint megőrzött régiség. Nincsenek ugyan nagyobb számban ilyen példák, de a típusok erre engednek következtetni, például: *moradok, poranczolhattya, poranczolatot; Jacob, Naghzombot, Zandekomot; ozton 'aztán' (vö. Imre: SzabV. 100; MEtSz.), alkomasson 'jól, kellőképpen' — még Pázmány is ezt az alakváltozatot használta (vö. NySz.); — de: vagyon 'van', paranczolta, marhat; Jakab, Nagh Zombatban (3×), zombathy, malasztot; adossaghimat, Zolgalathomat; massam, Vrammal; akarattyat, rauassaggal, vgyan.*

A zárt ü-zés főként a -tűl toldalékban fordul elő. Példák: *Eztendwt; — felesegemtul, idewtul* (2×), *Istentul; — de: bewreyit, bewrre, eztendot; ewk, ewys* (6×), *Beczol, Mesterrol, kwlczigról, Tiztelendo* (3×).

Rövid zárt ü-zés három példában jelentkezik: *kwzre, kwlcziget, kwlczigról, kwlczen; — de: kewlczen, kewltettem stb.*

A zárt u-zásnak egy szóban van nyoma: *azüntol 'azonnal' (vö. NySz.). — De: czodalkoznak, testamentomat, gondom stb.*

4. Nyíltabb tendenciák

Nyílt o u-val szemben a következő toldalékos példákban van: *gondyok, barattyok, raytok; Jamborol, feel arkostol; ellenben: tanaczul, zolgalhatunk, tanul, tanulasat stb. — Az előbb említett „ažüntol“ határozószó az azontúl alakváltozata (vö. NySz.; ÉrtSz.). A szerző tehát ú-val szembenálló ó-val használja a szóalakot. Több forrásból feljegyezték nyíltabb magánhangzóval (vö. NySz.). — Nyílt ő-zésre három példát találunk a levelekben: *kewldys 'küld is', kewldyetek; zöksig, zewgsig (!), ewdüesseghes; — ellenben: kwldene fel, kwldye, kwlttem; leszunk, peröllunk, eggyiku(n)k, eggiwt.* A két első szópéldány adataiból ítélve a jelenség produktív lehetett. — A nyílt ő-zés meglétéről ezek a példák tanúskodnak: *bewnem, Zewcz; de: szuczetet.* — Nyílt a-zásra alig akad példa, e két szót idézhetem rá: *partekaczka, im(m)aran.* — Az első szópéldányban az a minden bizonnyal megőrzés, akár német, akár latin átvétel (vö. SzófSz.) e szavunk. Az *immáran* alakváltozat elterjedt a régiségben (vö. NySz.; MEtSz.). De: *batoron 'ámbár'.* Az alapszó valószínűleg összefügg a *bátor* melléknévvel. Ebben az esetben a mi adatunk ennek szabályos, eddig nem adatolt -n ragos határozói alakja (MEtSz.). A nyílt e-zés nagyon gyéren van képviselve, csak a *deák* főnévben (*deak, deakot stb.*),*

a *megh esmerik* igében és az *esmegh* határozószóban találjuk meg. — De: *vylagh, Istvan; isten, ide, Walint, ruhatys, kewldys, masoris, enis, adogattamis* stb. — Hosszú *i*-vel szemben álló nyílt *é*-zésnek csak az egyszer előforduló *kewano(m)* igealakban van nyoma. — De: *kivanta(m), kiwanok, kiwano(m)* (5×), *migh*: — *megh zabaditza, zabaditya, puzticzyak, vytotta* 'ujít'.

A szerző a határozott névelőt jó nyelvérzékkel, szinte a mai nyelvhasználatnak megfelelően használja legtöbb esetben. Rövidebb alak egyszer sem fordul elő, mind magán -, mind mássalhangzóval kezdődő szó előtt a hosszabb *az* forma áll, tehát: *az Vraim; az prokatornal* (kb. 22×). Nem ritka személynevek előtt sem akár birtokos jelzői funkciójúak azok, akár nem: ...*azkadas* (ti. *Fülöp*) *rizetis* 'részét is' ...*az Sibrikne testamentomat, ...az Jacob Deakot* stb. A névelős személynevek aránya a névelő nélküliekhez 5 : 1. Helység- és folyónév előtt sehol sem észleltem határozott névelőt. Megtaláljuk néha a közelebbre mutató *ez* névmást is névelői funkcióban, pl.: *ez dolgot, ez adossagnak, ez dobos, ez estwe*.

A levelek nyelvének fontosabb alaktani sajátosságai ezt az állapotot mutatják: A mutató névmás a *mi* névmással még nem forrott össze: *az my ruhat, az my penzt, az mi kewes* stb. Ragok előtt többnyire már hasonult változatban szerepel: *arra, ahhoz, annak, attul*. Kétszer még hasonulatlanul találjuk: *azra, az melleth*.

A *-ból, -ből, -ról, -ről, -től, -től* helyhatározói ragsor tagjait *-ból, -ből, -ról, -ről, túl, -tül ~ -től* formákban használja Zsámboky: *Beczből; Mihatról, Sofiaczkarol, gabonarol, baratsagodrol, Mesterrol, kwlczigrol; haztül, Vramtül, Mentewl — attul* 'minél—annál' (vö. ÉrtSz.; MEtSz.), *felesegetül, idewtül* stb. A *-val, -vel* rag *v*-je mindig hasonul: *rauassaggal, Mesterekkel, Mihallyal, Vrammal, azzonyommal, barsonnal, karral* 'kárral', *Czasarral, Muttal, ez uttal, Alberttell* (!) stb.

Az *-ul* esszívuszi rag előfordul nyílt és zárt magánhangzóval: *Jamborol, tanaczul*. A sociativusi *-stul* ragra egy adat van — nyíltabb magánhangzóval: *arkostol*. A *-ban, -ben* és a *-ba, -be* ragok funkcionális elkülönítésében nincs következetesség: *mikor az hazban voltam volna, az farkazt szwgsigibe ne haggya; kewldys fel... pozomban*. A határozó- és kötőszók hosszabb, nyomosító alakjukban — locativusraggal, módhatározóraggal bővülve (vö. MEtSz.) — használatosak: *ottan, Touabban, inkábbban, mostan, im(m)aran, Azérthan* stb. Az *ottan, immáran ~ immáron* elterjedt volt a régiségben (vö. NySz.). A névszói birtokos személyrag többes 1. személyben háromszor *-onk, -önk*, egyszer *-ünk*, ellenben az igei mindig *-unk, -ünk*, például: *hittönkre, embersegönkre, eggiku(n)k; zolgalhatünk, peröllünk, leszünk* stb. Egyes szám harmadik személyben a személyrag toldalék előtt általában *-é*: *evleben* 'ölében', *kegyelmében, leveletis* stb., *-i* csak egyszer fordul elő: *swgsigibe* (!). Toldaléktalanul: *fizetise*. A *pad—padot, kert—kertet* tőtipusú névszók többes számában a *gyer-*

mekiwel, ayandekyual, adósímmal, adossaghimat alakok vannak túlsúlyban.

Az *-ít* igeképző uralkodónak látszik: *megh zabadítza, zabadította, puzticzyak*. A főnévi igenév nemcsak a személytelen, hanem több más, főként az ún. módosító igék mellett is legtöbbször személyragos. A *-nia, -nie, -na* nemcsak a 3. személyű cselekvőre vonatkozik, hanem olykor az elsőre is (vö. *Berrár: TörtMondt.* 46–7), ami azt bizonyítja, hogy e személyrag már Zsámboky ifjúkorának környezetében sem csak eredeti, konkrét funkciójában volt használatos. Példák: *mit kell miuelnem; ala kell mennem; ez adosagnak megh kell lennye; ewneky kellene* — ...vennye; *my Zoksig nekem masat... vennem; mire volt Zewgsig (!) Jakob deakot reahiwna; kyt meg akarok zolgalnom; kiuel nem akarok fizetnem; el akarom hoznya; barattyok... akarok lennem; el fogok innet mennem* stb.

Mint tudós, nyelveket beszélő udvari történetíró, alig használja az összetett múlt idejű formákat, egészen ritkán találkozunk az *attam uolt, hattam uolt, kuldek vala, irtam vala* szerkezetekkel. Az *-á, -é* jeles múlt idejű alak még gyéresebb használatú: *megh haborodam, kuldem*. A *-tt, -t,* jeles múlt dominál mind a befejezett, mind a befejezetlen cselekvés kifejezésében: *uoltam, volt, zoltam, vartam, el hatta, le tett, megh nem Zolgatham* stb. A feltételes mód jelen és múlt idejű formáinak a mai nyelvhasználatnál még jóval nagyobb az alkalmazási köre. A beálló cselekvést leggyakrabban igekötős igével és feltételes móddal fejezi ki, de egyszer él az *-end, (-and)* jeles egyszerű jövő idejű alakkal: *teczendik továbbá* — ha helyes az olvasat — *kezd-del* alkotott szerkezettel: *ala posomba kezdek mennem*, s egyszer a *fog + infinitívussal: kedden el fogok innét mennem*.

Az egyik levélben előkerül a szótárainkban eddig föl nem jegyzett *nanyocska* szó. Nyilvánvalóan Nagyszombatban ismerte meg Zsámboky 'nagynéni, néni, idősebb asszony' jelentésben. Szlovák átvétel: *nana, nanka 'ua'*. (*Kálal; SSJ.*)

4. Milyen nyelvjárástörténeti vonatkozású tanulságot vonhatunk le Zsámboky leveleinek nyelvéből? Mielőtt ezt összefoglalnánk, foglalkoznunk kell a lokalizálás kérdésével. Egy-egy nyelvemlék helyhez kötését külső és belső érvek alapján szokták elvégezni (vö. *Benkő, Nyjtört.* 35–6; *Papp L. NyjtNySt.* 9; *E. Abaffy, SoprnYelv.* 15–6; *Benkő: MNyTört.* 36–7). Látszólag itt egyszerű a helyzet, mert hét levél közül csak egynek nincs feltüntetve a keletkezési helye, három ugyanis Bécsből, három Pozsonyból van datálva. Nagyon valószínű, hogy Zsámboky a hetediket is az említett két város valamelyikében írta, mert munkája, hivatalos teendői ezekhez kötötték. E városok mégsem lehetnek perdöntőek ebből a szempontból, mert Bécsset mint idegen nyelvű környezetet figyelmen kívül kell hagynunk; Pozsonyban pedig csak a hivatalos ügyek intézésére szükséges napok alatt tartózkodhatott, legalábbis semmi nyoma annak, hogy hosszabb ideig élt volna ott. Biztosabb

támpontul kínálkozik e kérdés megítélésében származási helye. A források egyöntetűen Nagyszombatot ismerik születési helyül. Itt töltötte zsenge ifjúkorát, leánytestvérei itt mentek férjhez. A levelek tanúsága szerint a város vezető embereivel elég sűrűn levelezett. Hat misszilisét közvetlenül Nyilas István sógorához, az akkori nagyszombati bíróhoz címezte. Eggyel a városi tanács tagjaihoz fordult. A magyar nyelvnek a városban szilárd talaja volt nemcsak a magánérintkezésben, hanem hivatalos használatban is. A szaporodó magyar lakosság köréből sokan fontos tisztségeket töltöttek be a város életében. A kamarai számadási könyveket a XVI. század második felétől majdnem min minden évben magyarul vezették. A legkülönbözőbb közelebbi és távolabbi helyekről is gyakran magyar nyelvű írással folyamodtak a városi tanácshoz. *Zsámboky* anyanyelvén kívül, amely nem térhetett el nagyon a helybelinek tekinthető magyar nyelvtől, a város és környék magyar nyelvét ismerhette legalaposabban. Ennek következtében levelei, legalább — részben ennek a sajátosságait őrizhették meg. Biztos belső nyelvi érvek, sajnos, nagyon gyéren vannak e következtetés alátámasztására. Ennek egyik oka az, hogy csekély számban és kis terjedelemben maradtak ránk magyar nyelvű levelei, s ezek tartalma szűk területet ölel fel az életből. Egy-két, ha nem is nagyobb fontosságú nyelvi jelenség bizonyos fenntartásokkal mégis megemlíthető belső bizonyítéku. Bár a hangjelölés alapján (ma még) kockázatos egy írás helyhez kötése vagy keletkezési helyének nagyobb terület szerinti meghatározása, ezt is megemlíthetjük, mint lehetőséget. Nagyszombatban nagyobb számban éltek németek; a német nyelv beszédben és írásban legalább olyan közhasználatú volt, mint a magyar. A város lakosai között két- vagy több — nyelvűek, illetve olyan magyar ajkúak is éltek, akik az írástudás alapjait német iskolában kaphatták meg. A városi levéltár iratsomóiból nem egy olyan magyar feljegyzés és levél kerül elő, amelyek írásjelei közé gót betűk keveredtek, sőt, teljes egészében gót betűkkel íródtak. *Zsámboky* írásjelei között is akadnak ilyenek: ennek alapján nem akarjuk állítani, hogy az föltétlenül nagyszombati örökség nála, noha az ilyen kevert írásmódnak bizonyos hagyománya és természetes feltételei fennállottak e városban, hiszen ugyanúgy lehet ez bécsi gyakorlatainak a hatása. Mindenesetre figyelembe vehető körülmény ez a vidéken annál is inkább, mert akadnak olyan levelek, amelyekben tipikusan szlovák diakritikus jelet találunk. Hivatkozhatunk példának okáért Zay Andrásnak a XVII. sz. közepéről származó két levelére, amelyben a magyar *cs*-t többször *č*-nek írja, például: *žak lisztečkét, mačkák, parančolta*. (Zay-lev. F. fasc. 4. 34—35. 1660. Bratislava, Állami Levéltár).

Egyszer előfordul leveleiben a *Walint* alak. A sok *b*-s forma mellett a *v*-s változatra a levél keltének évéig, 1569-ig nincs adatunk. Az OklSz. példái néhány évvel későbbiek, s azt hiszem, latin szövegből származnak. Nos akár írássajátság, akár a valóságos kiejtés visszaadása a szóeleji *v*-, való, hogy

más nagyszombati, német és magyar nyelvű iratokból tucatszámra válogathatunk össze szavakat, személyneveket, amelyeknek mai szókezdő *b*-je helyén *v*-(*w*-)t írnak, pl. 1529 k.: *Wubennikh* (2×), szl. 'Bubenik', m. 'Dobos' (szlovák családi név); *wezkosky* 'Beckovský', m. 'Beckói'; *gasdag walasch* 'Gazdag Balázs', *Woltisar* 'Boldizsár', *wakalarin* 'deákné', *wenedic* 'Benedek', *Weno* 'Beňo' (szl. személynév), *Wartosch* 'Bartos' (Contributionalia); 1589: *Walasz Schmidt* 'Balázs...', *Wackaj Tamasz* 'Bácskai Tamás', *Vabotschy Petter* 'Babócsi Péter', *Wutschansky* 'Bucsánszky', *Wartusch* 'Bartos', *Sigesto Wenedict* 'Sziíjgyártó Benedek', (vom) *Sabo Wenedicten*, *Christoff Wiser* 'Kristóf Bizer', (von den) *Barbier Walasen* 'Borbély Balázs' (Kammerbuch), holott a *b* jelét ismerik: *Bornemisa*, *Balasch*, *Barbel*, *Blasko* (vö. uo.). Ezek után arra gondolhatunk, hogy a *v*-s írásmód nem véletlen, nem elírás, nem is *Zsámboky* egyéni jelölési módja, hanem a helybeli nyelvhasználat és kiejtés írott képe.

Láttuk, hogy szókincsében előfordul a *nanyocska* 'nagynéni' szó. Nem kétséges, hogy szlovák átvétel, *Zsámboky* szülővárosában ismerkedhetett meg vele. A több nyelvű helységek lakóinak nyelvébe könnyen becsúszik egy-egy idegen szó, huzamosabb együttélés alatt pedig erősödik a szókincsbeli kölcsönhatás foka. Ékesen bizonyítják ezt a nagyszombati hivatásos deákok kezéből kikerült kamarai könyvek, az ún. regisztrumok szláv eredetű szavai (vö. Kovács: *Slavica* II, 85–107).

Ez a pár apró nyelvi bizonyíték nem mond ellent a külső érveknek. A helyhez kötés problémájának tisztázását ezzel még nem tekintjük teljesen megnyugtatónak. *Bárczi* a történeti nyelvjáráskutatás módszereit tárgyalva hangsúlyozza, hogy a lokalizálás kérdésében nem szabad ismeretlenből ismeretlenre következtetni (MNY. XLIII, 87–8). Sajnos nem kapunk biztosabb fogódzót akkor sem, ha megvizsgáljuk, milyen nyelvéllapotot tükröz a Nagyszombatban keltezett, nagyszombati polároktól származó, nem irodalmi értékű emlékek többsége, valamint a környékről ismert levelek zöme. Aheiyett hogy elemeznénk most az ilyen anyag nyelvi jelenségeit, előrebocsátjuk, hogy nem nyerünk belőle egységes és teljes nyelvi képet. Ennek magyarázatában rejlik, hogy a város periférikusan helyezkedett el a palóc, palócos észak dunántúli nyelvjárások érintkező területein, hogy a városnak nagy vonzóereje volt ebben a korban minden irányból. Szívesen letelepedtek benne — és nem kis számban — a délkeleti palóc községek földesurai, kereskedői és kézművesei, s biztos lakóhelyet kerestek itt maguknak a török veszély elől menekülő délebbi megyék jobbmódú lakosai is.

5. *Zsámboky* leveleinek nyelvét semmiképpen nem tekinthetjük a nagyszombati magyar nyelvéllapot teljes reprezentánsának, mert a levelek csekély terjedelmük miatt sok-sok olyan jellemző vonást nem tartalmaznak, amelyek mások, Nagyszombatban született egyének leveleiben szép számban előfordulnak. Annyit megállapíthatunk, hogy bár részletekben vannak eltérések,

hogy jóllehet az utóbbiak több szint és változatosságot tárnak elénk, a lényeges jelenségekben megegyeznek. Sok rokonságot mutat vele a zayugróci Zayiak missziliseinek nyelve is. Ez a nyelvtípus nyelvjárás, több tekintetben és lényeges vonásokban eltér a palóc nyelvjárástól, különösen a zárt *i*-zéssel, a nyílt *ö*-zéssel, a tárgyrag előtti nyílt magánhangzóval, az igei személyragozás *-unk*, *-ünk* ragjával, a *-val*, *-vel* határozórag *v*-jének hasonulásával, a *túl*-, *-túl* rag zártabb hangrendű alakjával stb. (A palóc nyelvjárás legfontosabb jellemzőit l. *Balassa*: Ethn. IX, 292; *Benkő*: Nyjtört. 88). Az észak-dunántúli nyelvjárásban nagyobb méretű volt a zárt *i*-zés, szórványosan jelentkezett már benne az *á* utáni *o*-zás, az *l*-ezés és a hiátusos alak stb. (vö. *Balassa* i. m. 286; *Benkő* i. m. 89, 91, 96).

Az elmondottak alapján a misszilisek nyelvének a Nagyszombatban és környékén használt nyelvváltozat egyes sajátosságait kellett megőriznie. Ennek jellemzői közé tartozik: a labiális *ö*-zés szinte teljes hiánya, az *e* (*ë*) erős megterheltsége — különösen hangsúlytalan helyzetben és toldalékok előtt (*keszenet*, *eremest*, *költett*); gyenge fokú zárt *i*-zés minden helyzetben (*rész*, *szegény*, *egészség*), kisebb mértékű zárt *o*-zás (*morád*, *osztán*, *alkolmason*); az *ü*-, *ű*-vel szemben nem egy példában *ö*, *ó* jelentkezik (*köld*, *szőcs*). Minden fenti jelenség területén erős ingadozás tapasztalható. A *kévánom* mellett elterjedtebb a *kívánom* (3 : 1). A *szolgálatomat* típus adataival szemben *szándékomot* alak is akad. Az *-ig* terminatívuszi rag uralkodó (*addig*, *esztendeig*, *Pozsonyig*), a *-val*, *-vel* rag *v*- je az esetek többségében hasonul (*urammal*, *kárral*, *Mihállyal*), de *asszonyal* alakváltozat is kerül. A főnévi birtokos személyragozásban az *-onk*, *-önk* alakváltozat (*hitönkre*) használatos, a 3. személyű több birtokosra utaló birtokos személyrag *-ok* (*barátjok*), az igei személyragozásban az *-unk*, *-ünk* járja (*szolgálhatunk*, *leszünk*), a *-ból*, *-ből*, *-ről*, *-ről*, *-túl*, *-túl* ragváltozatok alkalmazása szilárd (*Bécsből*, *gabonáról*, *kölcségről*, *uramtúl*, *feleségemtől*), a *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be* határozóragok nem mutatnak minden esetben funkcióbeli különbséget (*Pozsonyban* *va*gyon, *küldik fel* *Pozsonyban*; *kezdek mennem* *Pozsonyba*, *az házba* *voltam volna*) stb.

A levelek terjedelme nem szolgáltat elég anyagot teljesebb jellemzéshez. E hiányos kép alapján talán valamicskével mégis közelebb kerülhetünk egyik régi nyelvjárásterületünk egy kisebb peremvidéke néhány sajátosságának megismeréséhez.

MAĎARSKÉ LISTY ZSÁMBOKYHO

Resumé

Autor sa vo svojej štúdií zaoberá otázkou, či píše veľký polyhistor János Zsámboky vo svojom maďarskom materinskom jazyku. Otázke venuje pozornosť preto, lebo Zsámboky sa narodil v Trnave, študoval v zahraničí a po návrate zo zahraničia usadil sa

vo Viedni, bol v službe cisárskeho dvora a známe svoje diela, s ktorými si získal dobré meno nielen doma, ale aj v zahraničí, písal po latinsky a po nemecky.

Autor na základe svojich výskumov konštatuje, že Zsámboky, hoci väčšiu časť svojho života strávil v nemadarskom prostredí, svoju materčinu používal tak v živej reči, ako aj písomne. Poznáme od neho sedem po maďarsky písaných listov, adresoval ich svojim príbuzným v Trnave. Jeho pravopis je menej konzekventný ako pravopis pisárov, jazyk listov odzrkadľuje jednotlivé znaky maďarského jazyka používaného v Trnave a na jej okolí; preto z hľadiska historickej dialektológie môžeme ich použiť ako pramene.

ZSÁMBOKYS (SAMBUCUS) MISSILIIEN IN UNGARISCHER SPRACHE

Resumé

Der Verfasser untersucht in seiner Studie, ob der große Polyhistor, János Zsámboky seine ungarische Muttersprache schriftlich verwendet hat. Diese Frage ist beachtenswert; er ist in Nagyszombat (Trnava) geboren, hat im Ausland studiert, nach seiner Heimkehr wurde er in Wien seßhaft. Er stand im Dienste des Hofes, hat seine Werke, die ihm einen großen Namen nicht nur in seinem Vaterland sondern auch im Ausland errungen haben, in lateinischer und deutscher Sprache geschrieben.

Auf Grund der Untersuchungen stellt der Verfasser fest, daß Zsámboky, obwohl er den größten Teil seines Lebens nicht auf ungarischem Sprachgebiet verbracht hat, seine Muttersprache auch mündlich und schriftlich gebraucht hat. 7 Briefe (Missilien) sind hinterblieben, diese wurden an seine Verwandten in Nagyszombat (Trnava) geschrieben. Seine Rechtschreibung ist weniger konsequent als die der Schreiber, seine Sprache spiegelt die Eigentümlichkeiten der in Nagyszombat (Trnava) und in der Umgebung verwendeten ungarischen Sprache wider, so können die Briefe vom Standpunkt der historischen Dialektologie aus als Quellen verwendet werden.

ZL
R

s c

pr
ja
ne
vy

ús
ot
ob
jo

že
vp
us
ja

po
me
za
pr
ov
na
zá
zv

O VZÁJOMNOM VPLYVE NEPRÍBUZNÝCH JAZYKOV

ONDRUS PAVOL, Bratislava

Pri skúmaní vzájomného vplyvu nepríbuzných jazykov možno sa stretnúť s dvoma krajnými prípadmi:

Ak sa jedinec, príslušník inonárodného jazyka, ocitne v cudzojazyčnom prostredí, t. j. v absolútnej izolácii od svojho rodného jazyka, znalosť jeho jazyka ustupuje po schéme otec—syn—vnuk tak, že vnuci alebo už vôbec nepoznajú jazyk svojich starých rodičov, alebo poznajú len jednotlivé slová, výrazy a zvraty.

Ak sú však v kontakte dva relatívne samostatne žijúce jazykové kolektívy, ústup jazyka jedného z týchto kolektívov sa neuskutočňuje podľa schémy otec—syn—vnuk. Situácia je tu veľmi zložitá a proces, vytvorený kontaktom oboch jazykov, sa dá nazvať: vzájomný vplyv jazykov. Nás tu zaujíma vzájomný vplyv nepríbuzných jazykov.

Ak je pri vzájomnom styku kolektívov rozličných jazykov stav taký ideálny, že sa historickospoločenské podmienky pre kontakt nemenia a hlavný smer vplyvu trvale ide od jedného jazyka k inému, vzájomný vplyv jazykov sa uskutočňuje v troch štádiách. Až po nich dochádza k substitúcii jedného jazyka jazykom druhým.

Prvé štádium je charakterizované tým, že nositelia obidvoch jazykov žijú popri sebe relatívne samostatným a uzavretým životom. Nepriamy kontakt medzi nositeľmi oboch jazykov — a to najmä na hraničnej etnickej zóne — zaisťujú predovšetkým príslušníci vrstvy obchodníkov, remeselníkov a pod. pri výmene výrobkov medzi nositeľmi jazykov, zúčastnených na vzájomnom ovplyvňovaní. V podmienkach jednorečovosti a začínajúceho bilingvizmu najmä na etnickom rozhraní sa prevzaté slovo modifikuje podľa fonetických zákonitostí preberajúceho jazyka. Na konci tohto štádia sa však už modifikácie zvukovej stránky prevzatých slov neuskutočňuje pravidelne.

V druhom štádiu sa bilingvizmus rozšíri na všetkých príslušníkov ovplyv-

ňovaného nárečia a intenzívnejšie je zasiahnutá nielen slovná zásoba, ale aj syntax a frazeológia: menej morfológia, lebo je na nepriamej ceste lexikálneho preberania. Rodný jazyk začína ustupovať zo spoločenského života nositeľov ovplyvňovaného jazyka. V konečnej fáze tohto štádia gramatické systémy ovplyvňovaného a ovplyvňujúceho jazyka sa dostávajú do kolízie, ale nemiešajú sa.

Tretie štádium je poznačené substitúciou ovplyvňovaného jazyka jazykom ovplyvňujúcim, utvrdením novej jednorečovosti. Rodný jazyk nositeľa ovplyvňovaného jazyka zabúdajú a prestáva mať funkciu dorozumievania. Odumretím posledných nositeľov jazyka ovplyvňovaný jazyk zaniká.

Vzájomný vplyv nepríbuzných jazykov v uvedených troch štádiách však nikdy nebýva priamočiary, nezodpovedá sa s načrtnutou schémou, ale prebieha „cikcakovite“: podľa toho, ako sa menia historickospoločenské podmienky, mení sa aj prevládajúci vplyv jedného jazyka na druhý v jednotlivých fázach vyznačených štádií.

Záver zo sledovania vzájomného vplyvu nepríbuzných jazykov je takýto:

Ak sa príslušník niektorého jazyka ocitne v cudzojazyčnom prostredí v absolútnej izolácii, vzájomný vplyv týchto jazykov, vlastne ústup rodného jazyka príslušníka, osamoteného v cudzom jazykovom prostredí, sa uskutočňuje podľa schémy: otec—syn—vnuk.

Ak však je pri vzájomnom vplyve jazykov situácia taká, že sú v kontakte dva spoločenské kolektívy s relatívne samostatným spôsobom života, vzájomný vplyv týchto jazykov, konkrétne ústup toho jazyka, na ktorý je sústredený vplyv iného jazyka, sa nekryje časove so schémou otec—syn—vnuk, ale je zložitejší, komplikovanejší a časove omnoho rozsiahlejší, ako je to pri schéme otec—syn—vnuk. Je to samozrejmé, lebo sú v kontakte a navzájom sa ovplyvňujú jazyky dvoch zložitých, živých a pretvárajúcich sa spoločenských celkov.

Vzájomný vplyv jazykov autor tohto príspevku opísal v štúdiu *Triedenie a hodnotenie javov vzájomného vplyvu nárečí príbuzných a nepríbuzných jazykov*, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, roč. XI.—XII., Bratislava 1959—60, s. 3—26.

A SZLOVÁKIA TERÜLETÉN LEVŐ DUNÁNTÚLI ÉS PALÓC NYELVJÁRÁS KÖZTI ÁTMENET KÉRDÉSÉHEZ

SIMA FERENC, Bratislava

Tisztelt jelenlévők!

A szimpóziumra más című előadással jelentkeztem. A palóc *ágyuk, fonyuk* féle kijelentő módú igealakok rövid palatálisának az eredetét akartam bemutatni. A magyar nyelvtudomány nagy tekintélye, Melich János a tárgyias igeragozásról szóló, 1914-ben megjelent monográfiájában (8) ezt a palatálist rövidüléssel magyarázza. A palóc nyelvjárás ismeretében viszont világos, hogy az ilyen alakok másodlagosak ugyan, de nem rövidüléssel, hanem a *kötyük, kűgyük, fenyük, cserélyük* analógiájára keletkeztek, amiről tanúskodnak az olyan *vāruk, biruk, foguk, vāguk, szokuk, dobuk* féle *j*-tlen alakok is. Tudva-levő ugyanis, hogy *-i, -ü* előtt a palócban a *d, t, n, l* igen gyakran palatalizálódik. Mindezt nem tartottam aztán szükségesnek előadni, mert mint a fejtegetésemhez való előkészületek során kiderült, a magyar nyelvtudományt sok jó magyarázattal ellátó Horger Antal ezt előlem már 1922-ben elírta (MNY. XVIII, 7–9). Ilyen körülmények között más témát kellett választanom. Lévén pedig szimpóziumunk tárgyköre túlnyomórészt a szlovákiai magyar nyelv és irodalom, ezt a másik témát is a magyar nyelvészet itteni kérdésköréből akarom meríteni.

*

Közismert, hogy Szlovákia déli határszélén hol szélesebb, hol szűkebb sávban három magyar nyelvjárás-területnek az északi részei vonulnak végig: a dunántúlinak, a palócnak és az északkeletinek. Úgy hiszem, ha még teljesen nem is, de elméletileg már hozzá lehet látni annak a sajátosan szlovákiai hungarisztikai kérdésnek a tisztázgatásához, hogy a Csallóköz és a Mátyusföld dunántúli típusú nyelvjárása és a palóc nyelvjárás milyen módon

is különül el egymástól, és ebből kifolyólag ahhoz, hogy hol és mi módon vonul a két nyelvjárást egymástól elkülönítő határ.

A nyelvtudományi köztudat szerint a két nyelvjárásterület közti határt nagyjából a Vág folyó alkotja (vö. Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink* 80). Kálmán Béla térképe szerint (uo. 119) a Szered (Sered) alatti Vágát (Váhovce) a dunántúli nyelvjárásterülethez osztva, a határ a Vágon halad egészen kb. Vágsellyéig (Šaľa), onnan a Vágtól keletre irányul és Érsekújvár (Nové Zámky) alatt délkeleti irányban a Garam torkolatáig húzódik. Ami e Vág és Garam közti vonaltól a Dunáig délre esik, az a magyar nyelvjárásterület — ezen Ógyalla (Hurbanovo), Komárom (Komárno) és Párkány (Štúrovo) tájékoztató városokkal együtt — a dunántúlihoz sorolandó.

A nyelvjárásterületek közti határok, még ha a térképre vonallal vannak is berajzolva, a nyelvjáráskutatók számára semmiképpen sem jelentik a szomszédos nyelvjárásterületek egymástól való éles elkülönítését. Az ilyen határvonal úgy értelmezendő, hogy a két kérdéses nyelvtérület átmeneti sávjának kb. itt a közepe. Hogy pedig mekkora szélességű ez az átmenetinek vagy vegyes jellegűnek mondható sáv, az külön kérdés. Persze jó okkal elő lehetne állni azzal az ellenvetéssel, hogy a természeti akadályokon: a nagy folyók, hegyvonulatok mentén kialakult nyelvjárási határok élesek lehetnek. Ez igaz, azonban a Vág — mint az eddigiekből is látjuk — ebből a szempontból nem volt nagy folyó.

Melyek lehetnek azok a kritériumok, amelyek segítségével fényt deríthetünk a csallóközi—mátyusföldi és a palóc közti határsávra?

Ha nem akarunk parttalan folyómederbe elveszni, semmi esetre sem vállalkozhatunk e két nyelvjárásterület valamennyi jelenségének a feltárására, mint ahogy azt a monográfiai feldolgozásokban szokásos és szükséges, mert olyan jelenségek számbavételére is időt pazarolnánk, amelyek bár egymagukban és a vizsgált nyelvjárásra nézve érdekesek és teljes jellemzéséhez szükségesek, a két nyelvjárásterület egymástól való elhatárolása szempontjából azonban keveset vagy semmitmondók. Fölösleges volna pl. egybevetni a mindkét nyelvjárásterületen számbavehető, bármennyire is nagy megterhelésű jelenségeket, ha szembeállítás szempontjából a két nyelvjárás egyikére sem kizárólagosan jellemzők, mert mind a kettőben megvannak. Gondolok itt mind a két nyelvjárásterület nagy megterheltségű *ë*-zésére, mely a palócban nagyobb mérvű, mint a dunántúliban, vagy a kisebb horderejű, de mindkét helyen meglévő *ö*-zésre, mely viszont a csallóköziben erősebb, mint a palócban. Megjegyzendő, hogy most nem gondolok a felső-kis-dunai *ö*-ző szigetre, hanem a terület nem *ö*-ző részeire. Szót sem érdemel talán, hogy a szórványos jelenségek, mint az *u*-zás (*csukoiládé, bujtár, kufër, ustor, vánkus* stb.), a magánhangzók nyúlása (*cúkor, túd, úcca* stb.), a szóbelseji mássalhangzók ikerítődése (*gondüllok, beszüllék, bíllég, nedvesset* stb.) és a szóvégiek nyúlása (*házzonn,*

szépenn), az *l*-nek az *r*-re való hasonító hatása (*gyakollat*, *salló*, *talló*, *kollát*, *öllés* stb.) még kevésbé kontrasztív értékűek, mert kisebb-nagyobb mértékben különféle nyelvjárásterületeken megtalálhatók.

Kontrasztív értékűek tehát azok a jelenségek és nyelvi tények, amelyek az egyik nyelvjárásterületen megvannak, a szomszédosról viszont hiányoznak. Vonatkozik ez persze azokra a nyelvi jelenségekre és tényekre, amelyek mint a nyelvjárás jellemzői a szomszédos nyelvjárás felé nagy területen megtalálhatók, és a szomszédos területre mint olyanra viszont az jellemző, hogy e jelenségek és nyelvi tények ott nincsenek meg, illetve eltérő, az előbbiekkal szembeállítható módon realizálódnak.

Félreérthetetlen illusztrációként először említsük meg a csallóközi — mátyusföldi és a palóc nyelvjárásterület hangtana terén mutatkozó szembeállítható eltéréseket, és próbáljuk ki átmenet-megállapító teherbírásukat.

Közismert, hogy a dunántúli nyelvjárástípus nagyfokú *l*-ezése szembenáll a palóc — jelenlegi vagy közelmúltbeli — *ly*-ezéssel. A Csallóközben és a Mátyusföldön az irodalmi nyelv tükrözte *ly*-es esetek nagy részében nem *j*-t találunk, hanem *l*-t: *góla*, *folosó*, *királ*, *mëllik*, *luk*, *ibola*, *pëlva*, *gulás* stb. A palóc nyelvjárásterületen az ilyen szavakra palócra jellemzően *ly*-et, újabban esetleg *j*-t találunk.

A hangtan teréről idézendő még a rövid és a hosszú veláris nyílt magánhangzónak a realizációja: a rövidé a palócban illabiális, a Csallóközben és a Mátyusföldön labiális, a hosszúnak pedig a palócban labiális, amazokéban viszont szembeállíthatóan illabiális. Nyilvánvaló tehát, hogy az *l*-ezés dunántúlias vonás, az *á*-zás meg az *ā*-zás pedig palócos. Már ennek a két jelenségnek a saját területével ellentétes szomszédos területen való előfordulása is mutatja, hogy az átmeneti sáv igen széles lehet és hogy elsősorban vegyes jellegű. A Vágtól messzire eső Nyitra vidékének a nyelvjárása — egyelőre csak az illabiális *ā*-ra meg a labiális *ā*-ra hivatkozva, palóc típusú. Ám az *ā*-zó és *ā*-zó Vicsápapáti (Výčapy—Opatovce), Barslédec (Ladice), Csehi (Nitrany) vagy Nagycétény (Velký Cetín) egyúttal nem *ly*-ező, ahogy egy palóc típusú nyelvjárásra illendő volna, hanem *l*-ező, mint ahogy a dunántúli nyelvjárásterületen szokás, vagyis az említett községek palóc nyelvjárása dunántúli vonással is rendelkezik. A Vág folyótól nyugatra viszont a jellegzetesen csallóközi és mátyusföldi *l*-ezés mellett egyes községekben az *a* hangok közül mind a kettő vagy legalábbis az egyik, a rövid, az *ā*, palócos vonást képvisel. Így van ez pl. Vágán (*ā*—*ā*), Galántán (*ā*—*ā*), Kajalon (*ā*—*ā*). Palóc nyelvjárásterületen viszont a Nyitra vidéki Pogrányban (Pohranice) dunántúli vonásként pedig használatos a labiális rövid *a* és az asszonyok kiejtésében a magatiszta illabialitásában a hosszú *ā*. Az illabiális rövid *ā* és a labiális hosszú *ā* kapcsán azonban megjegyzendő, hogy csallóközi előfordulásukat — amennyiben ott csak kötött és nem független realizációk, mint a palócban — nem

lehet palócos vonásként hasznosítani. Létrejöttük ilyen esetben ti. egyrészt — az *á*-nak — az *á* előtti helyzettől, másrészt — az *ā*-nak — az *l* elmaradásától függ, s a palócban az ilyen eredetű *á* nem szerepel külön esetként, egybeesik a kizárólag labiális realizációjú szabad *ā*-val.

A hangok megterhelése terén is találhatók szép számmal jelenségek és tények, amelyek segítségével vizsgálható a csehszlovákiai dunántúli típusú és a palóc nyelvjárásterület közti átmeneti sáv szélessége és átmeneti volta.

Mivel a megterhelés — mint köztudomású — egyes szavakon, pontosabban: morfémaikon jelentkezik, itt is célszerűnek mutatkozik elsősorban határozott számú elemeken megejtteni a vizsgálatot. Az ilyen határozott számú és mind a két szóbanforgó nyelvjárásterület számára teljes bizonyossággal közös elemeket a toldalékrendszer tartalmazza. A toldalékrendszeren ugyanazok a megterhelési eltolódások manifesztálódnak, mint akár a tömorfémákon és az eltolódásnak az egyik nyelvjárásterületen való megléte, a másikon pedig hiánya vagy eltérő jellege szolgáltatja a két nyelvjárásterület jellemzőit és egyúttal az egybevetés alapjául vehető eltérő jelenségeket. Egy-egy morféma-n olykor több változás is tükröződik, úgyhogy egyszerre több jelenségnek a hordozója lehet, ám nem szükségszerűen, mert szembeállítás szempontjából nem kell, hogy valamennyi hasznosítható legyen. A palóc *-ért*, *-ér*, *-é* változatú határozóragnak a dunántúli típusú nyelvjárásban *-ír*, *-i* alakok felelnek meg, tehát mindkét nyelvjárástípusbeli *-ért* ragon összesen négy jelenséget mutathatunk ki: az *é*-zést, az *i*-zést, a *t* lekopását és az *r* lekopását. Minekutána e négy jelenségből kettő a két vizsgált nyelvjárásterületen egyaránt előfordul, nincs kontrasztív ereje, a ragnak csak az *é*-zése, illetőleg *i*-zése állítható szembe, csak ez a két jelenség kontrasztív értékű. Az *-ít* képző esetében, mivel a palócban ugyanilyen alakban használatos, de a Csallóközben és a Mátyusföldön ugyan szintén *i*-ző alakban, de hosszú mássalhangzóval — *-itt* (*ipítt*, *taníttó*) — csak a *t* kvantitása közti különbség kontrasztív. A *t* nemcsak az *-ít* képzőben szokott a dunántúliban megnyúlni, hanem, mint a *fűtt* ige s hasonló példák mutatják, más esetekben is, és így a toldalék területéről bemutatható híján más fajta morféma-n szemléltetjük az egy morfématesten föllépő több jelenségnek a kontrasztív hasznosíthatóságát: a *szét* határozószó, illetve igekötő a palócban szinten *szét*, ám a dunántúli nyelvjárásterületen *szítt*, egyrészt *i*-zve, másrészt megnyújtva a mássalhangzót. Mind a négy jelenség kontrasztív erejű.

Szemléltessünk néhány morfonológiai jellegű kontrasztív jelenséget.

A csallóközi és a mátyusföldi nyelvjárásra jellemző, hogy nemcsak megtartotta a toldalékok *u*-jának, *ü*-jének zártságát: *tanúllók*, *szabadút*, *fordútam*, *merüll*, *kerüll* stb., hanem hogy a megfelelő középzártak rovására megterhelésüket még növelte is: *csókuáll*, *gyaloguáll*, *számuáll*, *parancsuáll*, *táncuállók*, *füstuáll*, *ebíduáll*, *ineküáll* stb. vagy a *-ból* ~ *-böl*, *-tól* ~ *-töl*, *-ról* ~ *-röl* határozó-

ragokban: *ajtóbú, kapubú, fülembű, kezibű, papirtú, gyeréktű, ruhárú, falrú, körömrú, füzetrű*. Ez a helyzet az egész szlovákiai dunántúli típusú nyelvjárásterületen. A palócban viszont nemcsak hogy az eredetileg középzárt magánhangzók középzártaknak maradtak, hanem a toldalékok eredetileg zárt magánhangzói is — legalábbis a nyugatiban — középzártakká változtak. Tehát az előbbi *ú ~ ű*-s példák a palócban: *tánolok, szabádót, fordótám, merő, kerő, csóko, gyálogó, számó* v. *számol, tancolok, füstöl* v. *füstő; ájtóbó, kápúbó, fülembő, kezibő, papírtó, gyeréktő, fálró, körömrő* stb.

Az átmeneti sávból csak három falu nyelvjárásán mutatjuk be a kevert jellegűséget: a mátyusföldi Kajalén (Kajal), a Párkánytól (Štúrovo) északnyugati irányban viszonylag nem messze levő Köbölkútén (Gbelce) és a szintén Párkánytól kb. ugyanilyen távolságban északabbra a Garam partján fekvő Bényén (Bíňa).

Kajalon a *józánú, rosszú, gázú, szentű, kálápostú, kutyástú, bőröstű, köröszű, szorúll, türúll, törüközik, kiszűll, -bú ~ -bű, -tú ~ -tű, -rú ~ -rű* féle dunántúli alakok mellett használatosak a palócos *elárol, fütýöll, fésőkönny* félek. A *rú-lád, tülem, szágúll, hájúll, gondútá, kóstúd* dunántúliasan *o > u* változásokkal szemben megvan a palócos *számóllok, számól, horgóllunk, horkótok, rombónak*. Az *-él* toldalékos szavak Kajalon szintén nem változtak dunántúliasan *ű*-sekre, hanem palóc jellegűen (nyugati palóc) *ő*-vel hangzanak: *csípőll, fűrőszőnyi, rendőnyi, csirippősz, ismétőve, lésző, vésző, viccősz, köhécsősz, felesőll, kerepőll, tisztőll* stb.

Az egyébként szintén dunántúli jellegű Köbölkúton, ahol *szabadút, javút, fordútam, ablagbú, ólbú, szivattyúbú, majorbú, szájábú, aratásrú, halastótú, csikótú, dinnyébű, gyerékrű, novembértű, tülem, tüled* félek vannak, a *pucúnyi, szagúnyi, hajúnyi, farúnyi* dunántúli alakokkal az olyan *orvosőnyi, gúnyóta, pácójuk, rukkósz, titkóta, gondóta, dobótam, gombókozik, poróta, dörömbötek, őronyi* stb. palócos alakok állíthatók szembe. Az *-él* végezetűek itt is palócos alakúak: *inekőt, fírészöll, szüretöll, ineköll, vezínyöll, csípőll* stb.

A palóc Bényben, ahol az *-él* nyugati palócosan *-öl ~ -ő*: *köhécső, inekő, ebídő, lésző, feksző*, a *-stul ~ -stül*: *-stó ~ -stő: mindēnēstő*, az *-ul ~ -ül*: *-ó ~ -ő*: *gyógyó, tánó, fordó, cudáro, beboró, fésző, kērēstő, megvínő, kisző, sikerő, ērepő, szüretőte*, ott viszont egyes toldalékok kizárólag dunántúli alakban fordulnak elő: *-bú ~ -bű, -tú ~ -tű, -rú ~ -rű: téglábú, fábú, homogbú, szöllőbű, földrű, hūszű* stb. Az *-ul ~ -ül* megfelelője részben palócosan, részben dunántúliasan állapodott meg: *merő, fűsőnyi, perdő, szídő, szípő* — ezzel szemben: *bāmú, ború, kūrű, köpű, szorú, kerű, mozdú, fordú, őrűnyi, gyálúnyi* stb.

Azonban nemcsak kizárólagos jellegű jelenségeket állíthatunk szembe a két nyelvjárásterület elhatárolása szolgálatában, hanem átmeneti típusú alakokat is, amelyek bizonyos vonásukkal vagy vonásaikkal a dunántúli nyelvjáráshoz kapcsolódnak, másik vonásukkal vagy vonásaikkal viszont a palóchoz. Ilyen

pld. a már említett *szét* határozószó, ill. igekötő, amely a nyugati palócban *szít* alakban, tehát *i*-zően és a csallóközítől meg a mátyusfölditől eltérően nem hosszú, hanem rövid *t*-vel realizálódik. Így a *szít* teljes ellentétben áll a *szét* tisztára palócos alakkal, de részlegesen a dunántúlival. Ilyen átmeneti típusú a már szintén emlegetett *-él* hangkapcsolat is, amely ilyen realizációban tisztán palócos megoldás. A nyugati palócban a hangkapcsolat magánhangzója labializálódott, *-öl* (*-ő*) lett belőle — gondoljunk csak az *ő inekő, tē tésző, vésző* féle adatokra. Ezek magánhangzójuk középzártságával a tisztára palóc *ē*-s megoldáshoz kapcsolódnak. A hangkapcsolat labialitását viszont a dunántúli, zárt labiálist tartalmazó adatokban találjuk: *ő inekű, tē tészű, vészű*. A kontrasztív jelenségeknek ez a típusa is — magától értetődően — nemcsak e két képviselőre korlátozódik.

Előadásomban nem akartam pontosabbra megvonni a szlovákiai dunántúli és palóc nyelvjárasterület között a határt, hanem tulajdonképpen csak föl akartam vetni és némileg tisztázni a problémát. Érdekesnek ígérkező és mindenestre hasznos feladat elé állítja a kutatót.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY LEHETŐSÉGEI

SKALIČKA VLADIMÍR, Praha

Felszólalásom témája: „A magyar nyelvtudomány lehetőségei“ — azt a benyomást keltheti, hogy áttekintést szeretnék adni az itteni hungaristák tevékenységéről. A célkitűzésem azonban sokkal szerényebb: a magyar nyelvészetnek csak egy szűk részét szeretném áttekinteni — éspedig a magyar nyelv jellegét.

Tudom, hogy már írtak a dologról, különösen a régibb magyar nyelvészetben. Például sokat tanultunk Simonyi Zsigmond immár nyolcvanéves könyvéből. Az utóbbi években sok munka jelent meg, amelyek a magyar nyelv egyes sajátosságait tárgyalják, sokszor egy pontos módszer alapján. De nincsen még mind ez ideig olyan munka, ahol a magyar nyelv rendszerének a jellege látható volna.

Nem vagyok képes sem ebben a felszólalásban, sem egy nagyobb munkában a magyar nyelv képét adni. Csak arra szeretnék rámutatni, hogy egy ilyen munka lehetséges és hasznos volna. Az, amit gyakorlatilag és a nyelvészeti munkából tudunk, ehhez elegendő alapot szolgáltat.

Ha egy nyelvnek a jellegét szándékozunk leírni, különféle módszereket alkalmazhatunk. Énnekem az úgynevezett nyelvi tipológia lesz a támpontom.

A magyar nyelv tipikus agglutináló nyelv. Nyilvánvaló ez a nyelvész számára, aki látja a morfémák hosszú sorozatait, pl. *várhatta, nyelvészeknek*, vagy a névragozásnak az egyöntetűségét, a nemek hiányát, az egyezésnek a hiányát. De az is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvben az ún. poliszintetikus típus sok sajátossága: az összetételek — a magyar nyelvnek nagyon fontos és tipikus sajátossága. Az igekötők még inkább poliszintetikus jelenségnek tekinthetők. (A jellegük más, mint a szláv vagy a latin prefixumoké.) Bizonyos mértékig fontos a magyarban az úgynevezett flexiós típus: a ragozás egyöntetű, ahogy mondtuk, de az igének van két „konjugációja“ (az ikes és az iktelen); van sok ún. „subdeklináció“ és „subkonjugáció“ a név

és az ige nyelvtanában; vannak váltakozások, mint pl. tehén—tehenek, kehely—kelyhek, szó—szava, kő—köve stb. stb. Másik fontos sajátosság az ún. szabad szórend, amely csak az ige frázisát illeti, de az éppen a magyar nyelv folyékonyságának egyik forrása. Nem nagyon fontos az ún. izoláló típus, amely pl. a névelő struktúrájában fordul elő. Gyakorlatilag nem létezik a magyarban az ötödik típus, az introflexió. Ezzel eljutottunk a témám kérdéséhez: hogyan lehet erről a támponttól elindulva a magyar nyelvnek az igazi jellegét megállapítani? Azzal, amit eddig tudunk, csak általánosságban tudjuk leírni a nyelvet. A mélyebb leírás számára pontosabban, pontos számokkal kell kifejezni a nyelv egyes sajátosságait — és éppen ez az, ami nekünk hiányzik — ez az, ami lehetséges lenne és aminek lenni kellene.

Most próbáljuk meg az egyes sajátosságokat vizsgálni, és a problematikus pontokra rámutatni.

Ami a hangzórendszert illeti, a magyar nyelv teljesen megfelel az agglutináló nyelvek struktúrájának. A magyar nyelv erősen mássalhangzós nyelv, a mássalhangzók száma sokkal nagyobb, mint a magánhangzóké. Továbbá számos a mássalhangzók csoportja — még több a morféma határán, mint a morféma belsejében. Az ismert dolog: csak a morféma határán keletkezhetnek olyan fonémacsoportok, mint p. *kertben*, *kalandban*, *csontra* stb. stb.

Fontos dolgok ezek. De pontosan és biztosan csak akkor beszélhetünk, ha már kész lesz a hangzók disztributív leírása.

A magyar morféma két nagy csoportra oszlanak, és pedig az autoszemantikus és a szinszemantikus morfémaakra. Az első osztályhoz tartoznak a tövek, a másodikhoz a ragok, jelek, képzők és a formális szavak (névutók, kötőszók, névelők, névmások). A két osztály különbsége világos: a tövek hosszabbak, szemantikailag fontosabbak, elhelyezésük a szó belsejében stabil. De nem tudjuk mind ez ideig, hogy milyen a számuk az egy szótagú morféma(é)knak (ad-, él-, ér-), két szótagú morféma(é)knak (ember-, gyermek-, kapu-), három szótagú morféma(é)knak (ceruza-, katona- stb.).

A második osztályban külön állanak a formális szavak. A számuk a magyarban kisebb, mint másutt (pl. a szláv nyelvekben). Előfordulásuk az izoláló típus bizonyítéka. Különben a magyar névelő struktúrája fontos.

A többiek közt külön állanak az igekötők, amelyekről még beszélni fogunk. A ragok, jelek és a képzők közötti különbség világos, de nem olyan nagy, mint pl. a szláv nyelvekben, másrészt világosabb, mint pl. a törökben. A dolog pontos leírására még szintén várunk kell.

A szó világos egység. Van sok sajátossága: a *tő* a szó elején van (kivétel: az igekötők), van egy hangsúlyos szótag (kivétel: az enklitikon, a hangsúlytalan melléknév), van magánhangzó-illeszkedés (nem működik az összetett szavakban, az igekötős igékben).

A legfontosabb kivétel: az összetett szavak. A magyar helyesírás azt mu-

tatja, hogy a szó mint nyelvi egység nem világos: *ezüsttárca* — ez a helyesírás szerint egy szó, *cigaretatárca* egy szó, de *ezüst cigaretatárca* két szó. A valóságban úgy áll a dolog, hogy a szó egységének a kérdése ebben az esetben nem fontos.

Látható, hogy a szónak az egysége bonyolult dolog. Sokat kell még dolgozni rajta addig, míg pontosan válaszolhatnánk erre a kérdésre, hogy mi a szó a magyarban.

A szó szónak még egy másik jelentése is van, és pedig 'lexéma', a szókészlet egysége. Ez az egység fontos a nyelvben, de az agglutináló típusban kevésbé világos, mert ahogy mondtuk, a képzők, jelek és ragok között nem olyan nagy a különbség.

A szavak osztályozásának a következménye: a szófajok. A szófajok a magyar nyelvben majdnem ugyanazok, mint más európai nyelvekben. Ha a nyelvtanokban különbségek vannak (pl. ha a magyar főnévi igenév, melléknévi igenév és határozói igenév külön szófaj), az inkább a különböző nézeteknek a következménye.

Mindenesetre a képzők és a ragok közötti különbség kisebb, mint másutt — ezt már tudjuk —, s ezért nem oly világos a különbség a két lexéma és egy lexéma között. Ezért is érthető, hogy az igenevek a magyar nyelvtanban külön szófajként szerepelnek. A magyar „határozóknak“ (határozók a cseh nyelvtan szerint!) még most is határozóragjuk van (szépen, kevesen), s ezért még mostan is a melléknév szófajához tartoznak.

A szófajok kérdésében tehát az agglutináló típus nyilvánul meg, nem tisztán persze. Egy tisztább agglutináló nyelvben — mint pl. a cserkeszben — a szófajok különbsége csekély.

A szóalkotás a magyarban részint az agglutináló, részint a polisintetikus típus alapján fejlődik ki. Az agglutináló típus szerint a szó a képző segítségével keletkezik. Az így keletkezett szavak száma óriási — nem fontos, hogy természetes úton keletkeztek-e vagy a nyelvészek segítségével. Úgy látszik, hogy nagyobb a számuk, mint más nyelvekben, pl. a szláv nyelvekben. Hogy erre a kérdésre pontosan válaszolhassunk, szükség volna egy nagy analizáló munkára.

Az összetett szavak helyzete hasonló. Az európai nyelvek között a magyarban a legtöbb az összetett szó, s azért a legjobban itt alakul ki a polisintetikus típus. Sok ezer összetett szó van a magyarban, sok típus fordul elő, mint tudjuk (vö. például lim-lom, vörös-zöld, hátgerinc stb. stb.). Sokat írtak már a magyar összetett szavakról, de eddig még nem tudjuk, hogy milyen tágas az összetett szavak királysága, minek felel meg más nyelvekben.

A praefixum verbale létezik sok nyelvben (a grúzai, latin nyelvben, szláv nyelvekben stb.). Ezekben a nyelvekben rendszerint a prefixumokról beszélünk, de vannak nyelvészek, akik *des verbes composés* beszélnek. Valóban

van a prefixumok szemantikájában valami közös az összetett szavakkal. Hogy milyen fontos ez a „közös“, azt éppen a magyarban látjuk: itt vannak az igekötők, amelyek sokkal inkább autoszemantikus egységek. Az igekötő sokkal több, mint más nyelvekben a prefixum. Csak a német prefixumok hasonlóak. A magyarban vannak olyan igekötők, mint a *tovább-* (ném. *weiter-*), *vissza-* *hátra-*, *előre-*, *félre-*, *agyon-*, amelyeket hiába keresnénk az indoeurópai nyelvekben. A pontos leírásra ismét várnunk kell.

Ami a szókapcsolást, tehát a mondatalkotást illeti, a helyzet sokkal világosabb. Tudjuk, hogy a magyar nyelv itt is az agglutináló módszert követi. Az egyezés ritka a magyarban, csak az állítmány egyezik az alannyal és a névmás egyezik a főnévvel. Máskülönbén vagy a szórend fejezi ki a szavak szemantikus hovatartozását, vagy a vonzat — mind a kettő az agglutináló módszer kifejezője. Továbbá agglutináló a regens post rectum alapelve, amely most is az a legfontosabb elv, amely a magyar szórendet meghatározza (a melléknév a főnév előtt áll, az ige a mondat végén stb.).

Ehhez tartozik a szokásos magyar szórend: SOV (subjekt-objekt-verbum).

Másrészről még a flexiós típus fontos itt. A magyar szórend csak a nominális frázisban tartja meg az agglutináló típus előírásait. A verbális frázisban a szórend nagyon bonyolult dolog, melyet az utolsó száz évben hatalmas munkák tárgyalnak. Itt a szórend nemcsak a mondatnyi összefüggést, hanem az ún. aktuális tagolást is kifejezi. Ebben a tekintetben a magyar szórend hasonlít a szláv, latin vagy görög szórendhez. Meg kell jegyeznünk, hogy itt a nyelvi hasonlóságról van szó, nem a részletek azonosságáról.

Az összetett mondatot az agglutináló nyelvek (a török, a mongol, a koreai nyelv stb.) az igenevek segítségével alkotják. Ez a módszer még létezik a magyar nyelvben. De sokkal fontosabb egy másik módszer, a mellékmondat, amely az izoláló és flexiós nyelvekben is előfordul.

Feladatom az volt, hogy rámutassak: a magyar nyelv jellegének leírása lehetséges. De ehhez még sokat kell tudni a magyar nyelvrendszer részleteiről. Bízunk kell abban, hogy meg is fogjuk ismerni ezeket a részleteket.

Resumé

Stanovit, jaký je charakter maďarštiny, je obtížný úkol, na kterém může mnoho pomoci typologie. Maďarština je agglutinační jazyk, který má význačnou složku polysynthetickou (komposita, maďarský způsob verbálních prefixů) a flexivní (subdeklinace, subkonjugace, volný slovosled). K přesnějšímu obrazu je třeba mnoho zkoumání jednotlivostí.

Résumé

Der Charakter des Ungarischen zu bestimmen ist eine schwierige Aufgabe. Das Ungarische ist eine agglutinierende Sprache, die gleichzeitig eine wichtige polysynthetische Komponente (komposita, ungarischer Typus der Verbalpräfixe sowie eine flektierende Komponente (Subdeklinaton, Subkonjugation, freie Wortfolge) besitzt. Es sind noch ergänzende Feststellungen notwendig, um ein genaueres Bild geben zu können.

Zl
Re

a
er
a
Ma
ele
so
az
so
vá
iro
a
er
iro
en
ig
ne
an
ma

35
sá
a
(19
viz
Zsi
Tó
28

A XX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOM STATISZTIKAI FELMÉRÉSE

ZSILKA TIBOR, Nitra

1. A statisztikai módszerek és az információelmélet létjogosultságot nyert a nyelvészetben és a stíluskutatásban, ennek következtében számos olyan eredmény született, amely lényegesen hozzájárult egy-egy nyelv, illetőleg a nyelven belüli funkcionális stílusok alaposabb és teljesebb megismeréséhez. Magyar viszonylatban szintén folynak már ilyenmű vizsgálatok, ámbar az elért eredményekkel korántsem lehetünk elégedettek, mert a külföldi kutatókhoz képest a magyar nyelvtudomány és stilisztika ezen a téren még csak az első lépéseket tette meg. Ami eddig történt, az jobbra egyéni vállalkozásokból fakadt, arra vezethető vissza. Saját kutatásainkat szintén az egyéni vállalkozás jellemzi, s ilyen irányú tájékozódásunkat főként a magyar szépirodalmi stílus megismerésének, a benne rejlő törvényszerűségek feltárásának a vágya indította el. Az egész magyar irodalom statisztikai felmérése azonban erőnket meghaladó feladat lenne; éppen ezért csak a XX. századi magyar irodalom statisztikai vizsgálatát tűztük ki célul magunk elé, s mindenekelőtt ennek a fono- és morfológiai jellegzetességeit, sajátos (nyelvi) karakterét igyekeztünk feltárni. Igaz ugyan, hogy vizsgálódásaink jellege és természete nem mindig s nem mindenben újkeletű, sőt nem egy esetben inkább folytatása annak, amit már előttünk mások, így például Tolnai Vilmos, Tarnóczy Tamás, Vértés Edit, Fónagy Iván és Szende Tamás végeztek,¹ Ugyanakkor

¹ Vö. Tolnai Vilmos, *Egynéhány számadat a hangokról és betűkről*. Magyar Nyelvőr 35. 421. — Tarnóczy Tamás: *A jelölés és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól*. Nyelvtudományi Közlemények. 63. 161–178 (1961). — Vértés Edit, *Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez*. Nyelvtudományi Közlemények. 54. 118–140 (1953). — Dömölki Bálint–Fónagy Iván–Szende Tamás, *Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok*. In: Általános nyelvészeti tanulmányok. II. Szerk. Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Budapest 1964. 117–132. — Szende Tamás, *Szóstatisztikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján*. Magyar Nyelvőr. 92. 287–300 (1968).

érdemes azt is előrebocsátani, hogy kutatásunk eredményei általában nem olyan nagy korpuszok alapján készültek, mint egyes magyarországi, de kiváltképpen külföldi tanulmányok ebből a tárgykörből, amire a továbbiakban alkalomadtán még többször kitérünk. Így statisztikai vizsgálódásunk előnyeit elsősorban abban látjuk, hogy a számításokat rendszerint több költő és író művéből vett szövegrészen végeztük el. Kutatásaink eredményei közül először a fono-, majd a morfortipológiai jellegűekkel foglalkozunk, mégpedig a táblázatok szerint, a táblázatok sorrendjét követve.

2.1. Mindenekelőtt a XX. századi költészet fonémaösszetételét próbáltuk megállapítani. A fonémák magánhangzókra és mássalhangzókra való eloszlását Illyés Gyula 9, Kosztolányi Dezső 5, Tóth Árpád, József Attila, Kassák Lajos és Weöres Sándor 4-4 kiválasztott költeménye alapján számítottuk ki.² A versek összesen 24.247 fonémát tartalmaztak, s ezek közül 40,68 a magánhangzókra, 59,32 % pedig a mássalhangzókra esik (lásd az 1 táblázatot). Ebből ki lehet számítani a vokálisok és a konzonánsok előfordulásának valószínűségét, valamint az eloszlásukra vonatkozó reális (relatív) entrópiát és redundanciát. A következő eredményeket kapjuk:

$V_{(p)}$	$K_{(p)}$	$H_{1(h)}$	R
0,407	0,593	0,9749	0,0251

Eredményeink inkább Tolnai Vilmos számításait látszanak igazolni, azokhoz állnak közelebb; Vértés Edit eredményei eltérőek, kevésbé egyeznek számításainkkal.³ Tolnai Vilmos számításai szerint ugyanis a magyar nyelvben a vokálisok a fonémák 41,2 %-át, a konzonánsok meg 58,8 %-át alkotják, s ez az arány többé-kevésbé megegyezik fentebbi eredményünkkel.

2.2. Az egyes fonémátípusok megterheltségét, a rájuk eső frekvenciárészesedést már csak Tóth Árpád, József Attila, Kassák Lajos és Weöres Sándor versei alapján számítottuk ki. A 16 költemény összesen 16 269 fonémát tartalmaz, s eloszlásuk, a palatális és a veláris magánhangzókra, valamint a zöngés és a zöngétlen mássalhangzókra jutó abszolút és százalékos frekvencia önmagában, összevetés nélkül nemigen magyarázható (2. táblázat). Így inkább kiindulópontként szolgálhat a további kutatásokhoz, még akkor is, ha Fónagy Iván már el is végzett hasonló vizsgálatokat egyes költeményeken.

A 6 594 vokális időtartam szerint a következőképpen oszlik meg: a rövidekre

² Illyés Gyula 9 versét a *Dőlt vitorla* c. verskötetből választottuk (Bratislava 1965). — Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei. Budapest 1964. 87–93. — A további négy költőtől 4-4 verset választottunk. Vö. Zsilka Tibor, *A költői nyelv entrópiája és variabilitása*. In: *Stilisztika és statisztika* (nyomás alatt).

³ Vértés Edit hangstatisztikája szerint a magyar nyelvben a magánhangzókra 42,3 % és a mássalhangzókra 57,7 % jut (vö. NyK. 54. 108).

a magánhangzók 74,54 %-a, a hosszúakra 25,46 %-a jut. Ennélfogva a hosszú magánhangzók a vokálisok egynegyedét teszik ki hozzávetőlegesen, ami gyakoriságukat bizonyítja, arról tanúskodik.⁴ Véleményünk szerint ennek a ténynek is jelentős szerepe van abban, hogy nemcsak a korábbi, de még a XX. századi költészet is nagymértékben időmértékes verselés; s természetesen abban, hogy a magyar költészet egyáltalán meg tudta tartani időmértékes jellegét, tulajdonságait. Persze, tisztában vagyunk vele, hogy itt más okok is közrejátszottak.

3.1. Statisztikai vizsgálódásunk során külön figyelmet szenteltünk a szavak hosszának. A szóhosszúságot 5 költő versei alapján vizsgáltuk meg; arra nem törekedtünk, hogy mind az 5 költőtől egyformán hosszú anyagot, ugyanannyi szót, ill. szótagot válasszunk ki. Ellenben így is szükségesnek mutatkozik elmondani, hogy hány szót és szótagot tartalmaznak az egyes költőktől vett korpuszok.

	Szavak:	Szótagok:
Tóth Árpád	1 887	3 769
Kosztolányi Dezső	726	1 449
József Attila	1 603	3 210
Kassák Lajos	487	1 116
Weöres Sándor	407	799

Ebből ki lehet számítani, hogy az 5 költő verseit összesen 5 110 szó és 10 343 szótag alkotja. E számadatok segítségével kiszámított számtani középérték annak a bizonyítéka, hogy a XX. századi költészetben a szavak átlagos hossza megnövekedett s elérte azt a szintet, amely Tarnóczy számításai szerint a prózára jellemző⁵ (3. táblázat). A szóhosszátlag növekedésének oka nagyon is egyszerű, kézzelfogható: a XX. századi magyar költészet a szabad vers elterjedése óta egyre jobban a próza irányában fejlődik; ennek folytán s ezzel egyetemben elvesztette — főleg egyes modern költők esetében — a hagyományos és szokványos értelemben vett ritmikai sajátosságait, ritmikuságát. Alkalmasint ebből adódik, hogy a hosszabb szavak, szóalakok nemcsak létjogot szereztek a költői nyelvben, hanem az innovációra helyezett súly, az új stílusnorma helyel-közzel meg is követelte őket. — A prózára vonatkozó számításaink is érdekes eredményeket hoztak. Itt is 5 írótól választottunk ki megfelelő korpuszokat. A kiválasztás úgy történt, hogy a kommersz irodalom is képviselve legyen. Mindazonáltal Berkesi András prózai szövegét is megvizsgáltuk ilyen szempontból, ellenben előre kell bocsátanunk, hogy ez lényegesen nem alakította, befolyásolta számításainkat. A kommersz

⁴ Vö. Dömölki—Fónagy—Szende, i. m., 126.

⁵ Tarnóczy Tamás számításai szerint a magyar költészet átlagos hossza szótagokban 1,9435 és a prózáé 2,0192.

irodalmat tudvalevőleg az is jellemzi, hogy nem tér el az átlagostól, a hagyományostól, a megszokottól, amit ebben az esetben is alátámasztanak s megerősítenek eredményeink. Így ennél fontosabb számunkra együtt vizsgálni az 5 íróra eső szó-, illetve szótageloszlást, amely a következőképpen fest:

	Szavak:	Szótagok:
Krúdy Gyula	916	2 113
Kosztolányi Dezső	430	1 007
Móricz Zsigmond	706	1 351
Nagy Lajos	337	794
Berkesi András	342	805

A prózai szövegek vizsgálatának összesítéséből az derül ki, hogy az 5 író 2 731 szóra összesen 6 060 szótagot használ, ami a prózát illetően 2,22 átlagot jelent. Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a prózai szövegek szavainak átlagos hossza is nagyobbodik a korábbi eredményekhez képest,⁶ ámbar ez a feltevés még egyelőre bizonyításra vár, s nagyon is vitatható. Számításunk eredményének általános érvényűségét az is kétséges s bizonytalanná teszi, hogy a szavak szótaghosszával kapcsolatos egyéb eredményeink nemhogy megerősítenék, hanem inkább megingatják, sőt megcáfolják a kérdés tisztázását, lezárását. A maximális és a reális entrópia esetében ugyan a prózára vonatkozó számadat nagyobb, ami végső fokon támogatná előző eredményeinket, ellenben a relatív entrópia és a redundancia már ennek ellentmondanak. Ebből következik: míg a maximális és a reális entrópia eredményei megfelelnek a várákozásnak, addig a relatív entrópia és a redundancia homlokegyenest ennek ellenkezőjét bizonyítja s igazolja. A költszetre ugyanis információelméleti szinten éppen a redundancia növekedése, a próza fölé emelkedése jellemző általában.⁷ Viszont az eredményekből le lehet vonni egy sokkal kézenfekvőbb tanulságot: a XX. századi szépirodalmi stílusban a költői és prózai szövegek közötti nyelvi-formai különbségek eléggé elmosódnak, elenyésznek. Ennek egy újabb bizonyítéka a költszet és a próza szóhosszáinak vizsgálata során kiszámított relatív entrópia és redundancia eredményeinek hasonlósága, legalábbis ennek a különbségnek a csökkenése.

3.2. Természetesen állításaink s fentebbi eredményeink nem azt jelentik, hogy a költői és a prózai szövegek közötti különbségek most már minden téren megszűnnek. Korántsem, hiszen az 1, 2, 3 ... n szótagból álló szavak frekvenciájáról készült táblázat (4) ismét az eltéréseket igazolja. azokról

⁶ A 2,22 átlag majdnem eléri azt az értéket, amelyet Tarnóczy Tamás a tanulmányok, tehát a tudományos stílus vizsgálata alapján kapott (2,2421).

⁷ Vö. Fónagy Iván, *Der Ausdruck als Inhalt*. In: *Mathematik und Dichtung*. München 1969. 243–274. — Ján Sabol a kol., *Volný verš v súčasnej slovenskej poézii*. In: *Rythmus a metrum*. Litteraria XI. Bratislava 1968. 91–158. — Juhan Tuldava, *Informatsiooniteooria ja keeleteadus*. Keel ja Kirjandus. 13. 329–339 (1970).

ad képet. Láthatjuk, hogy a költészetben egyrészt az 1 és 2 tagú túlsúlyát tapasztalhatjuk a prózával szemben, másrészt a költői nyelvben a 4 tagú szavaktól kezdve a százaléokban kifejezett részesedés erősen csökkenő tendenciát mutat, ami jóval markánsabb és lényegesebb, mint a prózában. Következésképpen a prózában a hosszabb szavak nagyobb arányban fordulnak elő, mint a költészetben. Ezen a téren tehát a szabad vers sem változtatta meg a fennálló eltéréseket, különbségeket; bár kétségtelen, hogy ezek már nem olyan élesek, szembetűnőek, mint a kötetlen forma, a szabad vers elterjedése előtt voltak.⁸

4.1. Morfotipológiai vizsgálataink főképpen az egyes szófajok megterheltségére és eloszlására szorítkoznak. Itt voltaképpen csak a költészetre vonatkozó számadatokat és az összesített eredményeket tarthatjuk mérvadónak, valamelyest útbaigazítónak, mert a próza vizsgálatát, statisztikai felmérését nagyon is kis korpuszra korlátoztuk (5. táblázat). Egyébként az egész felmérés aránylag kis anyagon történt, ennek ellenére a költői szövegek szófajmegoszlása és az összesítés abban jelent előrehaladást az eddigi kutatásokkal szemben, s annyiban megbízhatóbbak eredményeink, hogy a korpuszokat több eltérő egyéniségű, más-más irányzathoz tartozó költő és író műveiből válogattuk ki. Ennélfogva eredményeink feltehetőleg objektívebbek és realisabbak, mint pl. Szende Tamáséi, aki tudvalevőleg nem is törekedett a szépirodalmi stílus egészére vontakoztatni kutatásainak eredményeit.⁹ Egyszóval: más volt az ő célja, más a miénk. — A statisztikai felmérést hat költő és négy író művei alapján végeztük: a költői nyelvet Cselényi László *Erők* c. kötete, Kosztolányi Dezső 5, Tóth Árpád 11, József Attila, Kassák Lajos, Weöres Sándor és Juhász Ferenc 4-4 költeménye alapján mértük fel, míg a prózai szövegeket Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Nagy Lajos és Móricz Zsigmond egy-egy novellájából válogattuk ki. Persze, a szövegek korántsem voltak egyenlő hosszúak, a köztük levő különbségek lényegesek, számottevőek. Mégis úgy véljük, hogy a kapott eredmények kapcsán több értékes feltevésre, következtetésre lehet vállalkozni, amelyek egyrészt a XX. századi szépirodalmi stílusra, másrészt — bár fenntartásokkal — kissé a magyar nyelvre is vonatkoztathatók.

A névszók közül először is a főnevek előfordulását érdemes megfigyelni, ezek frekvenciája számításaink szerint 30 % körül mozog. A melléknevek viszont kb. a szövegek 10 %-át alkotják; ha több vagy kevesebb van belőlük, akkor ez figyelmeztet bennünket a vizsgált szöveg bizonyos stíláriis jellegzetességére. A számnevek előfordulása mind a költészetben, mind a prózában ritkaságszámba megy; de ha nagyobb számban fordulnak elő, akkor a szöveg

⁸ Vö. Sabol, i. m., 118—119.

⁹ Szende Tamás, i. m., 296—298.

vagy szövegrész stilisztikumának jelentős hordozói lehetnek. Bár a névmások frekvenciája nagyobb, kb. 6 %-ot tesz ki, mégsem gyakoriak a szövegben. Közös csoportba soroltuk az igeneveket, mégpedig a magyar stilisztika hagyományához híven, de főleg azért, mert ezen a helyen nem szándékoztunk ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni. A magyar nyelvtani hagyományokat követtük akkor is, amikor a határozószók közé soroltuk a módosító szókat is. Egy-egy módosító szó eszerint eleme az ugyanilyen névvel megnevezhető halmaznak, de ez a halmaz tulajdonképpen részhalmazuk logikai szinten a határozószóknak. Így minden esetben érvényes ez a viszony:

$$f \subset g \equiv (x) [x \in f \rightarrow x \in g],$$

ahol az f a módosító szók, a g pedig a határozószók halmazát jelöli, míg az x minden egyes módosító szót helyettesít, mint mindkét halmaz közös elemét. Ehhez persze hozzá kell fűznünk, hogy a módosító szók a határozószók százalékarányát lényegesen nem szokták növelni; így pl. Szende Tamás számításaiából az derül ki, hogy Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc verseiben átlagosan 2,91 %-ban fordulnak elő.¹⁰ A szövegek jelentős, számottevő hányadát természetesen a viszonyszók alkotják; a névelőkre, névutókra és kötőszókra hozzávetőlegesen az összes szavak 22 %-a jut. A magyar nyelvben egyébként a leggyakrabban előforduló szavak is ezek közül kerülnek ki: ez a határozott névelő — az a és az —, de különösen az a frekvenciája igen magas. Az indulatszók előfordulása expresszív funkciójuk folytán — egy-két kivételtől eltekintve — a társalgási stílusra és a szépirodalmi szövegekre korlátozódik. Következésképpen már csak természetes, hogy a költői nyelv jobban kedveli őket, mint a prózáé.

4.2. Külön vizsgálatnak vetettük alá a melléknevek és a főnevek, a főnevek és az igék, a melléknevek és az igék arányát, az így fennálló viszonyt. Ugyanakkor szükségesnek tartjuk a kapott eredményeket összehasonlítani egyrészt a cseh, másrészt az orosz nyelvre vonatkozó ugyanilyen eredményekkel, bár az összehasonlítás nem egészen helyénvaló, mert mi csak a szépirodalmi szövegeket vizsgáltuk, holott a cseh és az orosz nyelv ugyanilyen számadatai egy alaposabb, úgyszólván minden funkcionális stílusra kiterjedő statisztikai felmérésből születtek. A cseh nyelvre vonatkozó számadatokat Marie Těšitelová dolgozatából merítettük,¹¹ az orosz nyelv szófajmegoszlását meg E. A. Steinfeld gyakoriságszótára¹² szolgáltatta.

¹⁰ Uo., 297.

¹¹ Marie Těšitelová, *K typologii slovanského slovníku z hlediska kvantitativního (na českém materiálu)*. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Szerk. M. Drozda—E. Pauliny. Praha 1968. 95—99.

¹² E. A. Steinfeld, *Csasznotnij szlovar szovremennovo russzkovo literaturnovo jazika*. Tallinn 1963.

Először a melléknevek és a főnevek frekvenciájából kiszámított arányszám álljon érdeklődésünk és figyelmünk középpontjában! Erről az indexszámról megállapíthatjuk, hogy értéke mindhárom esetben kisebb, mint a cseh (0,539) és az orosz (0,413) nyelvre vonatkozó számérték. Ebből két hipotetikus jellegű következtetést vonhatunk le: a) lehetséges, hogy a magyar nyelvben a főnevek nagyobb túlsúlyát tapasztalhatjuk a melléknevekhez viszonyítva, azokkal szembeállítva, mint a cseh, ill. orosz nyelvben, s így a XX. századi magyar irodalomról kapott eme indexszám is ennek következménye lenne; — b) a különbség okának magyarázatát kereshetjük abban is, hogy alkalmasint a szépirodalmi stílusban, elsősorban persze a költői nyelvben — bármennyire is paradoxonnak tűnhet — általában kevesebb a melléknév, mint történetesen a tudományos vagy akár más írott stílusban.¹³ — Természetesen a kiválasztott korpuszok jellege is szerepet játszhat abban, hogy ilyen eredményeket kaptunk; ez annál is inkább igaz, mert Szende Tamás összesített eredményeiből egészen más számadat jönne ki.¹⁴

A főnevek és az igék előfordulásából kiszámított indexszám szintén érdekes tanulságokkal szolgál. Mindenekelőtt az ragadhatja meg figyelmünket, hogy a költészetre vonatkozó és az összesítésből nyert számok igen magasak. Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha ezeket a számokat összevetjük a cseh (1,439) és az orosz (1,513) nyelvről kapottakkal. Ez az eltérés bizonyíthatja a XX. századi magyar irodalom nominális jellegét, de egyúttal — bár az óvatosság itt sem árt — a magyar nyelv nominalitása mellett is szólhat az indoeurópai nyelvekkel szemben. A jelen esetben azonban a nominalitás főleg a költői nyelv sajátos szerkesztésmódjából, önálló „grammatikájából” adódhat.¹⁵ Mert hiszen pl. az $S \rightarrow NP VP$ természetes, a grammatika: törvényeknek megfelelő mondat a költészetben gyakran módosul, mégpedig így: $S \rightarrow NP$. A mondat VP részét, ennek jelentését az NP rész ilyenkor magába olvasztja, magába sűríti. Ugyanakkor ezek a szabálytalan, a tudományos vagy hivatalos stílusban majdnem elképzelhetetlen mondatok nagymértékben felduzzaszthatják a szövegben a főnevek számát az igék rovására. Ez az eset akkor gyakori, ha az elliptikus, kihagyásos mondat használata egy adott stílusnorma tartozékává, jellegzetes stílusjegyévé válik. S talán itt érdemes megjegyezni, hogy a XX. századi irodalom egy bizonyos szakaszában az effajta mondatok nem mentek ritkaságszámba.

¹³ Vö. Těšitelová, i. m., 97—99.

¹⁴ Szende Tamás számadatai szerint 0,529 jönne ki.

¹⁵ A költői nyelvnek más a norma- és a szabályrendszere, tehát a grammatikája, mint a nyelvnek általában. Ezzel a kérdéssel Teun van Dijk, amszterdami szemiotikus külön tanulmányban foglalkozott. Lásd T. A. van Dijk, *On the Foundations of Poetics*. (Methodological prolegomena to a generative grammar of literary texts.) 45 oldal. (Kézirat.)

Igaz, fentebbi állításainkra a melléknevek és az igék aránya, az ún. Busemann-féle koefficiens kissé rácsáfol; ámbár az ellentmondás nyitja a magyar nyelv természetével függ össze, s így nem fordítja visszájára az elmondottakat. Már szó esett arról, hogy a magyar szépirodalmi stílusban a főnevek száma relatíve emelkedik az igékhez, ill. melléknevekhez képest, ha eredményeinket összehasonlítjuk Marie Těšitelová és E. A. Steinfeld eredményeivel. A Busemann-féle koefficiens meg arra vet fényt, hogy mind a csehben (0,775), mind az oroszban (0,625) relatíve nagyobb a melléknevek előfordulása, mint a XX. századi magyar irodalomban. Így a főnevek mellett tulajdonképpen nem emelkedik a várakozásnak megfelelően a melléknevek százalékaránya, hanem az igék száma a melléknevekkel szemben növekszik. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a magyar nyelvben, ennél fogva a szépirodalmi stílusban is sok esetben jelzői összetételek állnak ott, ahol az indoeurópai nyelvekben jelzői szintagmák szerepelnek. Mindezt így lehet kifejezni:

$$\begin{array}{lcl}
 S & \rightarrow & NP + VP \\
 1. NP & \rightarrow & A + N \\
 2. NP & \rightarrow & \emptyset + N (A \wedge N)
 \end{array}
 \begin{array}{c}
 NP \\
 \swarrow \searrow \\
 A \quad NP
 \end{array}
 \begin{array}{c}
 NP \\
 \swarrow \searrow \\
 \emptyset \quad NP
 \end{array}$$

A végső konklúziót azonban csak a további statisztikai vizsgálatok után lehet levonni, törvényszerűségeként kinyilatkoztatni, hiszen az aránylag kis korpusz messzemenő következtetéseket nem enged meg ezen a téren sem. Ámde az utóbbi eredmények és állítások valószínűnek látszanak újabb, nagyobb szövegeken végzendő vizsgálódás esetében is.

Táblázatok

1.

A fonémák eloszlása; az eloszlás valószínűsége, entrópiája és redundanciája

Fonémák:			
24 247			
	Vokálisok	Konszonánsok	
S	9 864	14 383	
%	40,68	59,32	
•			
V _(p)	K _(p)	H _{1(h)}	R
0,407	0,593	0,9749	0,0251

2.

A fonémátípusok eloszlása

	S	%
palatálisok	3 435	21,11
velárisok	3 159	19,42
zöngések	5 985	36,79
zöngétlenek	3 690	22,68
összesen:	16 269	100,00

A magánhangzók kvantitás szerint

	S	%
rövidek	4 915	74,54
hosszúak	1 679	25,46

3.

A szavak hosszának számtani középértéke, entrópiája és redundanciája

	\bar{x}	H_0	H_1	h	R
Költészet	2,0241	3,0000	1,9110	0,6370	0,3630
Próza	2,2190	3,3219	2,1099	0,6349	0,3649

4.

Az 1, 2, 3 ... n szótagból álló szavak megterheltsége %-ban

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Költészet	37,22	34,01	20,63	5,97	1,72	0,39	0,04	0,02	—	—
Próza	34,35	30,36	20,73	9,92	3,44	0,84	0,11	0,07	0,11	0,07

5.

Az egyes szófajok frekvenciája

Főnév	Költészet		Próza	
	N	%	N	%
Főnév	3 526	30,78	580	26,11
Melléknév	1 189	10,38	189	8,51
Számnév	156	1,36	57	2,57
Névmás	628	5,48	151	6,80
Ige	2 037	17,78	400	18,01
Igenevek	555	4,84	73	3,27
Határozószó	786	6,86	302	13,60
Viszonyszók	2 515	21,95	468	21,07
Indulatszók	65	0,57	1	0,05
Összesen	11 457		2 221	

Az egyes szófajok frekvenciája a költői és a prózai szövegekben összesítve

	N	%
Főnév	4 106	30,02
Melléknév	1 378	10,07
Számnév	213	1,56
Névmás	779	5,70
Ige	2 437	17,82
Igenevek	628	7,95
Határozószók	1 088	4,59
Viszonyszók	2 983	21,81
Indulatszók	66	0,48
Összesen:	13 678	100,00

6.

A melléknevek és a főnevek, a főnevek és az igék, a melléknevek és az igék aránya

	mn/fn	fn/ige	mn/ige
Költészet	0,337	1,731	0,584
Próza	0,326	1,450	0,473
Összesítve:	0,336	1,685	0,565

Resumé

Autor vo svojej štúdii zhrnul výsledky dlhoročného štatistického výskumu jazykovo-štylistických vlastností maďarskej literatúry XX. storočia. Výskumom básní Gy. Illyésa, D. Kosztolányiho, Á. Tótha, A. Józsefa, L. Kassáka a S. Weöresa, ktoré spolu obsahovali 24 247 foném, dospel k výsledkom pravdepodobnosti výskytu vokálov ($p = 0,407$) a konsonantov ($p = 0,593$) v poézii. Vypočítal aj frekvenciu jednotlivých fonických typov a zistil ich percentuálne zastúpenie. Na predné vokály pripadá 21,11 %, na zadné vokály 19,42 %, na znelé konsonanty 36,79 % a na neznelé konsonanty 22,68 % z celkového počtu foném. Vokály skúmal aj na základe kvantity: zo samohlások je frekvencia krátkych vokálov 74,54 % a dlhých vokálov 25,46 %.

Autor skúmal aj slabičnú dĺžku slov poézie a prózy. Priemer (\bar{x}) je menší v poézii (2,0241) ako v próze (2,2190). Vypočítal aj maximálnu, reálnu a relatívnu entropiu, ako aj redundanciu slov podľa slabičnej dĺžky (tabuľka 3). Percentuálne zastúpenie slov podľa slabičnej dĺžky svedčí o tom, že v próze je väčšie rozpätie ako v poézii, t. zn., že v básňach sa vyskytujú slová v rozpätí 1–8 slabík, kým v próze 1–10 slabík (tabuľka 4).

Autor skúmal štatistickou metódou aj morfortypologické vlastnosti maďarskej poézie a prózy. Výsledky svojho výskumu zhrnul aj do súhrnnej tabuľky (tabuľka 5). Na základe výsledkov autor vyvodil uzávery, že v maďarskej literatúre (aj v maďarskom jazyku) menné tvary majú dominantné postavenie. Zo všetkých slov v textoch na podstatné mená pripadá 30,02 %, prídavné mená 10,07 %, číslovky, 1,56 % a zámená 5,70 %. Frekvencia slovíes je 17,82 %.

Súhrnné výsledky o frekvencii jednotlivých slovných druhov sú podkladom aj pre ďalšie výpočty. Ide o koeficienty, ktoré sa vypočítali na základe pomeru prídavných mien a podstatných mien, podstatných mien a slovíes, prídavných mien a slovíes (tabuľka 6). I tieto výsledky sú dôkazom nominálnej povahy jazyka maďarskej literatúry XX. storočia, ako aj maďarského jazyka vôbec.

Summary

In this paper the author summarized the results of his long-dated statistic research of lingual-stylistic qualities of Hungarian literature of XX century. He analyzed the poems by Gy. Illyés, D. Kosztolányi, A. Tóth, A. József, L. Kassák, S. Weöres which contained 24 247 phonemes together and found out the probability of occurrence of vowels ($p = 0,407$) and that of consonants ($p = 0,593$) in poetry. He also counted the frequency of single phonic types and their percentage. Considering the whole number of phonemes there are 21,11 % of front vowels, 19,42 % of back vowels, 36,79 % of voiced consonants and 22,68 % of voiceless consonants. The author examined the vowels as for their quantity, too. The frequency of short vowels is 74,54 % and the frequency of long vowels is 25,46 %.

The author of this paper also examined the syllabic length of words both in poetry and in prose. The average (\bar{x}) is smaller in poetry (2,0241) than in prose (2,2190). He counted maximum, real and relative entropy as well as the redundancy of words according to their syllabic length (Table 3). Percentage of words according to their syllabic length testifies to the wider range in prose than in poetry, i. e. the words in the range of 1–8 syllables occur in poems, while in prose 1–10 syllables occur (Table 4).

The author investigated the morphotypological qualities of Hungarian poetry and

prose by using the statistic method. The results are summarized in the summary table (Table 5). According to the results the author came to the conclusion that the frequency of nominal forms is dominant in Hungarian literature (as well as in Hungarian language). There are 30,02 % of nouns, 10,07 % of adjectives, 1,56 % of numerals and 5,70 % of pronouns from all the words in the texts. The frequency of verbs is 17,82 %.

Summary results of the frequency of the word categories are the bases for further calculations. They refer to the coefficients counted according to the relation of adjectives and nouns, and verbs, adjectives and verbs (Table 6). These results prove the nominal character of the language of Hungarian literature of XX century as well as the nominal character of Hungarian language as a whole.

ZÁRÓSZÓ

DEME LÁSZLÓ, Szeged — Budapest

Igen tisztelt Tudományos ülészak,
Kedves Kollégáim, Barátaim!

Talán mint egyszerre vendégnek és itthoninak, mint fele-fele lélekkel külső és belföldinek jutott nekem az a megtisztelő, de nehéz feladat, hogy ennek a magvas kétnapos filológiai tanácskozásnak a végére egy rövid zárószóval odategyem a pontot. Ezt a közreműködésemet Turczel Lajos kollégám úgy jelentette be tegnap, mint ülészakunk összefoglaló értékelését. Meg kell vallanom: arra aligha vállalkozhatnék. Még ha a tőlem egyébként nem idegen kételtúséggel egyszerre ott ülhettem volna mind a két szekció előadásain és vitáin, akkor sem foghatnám át azt a gazdag és sokágú problematikát, amelyet a szlovákiai magyar szellemi élet — és szorosabban az itteni nyelvi és irodalmi tárgyú tudományos vizsgálódás — történetében fordulatot jelentő, s ezentúl már mérőöldköként álló első magyar filológiai szimpozion széles spektrumban élénk tárt itt.

Így csak néhány szerény megjegyzést tennék, s azt is inkább az ülészokról mint egészről; természetesen nem függetlenül azért a konkrétumoktól és a részletektől.

1. Az első kérdés, amiről szólnom kell, az ennek az ülészaknak belső tartalma: szakmai arculata és tudományos szintje.

A marxista igényű szaktudományokat — mint ezt magam is többször leírtam (vö. pl. „Az általános nyelvészet alapjai“. Bratislava, 1970. SPN, 224. lap) — materialista szemléletük és dialektikus módszerük mellett nem kevésbé jellemzi az is, hogy magatartásukban praktikusak: cselekvők, alkotók; s így számukra az általuk vizsgált valóságterület nemcsak a megismerésnek — a valóság belső törvényei feltárásának — terrénuma, hanem fejlődése alkotó segítségének is, a helyesen felismert belső törvények tudatos

visszaalkalmazásával. Ez azt jelenti: tudományos vizsgálódásunk minden területen akkor tud valóban a marxizmus szintjére emelkedni, ha nemcsak megismerni akarja tárgyát, hanem továbbfejleszteni is, tehát munkájában nem áll meg a kognitív (azaz deskriptív vagy legfőbb explikatív) magatartásformánál, hanem e fázisok elvégzése után, és persze tanulságaik értékesítésével, végül is normatív kihangzást kap.

Természetes viszont akkor, hogy ez a felismerés nemcsak a tudományos vizsgálódás módját és tanulságainak felhasználását befolyásolja, hanem magát a kérdésfeltevést, a vizsgálat tematikáját is. A szaktudomány számára a maga belső szemszögéből természetesen minden részletkérdés egyformán érdekes és tanulságos; de az egyes kérdések társadalmi súlya, fontossága, sürgőssége — gyakorlati horderejük tekintetében — jelentősen különbözhet. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi szempont alapján a szaktudománynak — lévén mindig adott térben és időben elhelyezkedő mikrotársadalom kollektív tudatformájának része és hatótényezője (erre vö. az MTA I. Osztályának Közleményei XXVII, 214. kk.) — érdemes és tanácsos már témaválasztása során azokra a területekre koncentrálnia, amelyek az adott társadalmi egység szempontjából közvetlenebbül megoldandó feladatkört jelentenek.

Így látjuk igazán a súlyát és jelentőségét annak a tematikai körülhatárolásnak, amelyet e szimpozion tervezésekor a rendező szervek — a Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara, s ezen belül nyilván elsősorban annak magyar nyelvi és irodalmi tanszéke — olyan körültekintően és bölcs előre látással elvégeztek. Mind az irodalomtörténeti és irodalomtudományi, mind a nyelvészeti-nyelvtudományi előadások annak a szűkebb társadalomnak — a szlovákiai magyar nemzetiségnek — lét- és fejlődéskérdéseit vetették fel, amelynek az itteni tudományosság a fejlődő tudatformája. De nem leszűkítve és provinciálisan, hanem sokarcú és sokágú kapcsolódásaiban, befelé a többnyelvű és több kultúrájú közös haza más népeivel, kifelé pedig az azonos nyelvű, de más országban más feltételek közt élő és fejlődő nemzettel és nemzetiségekkel. A helyi kultúrának helyisége és sokszálú beágyazottsága, a nemzetiségi arculat fejlődésének sajátossága és másokéval való eltérhetetlen közössége az elhangzott előadásoknak szinte mindegyikében előremutatássá is érett egyben: annak vizsgálatává, amit a továbbiakban tennünk kell, hogy ez a viszonylag autochton kultúra befelé még homogénabb, kifelé viszont még beágyazottabb, a szocialista egészbe illeszkedőbb lehessen.

2. A másik kérdés, ami szorosan kapcsolódik az elsőhöz: ennek a kétnapos szimpozionnak kettősen is internacionalista — hiszen egyrészt országok, másrészt meg nemzetek közötti — jellege.

A szlovákiai magyar filológia, irodalom- és nyelvtudomány, épp mert marxista igényű tudományos tevékenység, nem tükrözhet mást, mint a valóságot, a való helyzetet. Azt, hogy tárgyában magyar, de helyzetében szlo-

vákiai; elsődlegesen önmaga, de nem légius térben él, hanem minden oldalról körülágyazva. Ennek felismerését mutatja a körültekintő szervezés is. A hazai magyar filológusokon kívül részt vettek az ülészak munkájában, gazdag programjában a magyarországi, romániai, lengyelországi szakemberek közül is azok, akiket a magyarnyelvű kultúráknak ez a szocialista tartalmú, de helyi arculatú válfaja kutatásaik során foglalkoztat: ez a két nap fontos lépése az országok közötti marxista tudományos együttműködésnek.

De talán ennél is jelentősebb az, hogy mind az előadók, mind az érdeklődők között jó szándékkal és hasznos munkával feltűntek, a hazai és külföldi magyar filológusok sorát kiszélesítve, azok a szlovák, cseh és morva kollégáink is, akiknek érdeklődése munkásságuk során kiterjedt a magyar, s ezen belül konkrétan a szlovákiai magyar fejlődés kérdéseire is. Ez adja ennek az együttlétnek nemzetek közötti jellegét s azt a biztatást a jövőre nézve, hogy a tisztes szocialista együttélés szelleme országainkban erősödni és mélyülni fog, s erőinket közössé teszi és megsokszorozza. Bratislava és Nyitra, Prága és Brünn magyar tanszékei vagy más keretben működő hungarista kutatói, s e városok egyetemének velük együttműködő szlavistái és más szakemberei hasznos és követendő példát adtak a szocialista hazának és a szocialista közösségnek is ezekben a napokban arra, hogy a különféle kultúrák anyanyelvűsége csak felületi szinten választ el bennünket, magasabb fokon, a műveltség, a szocialista emberség szintjén már egybekapcsol.

A mostani kezdeményezés biztat és kötelez. Kötelez a folytatásra, és biztat ennek megvalósíthatóságára. Köszönet mindannyiunk nevében szervezőknek, vendéglátóknak és együttműködőknek s viszontlátásra itt, vagy Nyitrán, vagy Prágában, a filológiai, országok és nemzetek közötti együttműködésnek egy még magasabb, még tovább fejlődött fokán!

El

B
Cl

Cs

Cs

G
Pa

Pl

R
R
Sz

Sz

T

B

D

K
K
K
O
Si

Sl
Zs

Zs

TARTALOMJEGYZÉK

Elnöki megnyitó (Turczel Lajos)	5
---	---

I. IRODALOMTUDOMÁNY

Balogh Edgár, Gaál Gábor és Fábry Zoltán barátsága	11
Chmel Rudolf, Jazykové a spoločenské predpoklady skúmania slovensko-maďarských literárnych vzťahov v 19. storočí	21
Csanda Sándor, A reneszánsz költői stílus néhány sajátossága Balassi Bálint és Jan Kochanowski műveiben	45
Csapláros István, Egy XX. század eleji lengyel regény a magyar-szlovák viszonyról	67
Görömbei András, Darkó István novelláiról	77
Pašiaková Jaroslava, Észrevételek a magyar, szlovák, cseh, lengyel romantika epikájának néhány jellegzetességéről	93
Pražák Richard, Předpoklady a možnosti studia česko-maďarských kultúrnych a literárnych vzťahů	107
Rákos Péter, Magyar irodalomtörténet cseheknek	121
Révész Bertalan, Czuczor-problémák	131
Szeberényi Zoltán, Antifaszizmus és háborúellenesség a csehszlovákiai magyar lírában	147
Sziklay László, A keletközép-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány kérdése	157
Turczel Lajos, Észrevételek a Sarló irodalomszemléletének-irodalmpolitikájának kérdéséhez	165

II. NYELVTUDOMÁNY

Bredár Gyula, A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának néhány kérdése	181
Deme László, Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között	191
Kálmán Béla, Az amerikai magyarok nyelve	199
Kázmér Miklós, A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás	207
Kovács István, Zsámboky magyar nyelvű levelei	225
Ondrus Pavol, O vzájomnom vplyve nepríbuzných jazykov	237
Sima Ferenc, A Szlovákia területén levő dunántúli és palóc nyelvjárás közti átmenet kérdéséhez	239
Skalička Vladimír, A magyar nyelvtudomány lehetőségei	245
Zsilka Tibor, A XX. századi magyar irodalom statisztikai felmérése	251
Zárószó (Deme László)	263

OBSAH

Otvorenie — predsedajúci Lajos Turezel.	5
---	---

I. LITERÁRNA VEDA

Balogh Edgar, Priateľstvo Gábora Gaála a Zoltána Fábryho	11
Chmel Rudolf, Jazykové a spoločenské predpoklady skúmania slovensko-maďarských literárnych vzťahov v 19. storočí	21
Csanda Sándor, Niektoré osobitosti renesančného básnického štýlu v dielach Bálinta Balassiho a Jana Kochanowského	45
Csapláros István, Poľský román z počiatku 20. storočia o maďarsko-slovenských vzťahoch	67
Görömbei András, O novelách Istvána Darkóa	77
Pašiaková Jaroslava, Postrehy o niekoľkých osobitostiach maďarskej, slovenskej, českej a poľskej romantickej epiky	93
Pražák Richard, Predpoklady a možnosti studia česko-maďarských kultúrnych a literárnych vzťahů	107
Rákos Péter, Dejiny maďarskej literatúry pre Čechov	121
Révész Bertalan, Problematika Czuczorovej tvorby	131
Szeberényi Zoltán, Antifašizmus a antimilitarizmus v maďarskej lyrike v Česko-slovensku.	147
Sziklay László, Niekoľko problémov východo-stredoeurópskej porovnávacej literárnej histórie	157
Turezel Lajos, Postrehy k otázke literárnych názorov a literárnej politiky „Sarló“	165

II. JAZYKOVEDA

Bredár Gyula, Vyučovanie maďarčiny ako cudzieho jazyka	181
Deme László, Vzťah hovorového jazyka a dialektov v národných a národnostných podmienkach	191
Kálmán Béla, Jazyk amerických Maďarov	199
Kázmér Miklós, Maďarská dialektológia v Československu	207
Kovács István, Maďarské listy Zsámbokyho	225
Ondrus Pavol, O vzájomnom vplyve nepríbuzných jazykov.	237
Sima Ferenc, K otázke prechodu medzi maďarským nárečím zadunajskej oblasti a poloveckým nárečím	239
Skalička Vladimír, Možnosti maďarskej jazykovedy	245
Zsilka Tibor, Štatistický prieskum maďarskej literatúry 20. storočia	251
Záver (Deme László)	263

СОДЕРЖАНИЕ

5	Открытие-председатель (Лаеш Турцел)	5
---	---	---

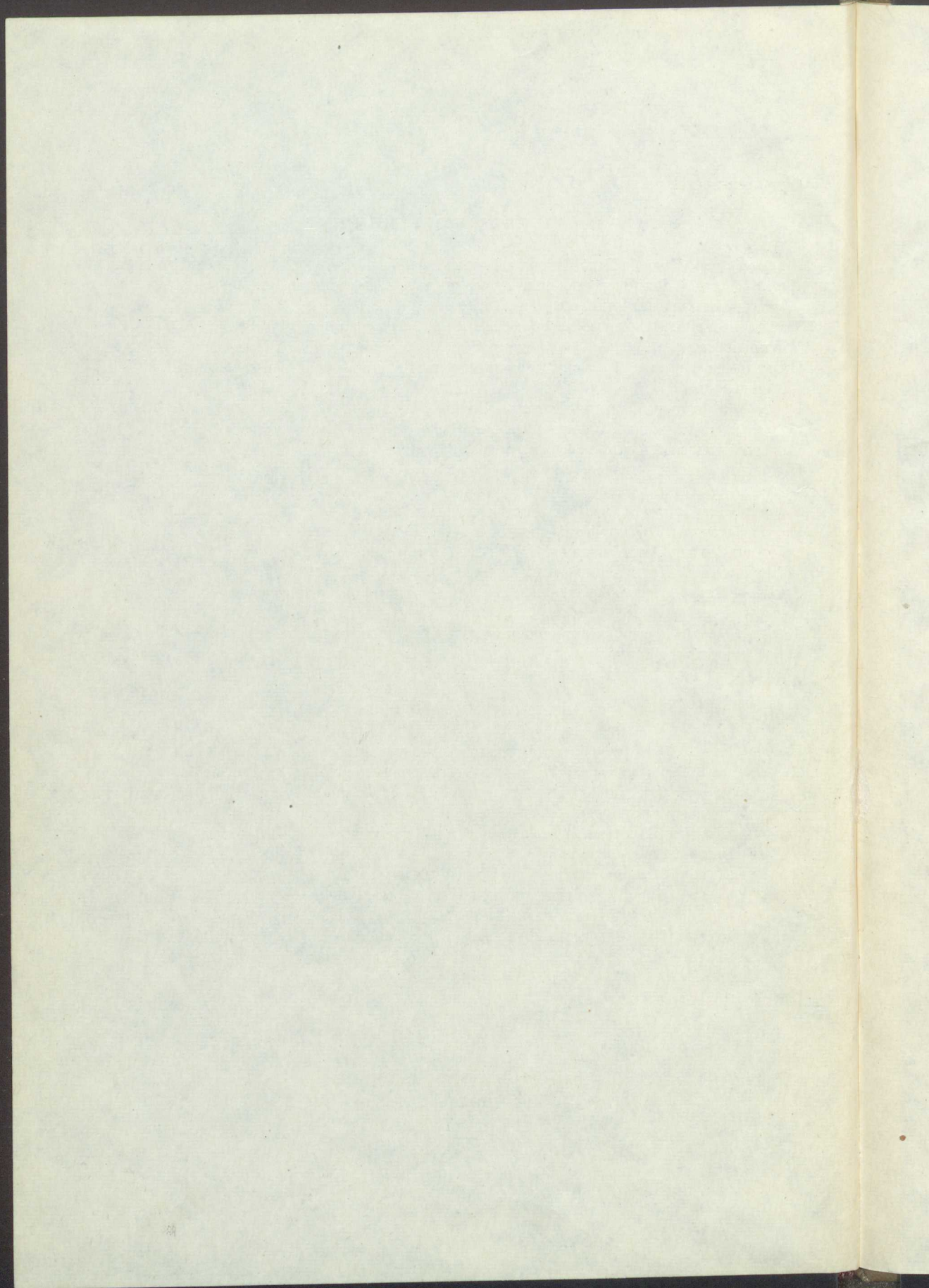
1. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

11	Балог Едгар, Дружба Галя Габора и Золтана Фабри	11
21	Хмел Рудольф, Языковые и общественные предпосылки исследования словацко-венгерских литературных отношений в 19 веке	21
45	Чанда Шандор, Некоторые особенности поэтического стиля эпохи Возрождения в произведениях Балинта Балаши и Яна Кохановского	45
67	Чапларош Иштван, Польский роман начала 20 века о венгерско-словацких отношениях	67
77	Герембей Андраш, Новеллы Иштвана Дарко	77
93	Пашиакова Ярослава, Замечания к некоторым особенностям венгерской, словацкой, чешской и польской романтической эпики	99
107	Пражак Рихард, Предпосылки и возможности изучения чешско-венгерских культурных и литературных отношений	107
121	Ракош Петер, История венгерской литературы для чехов	121
131	Ревес Берталан, Проблематика творчества Цуцора	131
147	Себерени Золтан, Антифашизм и антимилитаризм в венгерской лирике в Чехословакии	147
157	Сиклаи Ласло, Несколько проблем восточно-средоевропейской сравнительной истории литературы	157
165	Турцел Лаеш, Замечания к проблематике литературных воззрений и литературной политики „Шарло”	165

2. ЯЗЫКОЗНАНИЕ

181	Бредар Дюла, Обучение венгерскому языку, как иностранному	181
191	Деме Ласло, Отношение разговорного языка и диалектов в народных и национальных условиях	191
199	Калман Бела, Язык американских венгров	199
207	Казмер Миклош, Венгерская диалектология в Чехословакии	207
225	Ковач Иштван, Венгерские письма Жамбоки	225
237	Ондрус Павол, О взаимовлиянии неродственных языков	237
239	Шима Ференц, К вопросу о переходе между венгерским диалектом задунайской области и „палоцким” диалектом	239
245	Скаличка Владимир, Пределы венгерского языкознания	245
251	Жилка Тибор, Статистическая модель венгерской литературы 20 века	251
263	Заклучение (Деме Ласло)	263

ZBORNÍK
FILOZOFICKEJ FAKULTY UNIVERZITY KOMENSKÉHO
PHILOLOGICA XXV/1973

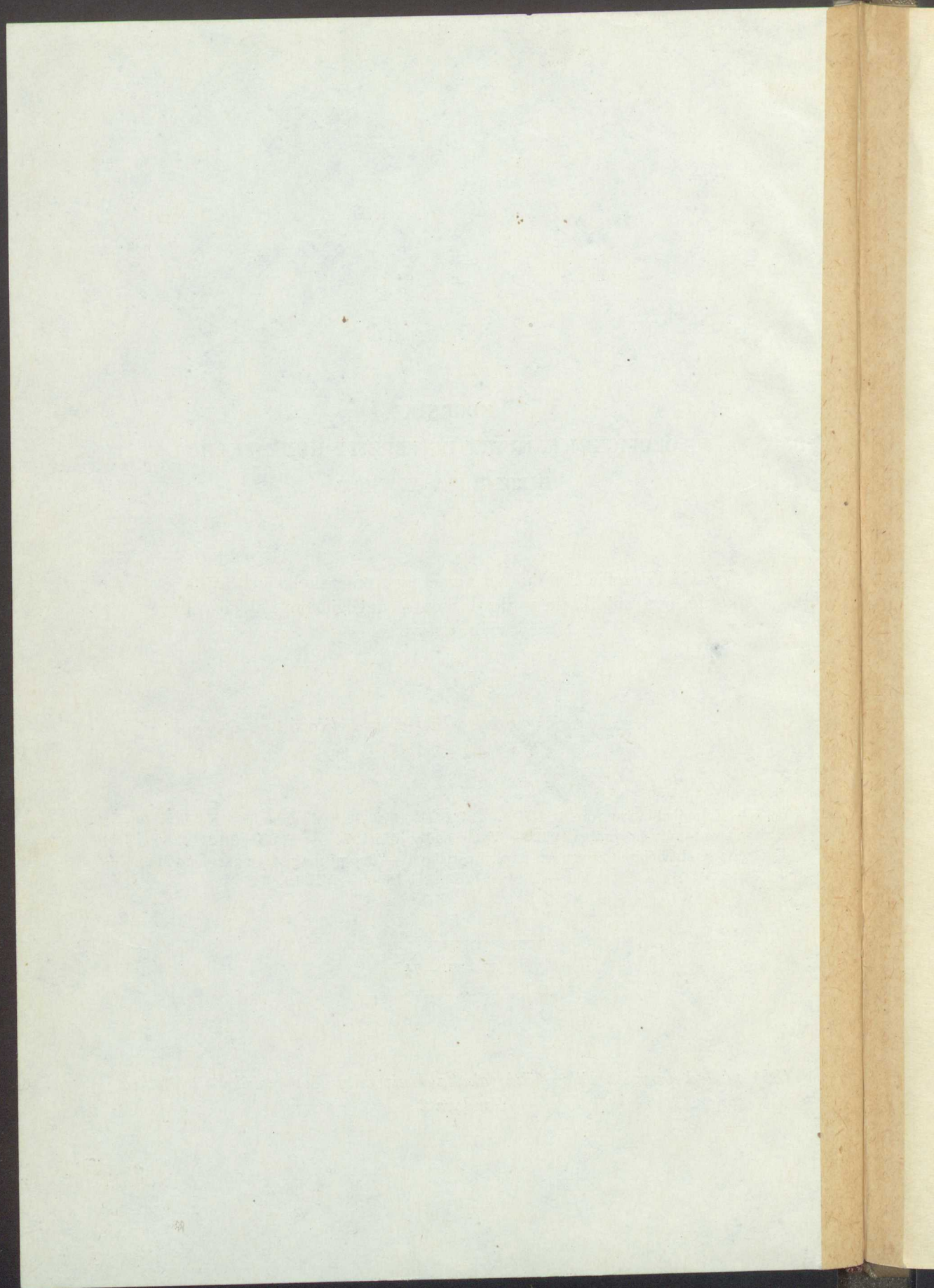
Vydala Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
ako účelovú publikáciu v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve
v Bratislave

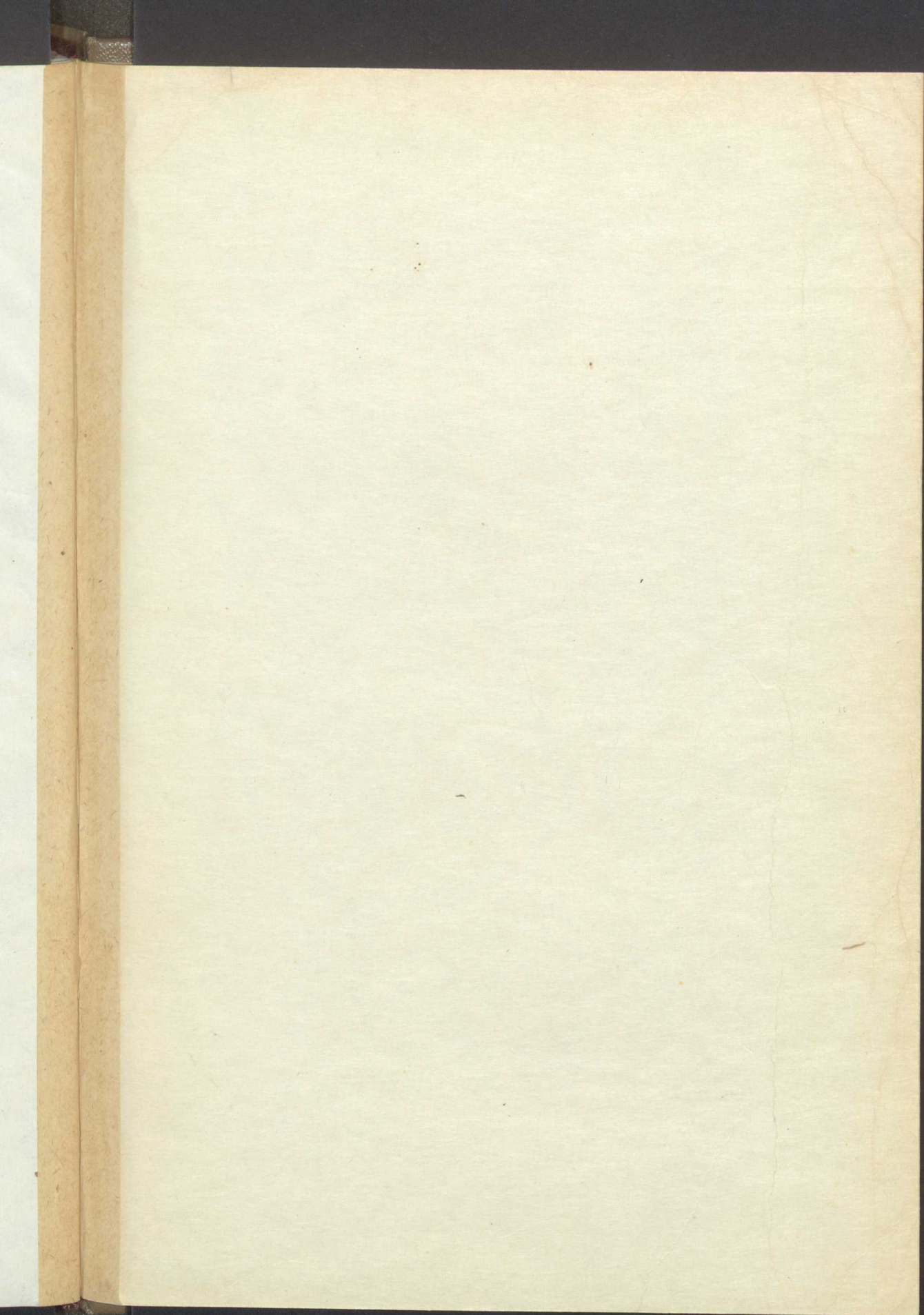
Technická redaktorka Helena Belicová

02/5 — Schválené výmerom SÚKK č. 1197/I-OR-1973 — Prvé vydanie — Náklad 649 —
Rukopis zadáný v novembri 1972 — Vytlačené v júni 1974 — Papier 2 121 4, 80 g —
Vytlačila Kníhtlačiaren Svornosť, n. p., Bratislava — Typ písma petit a garmond Modern
Extended — Strán 272 — AH 18,92 — VH 19,83

67—395—74

*Celý náklad prevzala Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava,
Gondova 2*

67-395-74

02/5

